Kısım / Siyaset - Tarih

Georg Fülberth

kapitalizmin kısa tarihi

Almancadan Çeviren: Sadık Usta

Yordam Kitap

Georg Fülberth (Prof. Dr.; 1939, Darmstadt)

1959-1964 yılları arasında Frankfurt Üniversitesi'nde tarih ve Alman dili ve edebiyatı okudu. 1965-1966 yılları arasında Berlin ve Marburg'ta siyaset bilimi okudu. Marburg Üniversitesi'nde Wolfgang Abendroth'un asistanı olarak siyasal bilgiler fakültesinde araştırmalar yaptı ve doktora tezini verdi. 1972'den 2004 yılına kadar Marburg Üniversitesi'nde profesör olarak çalışan Fülberth, Almanya'nın sayılı komünist profesörlerden biri olarak bilinmektedir. 1962'den 1966'ya kadar SDS üyesi olan Fülberth, partinin dağılmasından sonra Alman Komünist Partisi'ne (DKP) üye oldu. 1990'lı yıllarda Alman Kızıl Ordu Fraksiyonu'nun (RAF) hapisteki yöneticisi Christian Klar ile görüşmeler yapan Fülberth, bu cesur adımıyla dikkatleri üzerine çekti. Yaptığı bu görüşmeleri sonuna kadar savunan Fülberth, RAF yöneticileriyle görüşmesinin solcu bir insan olarak doğal görevi olduğunu belirtti.

Günümüzün birçok toplumsal sorununa ilişkin çalışmalar yayınlayan Fülberth'in esas araştırma alanlarıysa kapitalizm, sosyalizm ve işçi sınıfı tarihidir. Kapitalizmin teorisi ve tarihine yönelik çalışmalarını ise birçok kitap ve makalede ortaya koymuştur.

Fülberth, birçok ulusal ve uluslararası yayın organının yanı sıra düzenli olarak *Freitag*, *Konkret*, *Junge Welt* ve *Neues Deutschland*'a makaleler yazmaktadır.

Eserin orijinal adı:

G Strich –
Kleine Geschichte des Kapitalismus
(PapyRossa Verlag, Köln, 2008)

KAPİTALİZMİN KISA TARİHİ

Georg Fülberth

Almancadan Çeviren
Sadık Usta

Yordam Kitap: 113 • Kapitalizmin Kısa Tarihi • Georg Pülberth
ISBN-978-605-5541-14-9 • *Çeviri*: Sadık Usta • *Düzeltme*: Ali Gündoğan
Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç • *Sayfa Düzeni*: Gönül Göner
Birinci Basım: Ekim 2010 • *İkinci Basım*: Mayıs 2011 • *Yayın Yönetmeni*: Hayri Erdoğan
© PapyRossa Verlag, 2008; © Yordam Kitap, 2008

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti.
Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat:3 Cağaloğlu 34110 İstanbul
T: 0212 528 19 10 F: 0212 528 19 09 W: www. yordamkitap. com
E: info@yordamkitap. com

Baskı: Pasifik Ofset
Baha İş Merkezi
Haramidere - İstanbul
Tel: 0212 412 17 77

KAPİTALİZMİN KISA TARİHİ

Josef Dörrich
(1922-2004)
için

İÇİNDEKİLER

Ön Not: Kapitalistik 11

I TEORİ 15

1 Kapitalizm Nedir? 17

2 Kârın İzinde 50

II TARİH 81

1 Bir Önceki Toplum: Feodalizm 86

2 Feodalizmden Kapitalizme Geçişin Unsurları (1200-yaklaşık olarak 1780) 100

3 Sanayi Öncesi Kapitalizm (1500-tahminen 1780) 131

4 Sanayi Devrimi 149

5 Örgütlenmiş Kapitalizm ve Emperyalizm (1873-1914). 174

6 1914-1945: Savaş ve Krizler 203

7 1945-1973: Sosyal Devlet ve Sistem Çatışmaları 233

8 Neoliberal Kapitalizm(1974 ve sonrası) 265

9 Polizentrik Kapitalizm ve (sorunlu) ABD Hegemonyası (2001 ve sonrası) 292

10 Kapitalizmin Sonu mu? 297

Kaynakça 305

Dizin 318

Ön Not:
Kapitalistik

Bu kitapla birlikte bilgi edinmenin bir başka yöntemi önerilmektedir: "Kapitalistik", kapitalizmin bilimi.

Bu bilim dalı geleneksel ekonomi politikle özdeş değildir. Daha çok birçok disiplinin; siyaset bilimi, sosyoloji, ekonomi, tarih, hukuk, coğrafya, etnoloji, yani toplumsal, düşünsel, hukuki ve iktisadi bilimlerin bir kesiti olacak ve böylece bunları aşarak, onları birbiriyle bağlantılı hale getirecektir. Hatta doğa bilimlerini ve tıpı da içermesi düşünebilir.

Kapitalistiğin söz konusu disiplinlerle ilişkisi, tıpkı geleneksel anlamda felsefenin bütün diğer bilimlerle, matematiğin doğa ve mühendislik bilimleriyle ve ekonominin de diğer işletme ekonomileriyle ilişkisi gibi olacaktır. Bu bilim dalında yeni dönemin (tabii ki günümüzün de), insan davranış ve düşüncesinin bir ürünü olan kapitalist koşulları ve sonuçları, başka disiplinlerin alanına girdiği kadar da yansıtmalıdır.

Buna benzer bir durum Almanya Federal Cumhuriyeti'ndeki tıp fakültelerinin tıp sosyolojisini bünyelerine almasında görülüyor. Bu yolla hekim ve hasta bakıcıları hangi toplumda meslekleri-ni icra ettiklerini öğrenmekte ve deneyimlerini de ona göre değerlendirmektedirler. Bu bölüm bugün hâlâ vardır ve sonuçlarının ne olduğunu ise burada tartışmaya gerek yoktur. Kapitalistiğin söz konusu bölümden farkıysa onun herhangi bir "toplum"u önkoşul olarak araması değil, hatta daha da fazlasını, kapitalizmi aramasıdır.

Bunun eski toplumsal bilimler için bir meydan okuma olduğunun bilincindeyiz; bu öneri, kimliğe kavuşma olabileceği gibi bir kişilik yarılmasına da yol açabilir, ancak bununla daha fazla ayrıntıya hâkim olma olanağı sağlanacağı ve böylece bir içsel zenginlik yaratacağı kesindir. Örneğin bazen sosyolojide toplumun ne olduğunun bilinmediğine dair sesler yükselmektedir. Söz konusu bölümün araştırma konusunu kaybettiği ve gittikçe daha fazla farklı alan sosyolojilerinin toplamı haline geldiği dile getirilmektedir. Belki bu yararlıdır da. Bir eksikliğin hissedilmesi o bölümde canlı bir iç tartışmaya neden olmaktadır. Buna benzer yoğun bir tartışma başka alanlarda da görülmektedir ki bu da aynı sıkıntının orada da yaşandığına bir işarettir. İşte Kapitalistik, burada ilerlemek için faydalı olabilir.

Bu disiplinin, reel sosyalizmin hüküm sürdüğü ülkelerdeki geçmiş bilimsel komünizmle hiçbir alakası yoktur, çünkü önerilen bu disiplin, onun antitezidir. Bu disiplinin amacı herhangi bir mevcut veya olası ortak mülkiyete dayalı sistemi onaylamak değildir, fakat bunun yardımıyla üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetin bu yolla nasıl kazanç sağladığı ve sermaye birikimine yol açtığını analiz etmektir. Burada bilimsel kapitalizminden bahsedilmiyor; çünkü bu bir olumlama değildir (hatta belki Hayeks'in teorisiyle ve banka işletim teorisiyle karıştırılabilir), ancak bununla kapitalizmin olanakları ve sınırlılıklarının yanı sıra faydaları ve zararları da analiz edilmektedir.

Eğer bu, baştan bir önyargı olarak algılanmayacaksa, kapitalizmin bir eleştirisi olarak da görülebilir. Aksi takdirde bu, yavan bir şey olurdu. Açıkça söylemek gerekirse: Bu keşifle önemli olan hemen dünyayı değiştirmek (bu tümce doğal bilimlere yönelik anlaşılmadığı sürece) değil, ama anlamaktır.

Bu bölümde çalışanların mesleki sıfatı kapitalist değil, fakat kapitalistik bilimcisi olmalıdır. Sıfat oluşturmak zor bir iştir. İnsanın burada birleşik kelimelerden yararlanması gerekir; örneğin "kapitalist-teorik" veya "kapitalizm-analizce" "Kapitalistikçe" kavramı acaba biraz abartı mı olur?

Böylece burada bir öneri de yapılmış oldu. Mutlaka kabul görmesi gerekmez, belki de kabul görmemesi daha iyi. Eğer burada ekmeğimizi kazanacağımız bir meslekten bahsetmiyorsak o zaman kaygı duymadan "kapitalistik"i kullanabiliriz. Eğer herhangi biri, geçimini bir başka yolla sağlıyorsa o zaman gençlerin bu meslekte çalışarak geçimlerini sağlayabileceği yalanını söylemesin. Tam tersine, sadece geçimini başka bir yoldan sağlayanlar, kapitalistikle uğraşabilirler.

Buna rağmen günümüzde hey şeyin yeniden tersine çevrildiği yüksek okullarımızda, yaşamlarını ilgilendiren üretim ve tüketim tarzıyla ilgilenecek bir ya da birkaç öğretim üyesi, öğrenci veya araştırmacı bulunacaktır. Onlar için kapitalistik bir bakıma yön bulmaya yarayan bir iç-pusula işlevi görecektir; aynı şekilde çevremizi gittikçe daha fazla saran, ancak pek de yeni olmayan "Capitalistic Mainstreaming" bilimine karşı da bir denek taşı işlevi görebilir.

Kim bilir belki de böyle bir işleve sahip olması, kurumlaşmış bir yasal bölüm olmasından daha iyidir, çünkü bölümün finanse edilmek suretiyle bozulacağı kesindir ve biz de buradan bu tehlikeye dikkat çekmiş olalım.

I

TEORİ

1

KAPİTALİZM NEDİR?

Bir Tanım Denemesi

Kapitalizm, kâr ve bu kârı elde etmek için kullanılan aracın (sermayenin), "malı, mal üretimi için kullanmak" (Sraffa 1976), malların alım ve satımını sağlamak veya hizmete dayalı işgücünü arz etmek ve satmak suretiyle birikimini (akkumalation) sağlayan toplumların işleyiş tarzıdır. İleriki sayfalarda bu sistemler, kapitalist toplumlar olarak nitelendirileceklerdir.

Toplum, insanların karşılıklı etkileşimidir.

1. İhtiyaçlarının güvence altına alınması,

2. İhtiyaçlarını henüz veya artık karşılayamayacak olan kuşakların ihtiyaçlarının güvence altına alınması ve

3. Çevresel yaşam şartlarının (Lambrecht/Tjaden/Tjaden-Steinhauer: 9-52.) güvence altına alınması veya bunun yeniden üretiminin sağlanmasıdır.

Ekonomi, her toplumun (sadece kapitalizmin değil) ihtiyaç ürünlerinin üretimini ve paylaşımını sağlayan alandır. Bu, esas olarak insanların ihtiyaçlarının güvence altına alınması için birbirleriyle kurmak zorunda kaldıkları toplumsal ilişkilerin (tek tek sıralandığı üzere) işlevine dâhildir: 1), aynı zamanda ihtiyaçlarını henüz veya artık güvence altına alamayacak kuşakların ihtiyaçlarının da güvence altına alınmasıdır (2).

"Mal aracılığıyla" mal üretimi de, malın kendisi kullanılarak yeni bir malın üretilmesi için belli üretim koşullarının –bunun-

la da ham madde, yarı işlenmiş ürünler, toprak ve arazi, bina ve enerji kastedilmektir- hazırlanması demektir.

(Bu, her üretim koşulları için geçerli değildir. Bazıları -hava gibi- mal olmadan üretim için kullanılmaktadırlar. Bunlar "serbest ürünlerdir". Bir ürün, insanlar tarafından kullanılınca nesne olmaktadır. Serbest ürünlerse ne alınabilir ne de satılabilirler.)

Bir ürünün **mal** olabilmesi için onun 1. alım ve satımının yapılabilmesi ve 2. üretim ve kullanım arasında kendi başına var olabilmesi gerekir. Hizmetse üretildiği anda kullanılır (örneğin bir seyahat veya bir insanın bir başka insana hizmet etmesi gibi); bir sosisi satabilirsiniz, ancak bir saç tıraşını satamazsınız. [Marx 1989:59-61] Mal ve hizmet arasında belli bir fark olmasına rağmen her ikisi de "mal" kavramı adı altında değerlendirilir. Detaylı bir kavram üretmek gerekirse: Bu durumda **mal sıfatlı hizmetten** bahsedilebilir.

Üretilen ürünler, diğer ürünlerle değiştirilebilen, satılabilen veya satın alınabilen ürünlerdir.

Kâr ise, satılan ürün üzerinden kazanılan artık değerin para (fiyat) olarak ölçülen karşılığıdır; bu artık değer, ya malı ucuza satın almak suretiyle ya da bu malın üretilebilmesi için kullanılan emek+malın fiyatının satın alınmasıyla ortaya çıkmıştır.

Ayrıca kâr, malın satın alınması ve yeniden satılmasıyla da, yani satıştan önceki alıcının ve satıcının ürünü yeniden üretim sürecinden geçirmeden de edinilebilir. Bu durumda ürün, satıcı onu henüz satın almadan önce bir kerelik de olsa üretilmiştir. Bu nedenle giriş bölümündeki tanımımızda (Piero Sraffa'dan alıntılayarak) "mal üzerinden mal üretimi yaparak" saptamasında bulunmuştuk; üretilmeyen mallar ise burada ihmal edilebilecek bir istisnayı oluşturmaktadırlar (örneğin, hiç kimse tarafından işlenmemiş toprak). Önceki saptamamız özellikle, eğer **üretim** adı altında sadece malların işlenmesini değil de bunların hasat ve nakil yoluyla hazır hale getirilmesini de anlıyorsak geçerlidir.

Geniş kapsamda ele alındığında üretim kavramı, sadece malın işlenmesi değil, aynı zamanda zorunlu olarak insan **emeği** kul-

lanılarak (pazara) hazır hale getirilmesini de kapsamaktadır; bu durumda üretim, malın hem emek yoluyla işlenmesi hem de (pazara)hazır hale getirilmesi olarak ifade edilmelidir.

İnsan emeği a) nesnelerin üretilmesi, bunların kullanılır hale getirilmesi ve tüketilmesinin yanı sıra onların niteliklerinin, etkilerinin ve mekânlarının bilinçli olarak değiştirilmesidir; aynı şekilde b) insanın eğlence, bakım ve her türden ihtiyaçlarının giderilmesidir, ama aynı zamanda hem insanların birbirileriyle olan ilişkilerinin örgütlenmesi, hem de insanların kullandıkları her türden araç-gereçlerle ilişkilerinin örgütlenmesidir.[1]

Emek, hem üretim şartlarına sahip olanlar tarafından hem de bu şartlara sahip olmayanlar tarafından harcanabilir. İkinci durumdaki insanlara, üretim şartlarına sahip insanlar tarafından, yiyecek, giyecek ve barınma için, yani söz konusu işi görebilmeleri için para ödenir. Bu paraya **ücret** denir, harcanan işgücüne ise **emek gücü** denir.

Bir **mülkiyet** her zaman doğal ya da tüzel bir kişiye aittir. Bu bir insanın, ona ait olduğu saptanan mülkü üzerinde istediği gibi tasarruf hakkına sahip olduğunu ifade eder.

Bir malın serbest bir mal olmaması iki şarta bağlıdır; birincisi o mal kısıtlı miktarda mevcut olmalıdır; ikincisi de o mala yönelik bir talebin olması, yani o mala, sahip olmayan bir başkasının ihtiyaç duyması gerekir; buna sahip olabilmek için de kendine ait bir malı, onun karşılığında vermeyi kabul etmesi gerekir. Değiş-tokuş (mübadele) yapma isteğini ortaya vuran ihtiyaca ise **talep** denir.

Bir malı bir başkasına mal olarak vermek, her zaman **satış** olarak ortaya çıkar. Bu mal bir zamanlar bir şahsın bir başka şahsa hediyesi de olabilir, ama sonuçta o mal, hediyeyi alan tarafından bir başkasına satılmıştır. Bu ürün, hem satın alınırken alıcı tarafından, hem de onu hediye olarak edinen tarafından satılırken mal muamelesi görür, ama hediye edilirken değil.

---

1 Kitabın 1. baskısında da bulunan bu tanımın düzeltilmiş hali için Karl Hermann Tjaden'e teşekkür ederim.

Birinin kendi mülkünü ve/veya hizmetini sınırsız sayıdaki ihtiyaç sahibine sunabilmesi durumunda bu mülke ve/veya hizmete **kamu malı** denir; bu durumda bu mülk ve/veya hizmet, mal veya mal sıfatlı bir hizmet olarak görülemez. Örneğin: genel eğitim, iç ve dış güvenlik gibi. Şahısların bunları edinmeleri bireysel ödemeler yoluyla değil, genel vergiler aracılığıyla olmaktadır. Bunların serbest mallardan farkı, bunların veya üretim şartlarının mülk sahibinin denetiminde bulunmasıdır.

Peki, sağlık bir mal mıdır? Eğer sağlık derken bir durumu kastediyorsak o halde bu soru anlamsızdır. Ancak tıbbî hizmetin, mal sıfatlı bir hizmet olup olmadığı da sorulabilir. Eğer özel bir şahıs kliniklere, tıbbî hizmeti, hastaların ödediği ücrete karşılık olarak sunuyorsa bu durumda bu soruya olumlu yanıt vermek gerekir. Eğer söz konusu olan özel hastalarsa o halde durum açıktır. Bu durum yasal sağlık sigortasına üye hastalar açısından da aynıdır: Çünkü herkes şahsa özel sağlık hizmeti almakta ve aldıkları hizmete göre de ödeme yapmaktadır. Bu ücretin, üyelerin prim ödedikleri sağlık sigortası tarafından yapılması durumu değiştirmez. İngiltere'deki gibi ulusal sağlık sisteminin geçerli olduğu ülkelerdeki sağlık hizmeti kamu malıdır.

Ulusal sağlık kurumuna satılan diyagnozlar ve sağlık ürünleri ise mal kavramı içindedirler.

Bir malın kullanım hakkı, mülkün sahibi olmayanlara hicar, kira ve leasing (yarı satış) yoluyla bırakılabilir. Bir malın satış hakkıysa sadece sahibine aittir. Ancak bazen mülk sahiplerinin kullanım hakkı bile tarihi eserleri koruma kanunundan, kiracıyı koruma kanunlarından veya iş kanunundan dolayı sınırlanabilir.

Satış hakkından kaynaklanan sahiplik kavramını, sadece kapitalist toplumlar için inceliyoruz. Bu tanım, diğer toplumlardaki sahiplik kavramı üzerine hiçbir iddiayı içermez.

Mülkiyet, toplumsal bir karara dayanır: Bu karar ezilenlere ya zorla kabul ettirilmiştir ya da bir anlaşmayla dayatılmıştır. Mülkiyet hakkına ilişkin yasalar, aynı zamanda adalet sisteminin de bir parçasıdır.

Eğer bir toplumda yaşayan insanlar hayatlarını, belli bir zaman dilimi süresince (uzun bir uyum süresini dikkate almazsak) mal tüketmeden devam ettiremiyorlarsa, bu durumda o toplum hem meta üretimi hem de meta alım satımı üzerine kurulmuş demektir. Aynı saptama, eğer insanlar tükettikleri malları kendileri üretmiyorlar, fakat satın alıyorlarsa da doğrudur. İnsanlar ihtiyaç duydukları ürünleri, karşılığında ancak kendileri de bir veya birkaç ürün sunabilmeleri durumunda edinebilirler. Malların mübadele edildiği yere ise **pazar** denir. Bununla belli bir mekânın kastedildiği anlaşılmamalıdır, fakat piyasaya arz edilen ve piyasadan talep edilen bütün malların toplamı-ya da kısmî bir pazara sunulan veya talep edilen belli bir malın toplamı, olarak düşünülmelidir.

Malın tüketilmesiyle birlikte bu malın bir önceki biçimi ortadan kaldırılmış olur. Kısa süreliğine bir kullanım, malın niteliğini değiştirmeyebilir, ancak uzun süreli bir kullanımdan sonra o mal tüketilmiş olur (aşınma=kullanım). Malların kullanılarak tüketilmesi, üretime ya da tüketime yönelik olabilir.

Üretime yönelik olması demek, malın yeni bir mal üretiminde değerlendirilmesi demektir.

Tüketime yönelik olması demek de o malın yeni sahibi tarafından yeni bir mal üretmeden (o malın bir başkasına hediye edilmesi, onun yeni bir mal üretiminde kullanılması demek değildir ve dolayısıyla bu durum teorik olarak ihmal edilebilir) kullanılarak tüketilmesidir. Eğer o mal, bir başka malın üretiminde kullanılmamışsa ve sadece bir nesneye dönüştürülmüşse, bu durumda da o, tüketim (kullanım) amaçlı olarak kullanılmış olur; çünkü onun sahibi onu sadece kendisi için kullanmış veya tüketmiş olur.

Fiziki, entelektüel ve zihinsel yeteneğe dayanan çalışmaya **işgücü** denir. Malı emeğine dayanarak üretenler, yaşamlarını barınma, yiyecek ve içecek yoluyla sağlamak zorundadırlar. Bunlar aynı zamanda bu yolla –ahlâki ve mesleki eğitimleri de dâhildir– kendi işgüçlerini de üretmiş olurlar. Eğer bu insanlar konut, yiye-

cek, giyecek, ahlâki ve mesleki eğitimlerini mal olarak edinmişlerse, bu durumda bunlardan yeni mal üretiminin zorunlu araçları olarak yararlanacaklardır. Eğer üretilen yeni ürünler, mal olarak üretilmemişse bu durumda kullanılan konut, yiyecek, giyecek vs. tüketime yönelik olarak kullanılmıştır.

Değişim (mübadele), bir malın başka bir malla takas edilmesidir; birine ait bir malın, başkasına ait bir mala karşılık olarak verilmesidir. Burada varsayılan koşula göre: Mübadele eden kendi malından vazgeçebilmeli ve başka birinden alacağı malla da kendi ihtiyacını karşılıyor olmalıdır. Mübadele edenin kendi malından vazgeçebilmesi için ürünün ya kullanılamayan (=yararlanılamayan) bir mülk ya da aynısından çok sayıda var olması gerekir. Aynı mala çok sayıda sahip olmak demek, mübadele edenin kullandığı o maldan en az bir tanesine daha sahip olması demektir; ve ayrıca ona ihtiyaç duymuyor olmalıdır ki onu rahatlıkla elden çıkarabilsin.

Para, mal değiştiren herkesin aynı derecede sahip olmak istediği bir maldır ve bu nedenle herkes onu, elden çıkardığı malına karşılık kabul etmektedir. Bu da demektir ki istenirse pazarda değiştirilen her türden mal, para karşılığında, yani verilen mala bir başka mal almak zorunda kalmadan, elden çıkarılabilir. Para pazarda, en az iki değiştirici arasındaki alış verişi hızlandıran bir rol oynamaktadır. (Helmedag 1992:76-79)

Bir mal, hizmet veya kullanım hakkı için ödenen paraya ise **fiyat** denir.

Mal sahiplerinin, üretim amacıyla kullandıkları ve onlara daha fazla kazanç sağlamak için üretim olanaklarını çoğaltan mülkiyete **sermaye** denir. Bu, bir kısmıyla ücretlerin ödenmesini sağlayan para için de geçerlidir; ama bu para sadece ücretler kadar olmamalıdır. Çünkü ücretler, emekçilerin malıdır ve bununla kazanç sağlanmaz, fakat o çalışanların içgüçlerine karşılık ödenmektedir; bir bakıma o (para), onların yaşamlarını sürdürebilmeleri, konut, yiyecek, giyecek ihtiyaçları ve onların henüz çalışamayan çocukları ve artık çalışamayacak kadar yaşlanmış

olan kuşaklar için ödenmektedir. Malını kazanç sağlayabilmek için kullananlara ise kapitalist veya patron denir.

Kazanç sağlamak için kullanılan sermayeye ise **yatırım** denir.

Görüldüğü gibi önceki sayfalarda çok sayıda kavrama açıklık getirdik. Bunların bir kısmı salt kapitalizme özgü kavramlar değildir; bunlar (örneğin, mal, mülkiyet ve değişim) rahatlıkla diğer toplumsal yapılar içinde kullanılabilir. Kapitalizme özgü olanlarsa sadece kâr, yatırım ve sermaye üçlüsüdür.

Kâr, kapitalizm için zorunlu, ancak yeterli bir kavram açıklaması değildir. Çünkü kâr, kapitalizmden önceki toplumsal yapılarda da elde edilebiliyordu, ancak bu bizzat çalışmadan, geçimini başka yollardan kazanan insanların arasındaki küçük bir bölümüne ait bir olguydu. Kâr, esas olarak kapitalizm döneminde üretim şartlarını büyüten -Marx'ın kavramıyla ifade edersek: sermaye birikimi- bir işlev üstlenmeye başlamıştı. Görüldüğü gibi kapitalizmin dinamizminin vazgeçilmez unsuru, bu sürekli birikimdir. Kapitalizmin bu ayırt edici özelliği onu, sadece ondan önceki toplumsal sistemlerden değil, aynı zamanda sosyalizmden de farklı kılar. Bir mal, ancak kazanç sağlamak ve birikim yaratmak için kullanıldığında sermaye haline gelir. Kazancın kapitalist özelliği onun yatırıma yönelik olmasıdır. Sahipleri tarafından tamamen tüketilen kazanç, kapitalizme has bir özellik değildir.

> Kapitalizmden önceki toplumsal yapılara yabancı olan fenomen *sermaye birikimiydi*; aynı şekilde *tüketilmeyen* kazancın sistemli bir şekilde yeniden üretim olanaklarını genişletmek için değerlendirilmesiydi. Öyle ki kapitalizmden önceki toplumlar içinde çok gelişmiş toplumsal sistemlere (MÖ. 7. - 3. yüzyıla kadarki Atina ve Roma dönemi) sahip toplumlar bile kazandıkları paraları sadece iki şekilde değerlendirmesini biliyorlardı: harcamak ve hazine oluşturmak; *üretim kapasitesini* geliştirmeyi amaçlayan düzenli ve sistemli bir yatırım yöntemini bilmiyorlardı. (Hofmann 1969:49. İtalikler Hoffmann'a aittir)

İşleyiş tarzı mı, toplum mu?

Karl Marx (I)

Kapitalizmin kavram açıklamasına, şaşırtıcı bir şekilde çok geç bir zamanda girişildi. Bu kavrama Marx'ın (1818-1883) "Kapital"inde rastlanılmıyor.
Marx birinci cildine şu cümlelerle başlıyor:

> Kapitalist üretim tarzının hâkim olduğu toplumlardaki zenginlik, "devasa bir mal [meta] yığını" olarak görünür; bunun basit şekli veya birimi maldır. (Marx 1975:49)

Buradaki "kapitalist üretim tarzı" ifadesi, bir toplumun –örneğin kapitalizm gibi– adı değildir, fakat bunun o toplum içinde cereyan ettiğini ve o toplumu kapitalizme doğru evirdiğini ve bu tarzın o toplumda "hâkim" hale geldiğini belirtiyor. Peki, bu ne anlama geliyor: Kapitalist üretim tarzı açıklanmıyor, ama o cümleyle başlayan ciltte geliştiriliyor.

Bu gelişmenin sonunda da şöyle bir formül yer alıyor:

P - M - P'. (Marx 1975:165)
[P<P']

Para, bir mal alabilmek için kullanılıyor. Bu mal satıldıktan sonra da satıcı, kullandığından daha fazla paraya sahip oluyor. Malın (M) neden ibaret olduğunu ve satılmadan önceki halini ise burada açıklamaya gerek yoktur.

P' de kapitalist toplumun iki önemli özelliğinden biri olan kazanç hemen göze çarpıyor: kazanç sağlamak. Sermaye birikimi-Marx'ın düşüncesine göre şöyle formüle edilebilir: P - M - P' - M' - P".

[M<M'; P'<P"]

Eğer bir toplumda P - M - P' - M' - P" formülündeki ilişkiler hâkimse, Marx'a göre bu toplum kapitalist bir toplumdur.
Bununla az önce alıntıladığımız üstteki cümleye yeniden geldik:

> Kapitalist üretim tarzının hâkim olduğu toplumlardaki zenginlik, unsurlarını tek tek malların oluşturduğu "devasa bir mal birikimi" şeklinde görünüyor.

Burada dikkat edilmesi gereken kavram "*hâkim*" kavramıdır. Az önce Marx tarafından "kapitalist üretim tarzı" olarak ifade edilen durum, belki başka toplumlarda da "*hâkim*" olmadan görülmektedir. Ama tabii ki bunlar kapitalist toplumlar değildirler.

Peki, bir toplumda, kapitalist üretim ilişkileri ne zaman "hâkim" hale gelir? Bir öneri: Eğer bir toplumun büyük bir çoğunluğu veya yeterli derecedeki bir azınlık -ki bu duruma daha fazla dikkat vermeyelim- yaşamını devam ettirmek için kâr sağlamak amacıyla üretilen mal ve hizmete ihtiyaç duyuyorsa, o toplumda kapitalist üretim ilişkileri hâkim hale gelmiş demektir.

Peki, böyle bir durumun ortaya çıktığına nasıl hükmedebiliriz?

Bu soruyu da burada fazla kurcalamaya gerek yoktur. Önce pragmatik yoldan bir yanıt verelim: Federal Almanya ve OECD (Ekonomik Kalkına ve İşbirliği Örgütü) ülkelerinde yaşayan insanlar, üzerinden kazanç sağlamak için üretilmiş mal ve hizmetlerden yararlanmaktadırlar. İnsanların yaşamlarını güvence altında alabilmek için üretilmiş mal ve hizmetlerin yetip yetmeyeceğini veya onların daha fazla mal ve hizmete ihtiyaç duyacağı zorunluluğunu şimdilik bir kenara bırakalım.

Bu bağımlılık sorununun ne zaman ortaya çıktığı sorusunun yanıtını da bir kenara bırakalım. Marx "kapitalist üretim ilişkilerinin hâkim hale geldiğini" yazdığında, 1867 yılının -Kapital'in birinci cildinin yayınlandığı yıl- İngiltere'sini göz önünde bulunduruyordu.

Werner Sombart

Werner Sombart (1863-1941)'in 1. basımı 1902 yılında yapılan, ama 2. basımında (1916/27) değişiklik yaptığı "Modern Kapitalizm" başlıklı iki ciltlik kitabında, ilk kez "kapitalizm" kavramını -onun ekonomik işleyişini değil de bir toplumsal sistem olarak- ortaya attığı belirtiliyor.[2]

2 "Kapitalizm" kavramının 19. yüzyılın 40'lı ve özellikle de 60'lı yıllardaki kullanımına ilişkin bkz. Braudel 1990 II, s. 254, Hobsbawm 1997 II, s.13.

Her iki basımda da farklı farklı tanımlar yer almaktadır. Önce 1902 yılındaki birinci basımla başlayalım:

> Kapitalizm diye, içinde kapitalist girişimlerin egemen olduğu ekonomik sisteme diyoruz. Ama önce kapitalist girişimlerin ve bunun biçiminin ne olduğunu açıklamak gerekir.[...] *Bana göre kapitalist girişimler, amacı parasal hizmetler karşılığında ürün arz ederek, kâr sağlayan ve bu kazançla şirketi yeniden üreten ekonomik yapılardır. Bunu yaparken kullanılan araca ise sermaye denir.* (Sombart 1902, 1. Cilt, s. 195. Vurgu Sombart'a aittir)

1916 yılında üzerinde çalışılarak tümden yeniden yazılan ikinci ciltte ise şöyle deniyor:

> Kapitalizm olarak adlandırdığımız ekonomik sistem, kendisini şu tarzda ortaya koyuyor: *O esas olarak pazar tarafından birbirine bağlanmış ki bunlardan biri, hem üretim araçlarının sahibi hem de ekonominin öznesi, diğeri ise mülksüz ve sade işçi (ekonomik nesne), birbiriyle karşılıklı ilişki içinde oldukları, ama alım-satım ilkesinin ve ekonomik aklın geçerli olduğu bir ekonomik örgütlenmedir.* (Sombart 1916, 1. basım, s. 319. Vurgu Sombart'a aittir)

Sombart'ın dikkat çektiği gibi kapitalizm, sermaye birikimi ve kazanç açısından değil mülkiyet yapısı ve örgütlenme biçimiyle açıklanıyor. Sombard'ın kitabında kazanç ve sermaye birikimi, kavramsal açıdan değil, fakat tarihsel olarak geliştiriliyor.

Max Weber

Max Weber (1864-1920)'den bize miras kalan "İktisat ve Toplum" başlıklı eserinin fihristine baktığımızda onun, kapitalizm kavramını mutlaka ya bir sıfatla ya da bir isimle birlikte kullandığını görürüz: Örneğin ona göre bir *"Batı", bir "antik", bir "emperyalist", "endüstriyel", "irrasyonel", "modern burjuva", "babaerkil devlet", "siyasi yönelimli", "siyasi", "rasyonel" veya "çapul, sömürgeci ve spekülatör kapitalizm" söz konusudur.* Sıralamanın en sonundaki üç varyasyon ise *antikçağ, yeniçağ ve özellikle de 20. yüzyılla ilişkili olarak kullanılmaktadır.* (Weber 1985, s. 901) Anlaşılan kapitalizm, birbirinden farklı toplumsal yapılardaki

kâra yönelik etkinlikler olarak algılanmaktadır. Ancak Weber'de bu kavram, ikinci bir anlamda da, yani kâr amacıyla yapılan faaliyetlerin etkisi altında bulunan toplumsal yapının esas karakteristiğini göstermek için de kullanılmaktadır. Weber kapitalizmi,

> "teknolojik ve ekonomik şartlarla ilişkili, ancak makineleşen üretim sürecine bağlı olan modern evrenin iktisat düzeni" olarak görmektedir.[...] "Bu sistem, daha baştan itibaren *sadece* çalışanların değil, aynı zamanda tek tek bireylerin yaşam tarzını da kendi girdabına çeken ve fosil yakıtlarını en son kertesine kadar tüketmek zorunda kalacak olan bir sistemdir." (Weber 1988, s. 203. Buradaki ve ilerideki dikkat çekilen noktalar Weber'e aittir)[3]; onun "çelik gibi sert bir kabuk olduğu" belirtiliyor. (Age.)

Marx'ta olduğu gibi burada da kapitalizmin ikililiğinden, yani bir tarafta birbirinden farklı toplumsal yapılarda ortaya çıkabilecek olan "kapitalist" *davranış tarzından*, diğer taraftan da bu davranış tarzının belirleyici olduğu kapitalist *toplumdan* bahsedilmektedir.

Kapitalist davranış tarzına ilişkin Weber şunları yazmaktadır: Bizim için kapitalist bir eylem, ilk önce *değişim* fırsatını kollayarak kâr amacı gütmek, yani (biçimsel açıdan) *barışçıl* bir ekonomik faaliyet olsun. (Weber 1988, s. 4. buradaki ve devamındaki vurgu Weber'e aittir.)

Bu eylemin istikameti,

> sermaye *hesabına yöneliktir*. Yani; üretim araçlarını, mal ve insan ihtiyacının kullanımını plana göre belirleyen; tek bir şirketin yılsonu *bilançosunda* paraya dönüştürülebilecek mal varlığı (veya daimi bir şirketin belli aralıklarla tahmin edilen bilançosundaki paraya karşılık gelen mal varlığı) en son muhasebede ortaya çıkan "sermaye"nin: Tahmini *bilançoda* değişim yoluyla elde edilmiş olan malın parasal değeri, bunu elde edebilmek için arz edilen malın parasal değerinden *daha fazla* olmalıdır (demek ki bu miktar daimi şirketlerde *sürekli daha fazla* olmalıdır). (Age. s. 5)

3 "Bugün" kavramına ilişkin Max Weber'in iki yıl art arda yayınlanan eseri için bkz. 1905/1906.

Şimdi burada bir an duraksayalım ve Max Weber'in, az öne alıntıladığımız cümlelerde de görüldüğü gibi, "sermaye" ve "kâr" konusunda kendine has kavramlar ürettiğini saptayalım:
Buna göre; eğer

> *bir şirketin bilançosunu ortaya çıkarmak amacıyla yapılan son muhasebede görülen mal varlığının parasal değeri (veya daimi bir şirketin belli aralıklarla hesaplanan bilançosundaki mal varlığının parasal değeri), yani son muhasebede ortaya çıkan sermaye, değişimi yapılan malları elde etmek için harcanan miktardan daha fazlaysa kâr elde edilmiş demektir.*

Sermaye,

> tahmini bilançoda, değişimi yapılan malları elde edebilmek için kullanılan miktarın karşılığıdır.

Max Weber'e göre,

> kapitalist şirket (ler)le kapitalist girişimciler, hem geçici değil daimi şirketler şeklinde, hem de evrensel açıdan yaygın bir şekilde varlıklarını" sürdürüyorlardı. (Age. s. 6)

Kapitalizmi bunlardan toplumsal bir sistem olarak ayırt etmek gerekir.

Ayırt edici dört özelliği ise şunlardır:

1. Sadece;

> Batı, yeniçağda diğer şeylerin yanı sıra dünyanın hiçbir yerinde görülmeyen, gelişmiş bir kapitalizme tanıklık etmektedir: (biçimsel)*özgür emeğin* rasyonel-kapitalist örgütlenmesi. (Age. s. 7)

2. Bir başka modern özellikse;

   Ev ve işyerinin kesin ayrılığı ki günümüzde bu, iktisadi yaşamı belirleyen önemli bir unsur haline gelmiştir; ve tabii bununla yakın ilişkide olan rasyonel muhasebe sistemi. (Age. s. 8)

3. "Batı'daki spesifik modern kapitalizm, açık bir arayla, teknolojinin yarattığı büyük olanaklar sayesinde ortaya çıkmıştır. Onun rasyonelliği, bugün esas olarak teknik olanakların yarattığı *he-*

saplanabilirlikte, yani veriye dayanan kesin hesaplama yeteneğinde yatmaktadır. Gerçek anlamdaysa bu, Batı'nın kendine has matematiksel ve deneysel açıdan kesin ve temelinde rasyonalizm bulunan doğa bilimleri demektir." (Age.s.10)

4. Max Weber'e göre modern kapitalizmin dördüncü koşulu ise;

> İnsanların pratik-rasyonel yaşam tarzı konusunda gösterdikleri yetenekler ve esneklikleridir. (Age. s.12)

Joseph A. Schumpeter (I)

Schumpeter (1883-1950), "sermaye" ve "kapitalizmi" şu şekilde tarif ediyor:

> Eğer yeni bir ürünün üretimi için gerekli olan maddeye sirkülasyon sürecinde müdahale ediliyorsa, bu ekonomik sisteme sermayesiz üretim sistemi, ama eğer bu piyasanın alım gücü sayesinde oluyorsa, buna da kapitalist ekonomik sistem denir. *Sermaye, işverenin, somut ihtiyaç duyduğu ürünü, onun hizmetine koşan basit bir araçtan başka bir şey değildir; yani o, hem yeni bir amaç için ürünler üzerinde egemenlik kurar hem de üretim sürecine yeni bir yönelimi dikte eder.* (Schumpeter 1997, s. 165. Çıkarsamalar Schumpeter'e aittir.)

Bu araç Schumpeter tarafından başka bir yerde daha somut ifade ediliyor: "Sermayeyi, girişimcinin istenilen her an hizmetine koşulan para ya da bir başka ödeme araçlarının toplamı olarak ifade etmek gerekir." (Age. s. 173. Çıkarsamalar Schumpeter'e aittir)

Schumpeter'in açıklamaları birkaç kavramsal koşula –örneğin "girişimci", "sirkülasyon", "yeni amaçlar", "yeni yönelimler"– ihtiyaç duyarlar ki bunlar olmadan bu kavramlar anlaşılamaz. Schumpeter'in "Ekonomik Gelişme Teorisi" başlıklı kitabının bir başka yerindeyse, bunların tanımı yapılmaktadır ki ben de ilerde bunlardan bahsedeceğim.

Fernand Braudel

Fransız tarihçi Fernand Braudel (1902-1985), başka eserlerin yanı sıra sosyal bilimlerin bir kısmını etkileyen, "15. yüzyıldan

18. yüzyıla Toplumsal Tarih"[4] başlıklı üç ciltlik bir eser de kaleme almıştı. Braudel, "Kapitalizmin Dinamiği"[5] başlıklı ciltlerinin birinde, araştırmalarının kavramsal ürünlerini açıklamaya girişmişti.

Braudel kapitalizm kavramını hem ekonomik işleyişin hem de toplumsal yapının karşılığı olarak kullanmaktadır. Bu kavramlardan birincisi hem daha eskidir hem de kapitalist olmayan toplumlardaki konumu itibariyle daha önemli bir rol oynamaktaydı. Braudel bu kavramı, ikinci bin yılın (İsa'dan sonra) ilk yarısından itibaren, hem de sadece Avrupa feodalizminde değil, Çin'de, Japonya'da, Hindistan'da ve hatta İslam coğrafyasında da saptadığını belirtmektedir.

> Kapitalizm, manevraların, yöntemlerin, alışkanlıkların ve başarıların toplamı demektir. (Braudel 1986, s. 21)

Ona göre piyasa ekonomisi farklılaştırılmalıdır. O, *günlük yaşamı* (Fransızca özgün adı: "La Vie Materille"), *piyasa ekonomisini* ve *kapitalizmi* şöyle tarif ediyor:

> Piyasa ekonomisi ağının tamamını, günlük maddi yaşamın üzerine yaymış ve bu ağın varlığını sürdürmesini sağlamıştır. Bildiğimiz kapitalizm de asıl bu piyasa ekonomisine dayanarak gelişmesini sağlamıştır. (Age. s. 36 vd.)

Braudel'e göre piyasa ekonomisi,

> özü itibariyle, üretim ve tüketim arasında sıradan bir bağlantıdan ibarettir. (Age. s. 43)

Kapitalizm toplumsal sistem olarak, 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadarki süreç içinde ilk önce Avrupa'da hayat buldu.

Braudel, üç düzlemi bulunan bir modelden hareket etmektedir. Bunların ilkini "maddi yaşam" olarak adlandırmaktadır. (Age. s. 59) Görüleceği gibi bu birinci düzleme, malların üretimini ve yeniden üretim faaliyetini dâhil etmektedir. (Benim tek tek tarih-

4 Braudel, Fernand: Sozialgeschichte des 15.-18. Jahrhunderts. 3. Bde., München, 1990.

5 Braudel, Fernand: Die Dynamik des Kapitalismus, Stuttgart, 1986.

sel aşamalar için yaptığım sınıflandırmada ise bu bölümlerin başlıkları "Maddi Altyapı" ve "Aile yapısı ve Toplumsal Güvence"dir.)

İkinci düzlem piyasa ekonomisidir, üçüncüsü ise, ki bu ikinci düzlemden ayrı bir aşama olarak ifade edilmektedir, kapitalizmdir.

İkinci ve üçüncü düzlemlerin birbirleriyle olan ilişkisini Braudel şöyle tarif etmektedir:

> İki tür değişim vardır. Birincisi günü birliktir ve rekabete dayanmaktadır ki esas olarak şeffaftır; (yüksek olan) diğeri ise karmaşıktır ve hükmetmeye yöneliktir. Bu her iki tip de ne aynı mekanizmalara sahiptir ne de aynı bireyler tarafından icra edilmektedir. Birincisinde değil, fakat ikinci tipte olanı, aynı zamanda kapitalizmin yaşam alanıdır. Kurnaz ve zalim bir köylü kapitalizminin de bulunamayacağını iddia ediyor değilim;[...] Ancak kapitalizm, esas olarak toplumların en üst sınırlarında bir gelişme kaydeder. [...] Gerçekte ise her şey geçimini, maddi hayatın sırtından sürdürür: Maddi yaşam yaygınlaştıkça, her şey de ileriye doğru harekete geçer; böylece piyasa ekonomisi de hızla yaygınlaşarak, maddi yaşamın sırtından palazlanmaya başlar. Sonuçta bu genişleme, her zaman kapitalizmin işine gelir. (Age. s. 58 vd.)

Braudel, buraya kadar üç farklı alan saptadı ve hatta bunlardan biri olan kapitalizmden de bahsetti, ancak bunun, yani kapitalizmin ne olduğunu henüz açıklamadı. Ancak az önceki alıntıyı kapitalizmle ilişkilendiren bir kavram kullandı. Hatta onun hükmetmeye yönelik olduğundan da bahsetti. Şimdi Braudel'de bu düşüncenin, bir başka açıdan da ilişkilendirilip ilişkilendirilmediğine bir göz atalım.

Ancak önce birkaç kavram saptaması:

> Sermaye, hem elle tutulabilen bir kavramdır hem de her an kullanılabilen ve çok kolayca ortaya çıkarılabilen parasal kaynaklardır; kapitalist ise, bütün toplumların onsuz yapamadığı ve sürekli hareket halindeki üretim süresince kullanılan sermayeyi yöneten ya da yönetmeye çalışan kişidir; kabaca ifade etmek gerekirse (ama sadece kabaca) kapitalizm, bu kullanımı ileriye doğru yönelten – çoğunlukla da bencil nedenlerle– yöntem ve tarzdır.

> Sermaye burada, anahtar bir kavramdır. Bu kavram, iktisat bilimi kapsamında yapılan araştırmaların çoğunda spesifik olan sermaye ürünleri kavramını edinmektedir; bu kavram sadece para birikimini değil, aynı zamanda bütün iş ve hizmetlerin sonucundan edinilen, kullanılabilen ve kullanılmış sermayeyi de ifade etmektedir: Örneğin ev bir sermayedir; depolanmış buğday sermayedir; bir gemi ve bir sokak da sermayedir. Ancak sermaye ürünleri, bu kavramı, kendisini sürekli yenileyen üretim sürecine bir katkıda bulunuyorsa hak ediyor: Kullanılmayan bir hazine gibi kullanılmayan bir orman da sermaye değildir. Peki, bu kavramı böyle kabul edersek, bu durumda sermaye ürünü biriktirmeyen, bunları düzenli aralıklarla işlemeyen ve bunların yeniden ürün vermesini sağlamak için çabalamayan toplumlar görülmüş müdür? 15. yüzyıl Avrupa'sının en yoksul köyünün bile kendine özgü bir yolu, taşları ayıklanmış tarlaları, arazileri, ormanları, bağ ve bahçeleri, meyve ağaçları, değirmen taşları ve tahıl ambarları vardı. Ancien Regime (eski rejim)'in ekonomik verilerini inceleyen araştırmalar, bir yıllık içgücünün yarattığı çıplak ürünün, sermaye ürününe (Fransızca buna *patrimoine*, "halkın malı", deniyor) oranının bire üç, bire dört olduğunu ortaya koydu. Bu oran, yaklaşık olarak Keynes'in 20. yüzyıl ekonomisi için öngördüğü orana denk geliyor. (Age. s. 48 vd.)

Braudel'in burada ortaya koyduğu durum, "maddi yaşam"dan başka bir şey değildir. Gerçi Barudel'e bakılırsa "maddi yaşam"da her zaman sermaye –yani üretim ürünleri– vardır, fakat bu zorunlu olarak kapitalizm demek değildir. Ancak belli oranda bir mal fazlası üretilmektedir. Bir değiş-tokuş söz konusu olmakla birlikte burada hâlâ kapitalizm görülmez, fakat serbest piyasa mevcuttur. Peki, nedir bu kapitalizm denen olgu?

Braudel'e göre kapitalizmin, hâkimiyetle sıkı bir ilişkisi bulunmaktadır. Örneğin üretim araçları ve emekçinin yaşamını sürdürebilmesinin zorunlu bir aracı olmayan fazla ürüne el koyan toplumun küçük bir azınlığının, aynı zamanda ülkenin yöneticisi de olması, bunun önemli bir özelliği olabilir. Ne var ki bu özellik, tipik bir kapitalist özellik olamazdı, çünkü bunu kapitalist olmayan toplumlarda da, örneğin şark despotizminde, antikçağın

Yunanistan'ında, Roma'sında ve ortaçağda görebiliyoruz. Belki o, özel mülkiyeti, serbest piyasayla birlikte, kapitalist bir özellik olarak adlandırabilirdi; ne var ki daha önceden de gördüğümüz gibi Braudel, her serbest piyasayı kapitalizm olarak adlandırmıyor. Kapitalizm *eşit olmayan serbest piyasadır*. Bu eşitsizliği sağlayan araçlardan biri hâkimiyettir. İngiliz tarihçilerine dayanan Braudel, bir "*public market*" ile "*private market*" (Age. s. 51) arasında farklılıklar görüyor ki ona göre sadece ikinci olanı kapitalisttir. Peki, burada ne olup bitmektedir? Yanıt: Burada değişim, eşit olmayan koşullar altında gerçekleşmektedir. Bu da demektir ki, piyasada iş gören bazı şahsiyetler, sahip oldukları özel konumları sayesinde, piyasadan, değişim esnasında arz ettiklerinden daha fazlasını elde etmektedirler. Buna örnek olarak da Braudel, geç ortaçağ ile yeniçağın başlangıç dönemindeki deniz aşırı ticareti göstermektedir. Bu ticaret ancak, piyasa hakkında genel bir bilgiye sahip olmayan, dolayısıyla verilen her fiyatı kabul eden (belki de kabul etmek zorunda kalan) veya bu fiyatın uygunluğu hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmayan partnerlere sahip, küçük bir azınlık tarafından yapılabiliyordu. Bu örneği genelleyen Braudel, buradan da "kapitalizmin küçük bir azınlığın imtiyazı" (Age. s. 59) olduğu sonucuna varıyor.

Braudel'e göre kapitalizm, serbest piyasanın, eşit olmayan değişiminin yapıldığı alanıdır ki burada, bazı piyasa aktörleri –kapitalistler– diğerlerine oranla imtiyazlı bir konuma sahiplerdir ve bu sayede "kâr" adını verdikleri kazanca sahip olmaktadırlar. Ancak tarihsel koşullar ve imtiyaz nedeniyle kazancın sebebi de değişmektedir. Yaşadığı çağa göre bir değerlendirmede bulunan Braudel, devlet ve kapitalizm arasında sıkı bir ilişki saptamaktadır:

> Her şeyden önce kapitalizm yüzsüzce, taviz vermeksizin, istisnai bir durum kabul etmeden, devlet çarkının topladığı nakitlerle, devlet tahvilleri adı altında ele geçirdiği yardımlarla ve avantalarla yaşamaktadır. (Braudel 1990 III, s. 699)

Demek ki kapitalistlerin, diğer piyasa aktörlerinden farklı olan

imtiyazları, onların kârlarıdır. Kazançtan bahsetmekle birlikte onun duruma göre farklı tarihsel nedenleri olduğunu ileri süren Braudel, bize de bu kazancın kökenine ilişkin daha fazla araştırma yapma görevi vermiş oldu. Ama bu konuya ilerde yeniden döneceğiz. (Krş. Böl. I, 2)

Görüldüğü gibi bir tarihçi olarak Braudel, kapitalizmin kavramsal tarifini yapmaya çalışıyor. Bunun yanı sıra onu, bu toplumsal sistemin mekânsal örgütlenmesi de ilgilendiriyor. Toplumun üç anayasal unsurundan birini o topluma mensup insanların, yaşam alanlarından biri olarak gören herhangi bir insan, Braudel'in bu ilgisine de yakınlık hisseder.

Braudel'e göre dünya çapında örgütlenmemiş olsa bile, en azından buna meyilli olan kapitalizmi, "dünya ekonomisi" olarak kavramak gerekir. Onun içinde "merkezler" diye nitelendirilen yapılar mevcuttur:

> Avrupa'da, çevre bölgelerinin yutulduğu 14. yüzyılın 80'li yıllarında, Venedik'in avantajlı olduğu bir merkez ortaya çıktı. 1500'lü yıllara doğru Venedik'ten Antwerpen'e doğru ani büyük bir sıçrama gerçekleşti. Sonrasındaysa 1550 ve 1560'lı yıllar arasında yeniden Akdeniz'e bir geri dönüş gerçekleşti, ama bu keskin dönüşüm Ceneviz'in lehineydi; nitekim 1590 ve 1610'lu yıllardan itibaren bu ekonomik merkez, hem de iki yüz yıl boyunca kalmak üzere Amsterdam'a kaydı. 1780 ve 1815 yılları arasında merkez bu kez önce Londra'ya 1929 yılından itibaren de Atlantik'in öte yakasına, New York'a kaydı. (Braudel 1986, s. 78)

Fernand Braudel'de "vie matérille" yerine "longue durée" geçerlidir. Bu uzun zaman süresi boyunca değişiklikler, neredeyse hiç gerçekleşmiyormuş gibi ağır bir tempoyla gerçekleşmektedirler. Braudel, kapitalizm üzerine yaptığı saptamalarını 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadarki zaman dilimi üzerine yaptığı araştırmalarına dayandırıyordu. Eserinin orasına burasına serpiştirilmiş görüşlerini göz önüne aldığımızda ve özellikle de yaşadığı çağa ilişkin yaptığı gözlemleri (örneğin 1929 yılından itibaren New York'un dünya merkezi olması) dikkate aldığımızda Braudel, ka-

pitalizmin esas karakterini, bundan sonra da değiştirmeyeceğine hükmediyordu.

"Vie matérielle" ile "longue durée" arasmdaki ilişkiye gelince; sanayi devriminden sonra da bu ilişkinin hâlâ eski haliyle geçerli olup olmadığını sormamız gerekiyor. Teknolojik yenilikler, eğer bunlar kapitalist anlamda kullanılırlarsa, kısa sürede günlük yaşam, biyosfer ve mekân üzerinde çığır açıcı etkide bulunmaktadırlar; değişim süreci alışıldığı şekliyle devam ettiğinde bunun, bir nesilden daha az bir süre içinde büyük değişime neden olduğu, genel anlamda 20. yüzyıl insanının kendi deneyimiyle sabittir. Eğer bu doğruysa, o halde "vie matérielle" sadece kapitalist gelişmenin altyapısını oluşturmuyor, aynı zamanda onun bir bağımlısıdır da.

Braudel, kapitalist merkezler düşüncesiyle, bir başka teorisyene, Immanuel Wallerstein'a yaklaşmakla kalmamakta, aynı zamanda onunla birbirinden karşılıklı alıntılar yaparak, teorik alış verişte de bulunmaktadır.

Immanuel Wallerstein

Afrika uzmanı bir sosyolog olan Immanuel Wallerstein (doğ. 1930), bir dünya sistemi olarak kapitalizmin ortay çıkışı ve gelişmesi üzerine çalışmalar yaptı; sonra da kapitalizmin ortaya çıkışı ve gelişmesi üzerine olan çalışmalarını devasa bir eserde (Wallerstein 1986; Wallerstein 1998; Wallerstein 2004) ortaya koydu. Ayrıca bu konudaki teorik görüşleri, "Tarihsel Kapitalizm" (Wallerstein 1984) başlıklı eserde de özet halinde ortaya konmuştur. "Tarihsel" olan sıfat, "kapitalizm" olan ismin önüne konmuştur, çünkü Wallerstein'e göre bugünkü kapitalizm öyle bir yapıya sahiptir ki onu sadece mantığından hareketle değil, aynı zamanda ortaya çıkışı ve gelişimiyle de açıklamak mümkündür. Yazar, "Peki sermaye nedir?" (Wallerstein 1984, s. 9) başlıklı soruya şu yanıtı vermektedir:

> Bir kere bu, birikmiş zenginlik demektir. Ancak bu kavram, söz gelişi tarihsel kapitalizmde özel bir anlam kazanmaktadır. Bu,

> tüketim ürünlerinin veya makinelerin ya da parasal biçimde hak kazanılmış maddi ürünlerin, basit bir toplamı değildir. Tabii ki tarihsel kapitalizmin önceki dönemlerinden kalma, emek gücünden tüketilmeyen ve arta kalan bir birikim söz konusudur. Eğer bu iddiayı bu haliyle ortada bırakırsak, o halde neandertallere kadarki bütün sistemleri kapitalist olarak nitelendirmek gerekir; çünkü sonuçta herkes, arta kalan birikimin, emek gücü tarafından yaratıldığının bilincindeydi.
>
> Ancak bugün kapitalizm olarak nitelendirdiğimiz toplumsal sistemi, diğerlerinden ayıran temel fark, sermayenin çok farklı bir tarz ve yöntemle kullanılmış -yatırım halinde kullanılmış- olmasıdır. O, her şeyden önce kendisini çoğaltacak şekilde ve anlamda kullanılmıştır." [...] "Eğer süreç içinde sermayenin yoğunlaşması, her zaman ve düzenli olarak diğer amaçlardan önce geliyorsa, işte o zaman işleyen bir kapitalizmi inceliyoruz demektir. (Age. s. 9 vd.)

Sermaye imtiyazlı şahsiyetlerin -ki Braudel gibi Wallerstein da ve onlardan önceki birçok teorisyen gibi onları kapitalistler (örneğin, Age. s. 12) diye nitelendirmektedir- mülküdür. Bunların karşısındaki diğer grupsa -yani çalışan, ama ona sahip olmadan sermayeyi yaratanlarsa- Braudel'de toplumun en alt katmanında, şahıs olarak değil, "*ocak*" olarak yer almaktadırlar. (Age. s. 19) Bu katmana, emekleriyle sermayenin yoğunlaşmasını sağlayanların yanı sıra üretime katılmayan, ancak çabalarıyla üretimin yeniden üretimini motive edenler de dâhil edilmektedir. Kapitalizmde üretimi doğrudan yapanlara ücret ödenir; üretimin dışında yer alanlarsa almazlar. Tarihsel olarak bu bölünme çoğunlukla iş bölümüne, yani çalışan erkeklerle, yeniden üretimin gerçekleşmesini sağlayan kadınlara tekabül eder. Bir kısım feminist sosyal bilimci, araştırmalarında bu konuyu inceleyerek, kadınları tartışmalı bir üslupla "en son sömürge" olarak nitelendirdi. (Werlhof/Mies/Bennholdt-Thomsen 1988)

Wallerstein'e göre,

> tarihsel kapitalizm döneminde çalışan ve ücret sahibi olan erkekler "ekmek kazanan", yetişkin kadınlarsa ev işlerini gördükleri için "ev kadını" olarak sınıflandırıldılar. Ancak ulusal istatistikle-

> rin tutulmaya başlandığı andan itibaren, ki bu da kapitalist sistemin bir ürünüdür, "ekmek kazananlar" ekonomik açıdan aktif işgücünün bir üyesi olarak sınıflandırıldılar, ev kadınlarıysa bunun dışında bırakıldılar. Böylece cinsiyetçilik de kurumlaşmış oldu. (Wallerstein 1984: 20 vd.)

Wallerstein'a göre ev işlerinin ücretlendirilmeyen emek gücü adı altında değerlendirilmesi kapitalistlerin yararınaydı. Eğer ev işleri de tıpkı emek gücü gibi doğrudan –işçinin ücreti üzerinden dolaylı olarak değil– ücretlendirilseydi, bu durumda kapitalistlerin ödeyecekleri ücret yüksek olacak ve kârları da düşük kalacaktı. Bu nedenledir ki proleterleşme, bugüne kadar dünya çapında eksik olarak gelişmiştir. (Age. s. 21-23)

Braudel'e bakılırsa "tarihsel kapitalizmin" ikinci özelliği de

> mekânın hiyerarşileşmesidir. (Age. s. 25)

Bu durum

> sürekli, dünyanın ekonomik merkezleriyle çevresi arasında bir kutuplaşmaya yol açtı; sadece dağılım kriterleri (gerçek ücret düzeyi ve yaşam kalitesi) açısından değil, fakat –ve en önemlisi– sermaye birikiminin belli mekânlarda yoğunlaşması açısından. (Age. s. 25)

Wallerstein, kazanan bir "*merkez*"le, kaybeden bir "*çevre*" arasındaki farka vurgu yapıyor. (Age.) Bunların arasında ise "eşit olmayan bir değişim" (Age.) sürüp gitmektedir.

Robert Louis Heilbroner

Devam etmeden önce girişte not ettiğimiz tanıma yeniden geri dönelim:

> Kapitalizm, kâr ve bu kârı elde etmek için kullanılan aracın (sermayenin), "malı, mal üretimi için kullanmak" (Sraffa 1976), malların alım ve satımını sağlamak veya hizmete dayalı işgücünü arz etmek ve satmak suretiyle birikimini (akkumalation) sağlayan toplumların işleyiş tarzıdır.

Kapitalizmde, üretimin, satmanın ve satın almanın iki işlevi vardır: birincisi kâr elde etmek, ikincisi de sermaye birikimi sağ-

lamak. Şimdi bu her iki unsurdan hangisinin öncelikli olduğuna dair kafa yoralım.

İlk bakışta kâr elde etmenin, daha öncelikli olduğu düşünülebilir, çünkü birinin parasını kâr getirmeyecek bir işe yatırması anlaşılacak bir şey değildir.

Öte yandan bu noktada kapitalizmin, diğer toplumlardan farkı hiç de büyük değildir. Cilalı Taş Devri (tahminen M.Ö. 8000)'nin sonlarından itibaren, yani "Tarım Devrimi"[6]nden bu yana, zaman-mekân açısından birbirini takip eden toplumların (Mezopotamya, Akdeniz havzası, Kuzey, Batı ve Orta Avrupa'da görülen toplumlar) tamamı kapitalist olmayan toplumlardı; bu toplumlarda çalışanların emeğiyle yaratılmış olan zenginliklere, toplumun imtiyazlı bir kesimi tarafından el konuluyordu. Demek ki kapitalist kârın diğerlerinden farkı, onun sadece serbest piyasada elde ediliyor olmasıdır. Eğer kâra sahip olanlar onu, en azından onun bir kısmını, yeni malların üretimi veya hizmet satın almak için yatırıma ayırmasaydı ve hepsini olduğu gibi tüketseydi, o zaman kapitalist bir toplumdan bahsedemeyecektik, çünkü bu durumda ikinci koşul, yani kâr elde etmek için kullanılan araç, yani sermaye eksik kalacaktı. Sermaye, sadece yoğunlaştığında, yani artık daha sık karşılaştığımız yabancı bir kavramla ifade etmek gerekirse, akümüle edildiğinde sermaye olur. Yatırılan aracın (paranın) sürekli birikimi, kapitalizmi diğer önceki toplumsal sistemlerden ayıran temel, özsel (biçimsel değil) özelliğidir. Büyüme de bunun üzerinde yükselir ki kapitalist toplumun yavaş yavaş olmakla birlikte, başarısının kıstası da burada yatar: Buradaki tıkanıklık ya da küçülme ise toplumsal tahribatın göstergesidir.

Amerikalı iktisatçı Robert Louis Heilbroner (1919-2005), "*The Nature and Logic of Capitalism*" başlıklı kitabında "*Drive to*

6 Bu metinlerde sık sık "devrim" kavramı kullanılacaktır. Her seferinde bu kavram, şimdi açıklanacağı gibi çok genel anlamda anlaşılmalıdır: "Astronomlara ait olan "*revolution*" kavramı, ilk kez 1688 yılında İngiltere'de belli bir toplumsal yapının devrilmesi, tahrip edilmesi anlamında kullanılmış." (Braudel 1990 III, s. 600) Eğer bu kavram, İngiltere'de 1688 yılındaki "Glorious Revolution" gibi belli bazı dönemler için kullanılmamışsa, o halde bu kavram -burada yapıldığı gibi- hiçbir tarihsel olayla ilişkilendirilmeden genel anlamda kullanılacaktır.

Amass Capital", yani sermayenin "**birikim dürtüsü**" diye çevirebileceğimiz özelliğini, kapitalist toplumların temel niteliği olarak görmektedir (Heilbroner 1986, s. 33-52) -demek ki kâr değilmiş!

Ne var ki bu yanıt, yeni bir soruya daha neden olmaktadır: Sermaye neden yoğunlaşsın-biriksin, akümüle edilsin ki?

Kapitalistlerin kâr sahibi olmak istemeleri anlaşılır bir şeydir. Çünkü eğer onların herhangi bir başka gelirleri yoksa, o para, onların günlük giderlerini de karşılamaktadır.

Neden kârın bir miktarını ayırarak, onu yeniden sermaye olarak kullanıyorlar ki?

İnsan bunu pazardaki rekabetle açıklayabilir. Fazla makinesi olan, doğal olarak fazla mal üretir ve ürünleri -bir kez kurulmuş olan makinenin maliyetinden daha fazlasını üretim yaparak çıkaracağı için ("Economies of Scale")- daha fazla ucuza da satar. Bu sayede rakipler de pazardan dışlanmaya başlanır. Bu kez onlar da aynısını yaparak teknolojiyi kullanmaya başlarlar (yani onlar da sermaye birikimine giderler) ki belki de bu kez onlar rakiplerine baskın çıkabilirler. Eğer onlar yeni bir ürünle (üretim yeniliği) daha da avantajlı duruma gelmek isterlerse, bu durumda onlar bunu, eskiden olduğu gibi belli bir miktarı yatırıma ayırarak değil de daha büyük bir sermaye bularak yapmalıdırlar.

Bu durumda sermaye yatırımı, zor durumdan kurtulmak, yani daha büyük bir sermayeyi kullanan kapitalistler tarafından dışlanmamak ve pazardaki paylarını kaybetmemek için, yapılan bir savunma hamlesi (ancak bu kez onlar diğerlerini dışlamaktadırlar) olmaktadır.

Açıkçası Heilbroner, böylesi bir teknik açıklamadan pek hoşlanmaz. O, kâr ve birikimi sıkı bir şekilde birbiriyle ilişkilendirir ve kapitalizm öncesi toplumlarda görülen ilginç paralellikler yakalar: Kâr, pazarda asimetrik bir ilişki göstermektedir. Bu durum, işgücünün ürettiği ürünlere, pazarda değil de, ekonomik şartların dışındaki araçlarla el konduğunda da görülmektedir; örneğin şark despotlarının, antikçağdaki köle sahiplerinin veya feodal toprak ağalarının ürüne zorla el koyması gibi. Çünkü bu duruma

ancak ellerindeki güçle ulaşmaktadırlar. Bu eylem onlara toplumun diğer fertleri üzerinde hâkimiyet kurma imkânı veriyordu ki bunun ideolojik ifadesi de sağlanan itibarda görülmekteydi.

Heilbroner'e göre güç kazanma (*power*) (Age. s. 45), hâkimiyet (*domination*) (Age. s. 38) ve itibar (*prestige*) (Age. s. 43) gibi dürtüler, sermayenin yoğunlaşmasının da temelinde görülmektedir. Bu dürtülerin tatmin edilmesi hem araç hem de amaç olmaktadır. Bunun bir önceki toplumsal sistemlerden farkı, bunların pazarda gerçekleşiyor olmasıdır. Demek ki Heilbroner'e göre kapitalizm, *pazar aracılığıyla* gerçekleşen iktidardır.[7]

---

7 Nasıl ki Heilbroner sermaye birikimini, bir yönüyle ekonomik dürtüye indirgemişse Theodor Adorno da, rekabetten kaynaklanmayan, fakat ondan önce de görülen ekonomik davranışın nedenlerini ortaya çıkarmayı denemişti: "Liberalizmin en yüksek düzeyde olduğu dönemde bile rekabet, işleyişi belirleyen temel yasa değildi. Bu her zaman bir vitrin rolü gördü. Toplum çoğunlukla, dolaylı olsa da, maddi zorun tehdidiyle yan yana tutuluyordu; nevroza ve karakterde bozulmalara neden olan "*karşılıklı düşmanlık*"ların temeli buna dayanmaktadır. (Adorno 2003a, s. 32). Aynı şekilde ileri derecede gelişmiş kapitalist ülkelerin 20. yüzyıldaki 50'li yıllarını esas alan, ilk kez 1955 yılında yayınlanan ve sonradan 2003 yılındaki bütün eserlerine dâhil edilen araştırmalarında Adorno şunları belirtmektedir: "Tabii ki bireylerin rasyonel ekonomik davranışlarının nedeni, sadece kâr elde etmeyi sağlayan iktisadi hesapçılık değildir. Bunu insanlar çok sonraları, konuya pek bir fazla katkı sağlamayan ve bireylerin ortalama iktisadi davranışını rasyonel bir formülle açıklayarak kurguladılar. Burada baskın olan, öznel motiften ziyade korkunun nesnel mantığıdır. İşte bu miras olarak aktarılmaktadır. İktisadi kurallara ayak uyduramayanların hemen yok olmaları sıklıkla görülen bir şey değildir. Fakat ufukta küme düşme emareleri kendisini göstermektedir. İnsanı yasa dışılığa ve toplumun dışına iten yolu fark etmemek mümkün değildir, çünkü oyunun kurallarına uyum göstermeyenler, anında şüpheyle karşılanırlar; eğer köprü altında yatmıyor veya açlıktan ölmek üzere değillerse şimdi onları, toplumun intikamı beklemektedir. Toplum tarafından dışlanma korkusunu, çoktandır diğer korkularla karışmış ve dışlamayı öngören toplumsal davranış normlarında görmek mümkündür. Tarihsel olarak bu, ikinci bir doğa halini almıştır. Boşuna varlık, aynı şekilde doğal varlık, henüz bozulmamış felsefi kavramlarla ifade etmek gerekirse, ekonomik süreçte ayakta kalmak anlamına gelmektedir. Sadece üstben veya vicdan, toplumdan dışlanmışları "kötünün ta kendisi" olarak gözler önüne sermiyor, aynı zamanda irrasyonel olarak, bugünkü toplumdan dışlanma korkusuyla, eski fiziksel yok oluş korkusu iç içe geçiyor ve doğa yerine insanları etkisi altına alıyor. Bu atavistik (mağara döneminden kalan dürtüler) kaynaktan beslenen ve çoğunlukla da aşırıya götürülen toplumsal korku, her an yeni ve gerçek bir korkuya dönüşebilmesi nedeniyle, bağrında öylesine bir güç yoğunlaştırmış ki, istediği kadar insan bu maninin bilincinde olsun, aşk olsun kendisini bundan kurtarabilene!"[...] "Ekonomik rasyonelliğin şeffaf olduğuna dair bir düşünce, en az psiko-

Kozo Uno

Gördüğümüz gibi Fernand Braudel ve Immanuel Wallerstein kapitalizmi, sadece kendi mantıksal yapısından hareketle değil, fakat aynı zamanda tarihsel gelişiminden hareketle de açıklıyorlar. Wallerstein açısından, söz konusu toplumsal sistemin tipik bir özelliği olan asimetri, kapitalist merkezlerin kendi aralarında ve çevreyle girdikleri etkinlerden oluşmaktaydı: Mal üretmeyen üretim alanı (örneğin ücretlendirilmeyen ev işi) üretimin önkoşuludur. Kapitalist olmayan (üretim) kapitalizmin varlık nedenidir. Marx, bu türden bir kapitalizmin varlığını sadece onun ortaya çıkış dönemi için kabul etmekte, fakat gelişmesini tamamlamış sonraki dönem için kabul etmemektedir.

Peki, gelişmesini tamamlamış bu kapitalizmin –yani kapitalist olmayan bir arka bahçeye sahip olmayan kapitalizm– yapıları hiç değişmeyen kapitalist dünyada birbirini takip eden süreçlerden daha fazla bir şey olan tarihsel bir gelişmesi var mıdır? Marx ve Max Weber, bu soruları hiç sormadılar. Marx'a göre kapitalizmin geleceği, onun ortadan kaldırılmasıyla belirlenecektir.

Japon iktisatçı Kozo Uno (1897-1977) ise kapitalizmin kendi içinde bir yapı değişikliği yaşadığını iddia ediyordu.

Uno şu farklılıkları saptamaktadır:

> "İktisadi yaşamın genel kuralları" (general norms of economic life) (Uno 1980: XIX), "saf bir kapitalist toplum" (a Purely Capitalist Society[8]), "kapitalist gelişmenin basamak teorisi" (the stages-theory of capitalist development) (Age. s. XXIII) ve "kapitalizmin günümüzdeki yapısının en son soyut halinin empirik analizi" (the empirical analysis of the current state of capitalist economy at het least abstrack level) (Age.)

"*İktisadi yaşamın genel kuralları*", Braudel'in "*maddi yaşam*" olarak ifade ettiklerinin bir kısmını kapsıyor; ancak şimdi bu kap-

lojinin önermesiyle hareket etmek kadar burjuva toplumunun bir aldatmacasıdır. Söz konusu rasyonelliğin temeli fiziksel baskıda, fiziki işkencede ve hatta ekonomi içi "maddi motivasyon"u ve ekonomik dürtünün psikolojisini kat be kat aşan bir maddi momentte yatıyor." (Adorno 2003b, s. 46-48).

8 Uno'nun kitabının alt başlığıyla karşılaştırın: Theory of a Purely Capitalist Society.

sam kendisini, diğer bütün toplumlarda zorunlu olarak ortaya çıkan üretim ve tüketimle (Hâlbuki Braudel'de kültürel momentler de önemli bir yer kaplamaktadır) sınırlamaktadır. Bunlar

> insanların, iktisadi yaşamın genel kuralları açısından, yaşamlarını sürdürebilmek için zorunlu olarak ürettikleri, dağıtımını yaptıkları ve tükettikleri ürünlerdir. (the general norms of economic life, according to which men produce, distribute, and consume material means of livelihood so as to ensure their existence.) (Age. s. XIX)

Uno'nun "*Saf Kapitalist Toplum*"u, (Purely Capitalist Society)Marx'ın "Kapital"de analiz ettiği kapitalist toplumdan başka bir şey değildir. Anlaşıldığı kadarıyla Uno, bu toplumun bir zamanlar sanayi devrimi sırasında İngiltere'de oluştuğunu varsaymaktadır. Ancak artık bu şekliyle bir kapitalizm de kalmamıştır. Kapitalist bir toplum olarak varlığı sona ermeden önce o, başka bir aşamaya geçmiştir. Anlaşılan Uno, bu toplumdan sadece birini, onu da bir başka teorisyenin çalışmasından, Rudolf Hilferding'in ilk kez 1910 yılında yayınlanan "Finans kapital" (Hilferding 1947) başlıklı kitabından tanıyordu. Bu eserinde Hilferding, serbest rekabetçi kapitalizmin, tekelci kapitalizme evrildiğini ve bu aşamada da sanayi sermayesinin banka sermayesiyle birleşerek, finans kapitali oluşturduğunu savunuyor.

Teorik Gezinti: Mantıklı olanla tarihsel olanın ilişkisi

Kozo Uno'nun çalışması çok geniş kapsamlıdır. Japoncası birkaç cildi bulmaktadır. Ancak ne yazık ki İngilizcede bunun sadece geniş bir makalesi (*Principles of Political Economy*) yayınlanmıştır. Bu nedenle onun, kapitalist gelişmenin diğer aşamalarını söz konusu kitaplarında nasıl tahlil ettiğini saptayamıyorum. Kapitalizmin biçim değiştirdiğine dair teoriler -Uno'dan bağımsız olarak- 1970'li yıllarda Fransa'daki "Regülasyon okulu" olarak adlandırılanlar tarafından ortaya atılmıştı. (Karş. örneğin, Aglietta 1979). Bunlar, bir tek kapitalizmden değil, bir-

çok farklı kapitalizm (ler)den hareket ediyorlar. Bunlar birbirinden sadece ekonomik olarak değil, aynı zamanda siyasi ve kültürel olarak da ayrılıyorlar. Dikkat edilmesi gereken kriterlerden bazıları şunlardır: üretim araçlarına sahip olanlarla sahip olmayanlar arasındaki ilişki (Marksist dilde "sınıflar"), devletle ekonomi arasındaki ilişki ve kültürlerin birbiriyle olan ilişkisi. Anlaşılan birbirinden farklı kapitalizm tiplerini, sadece kronolojik olarak değil, aynı zamanda mekânsal olarak da ayırt edebileceğiz. Bunu anlamak için günümüzde kullanılan "Ren" tipi kapitalizmle, "Anglo-Sakson" tipi kapitalizm arasındaki vurguyu hatırlatmak yeterlidir.

Sınıflandırmanın yararlarından biri kuşkusuz, bunun toplumu bir bütün olarak kavrıyor olmasıdır. Bunun dezavantajı ise, yarattığı muğlak ekonomik kavramların –hatta bu işlem matematik modellerle (bir ileri bir geri?) de sürdürülmektedir– toplumun bütün ilişkilerine yayılamıyor olmasıdır. Anlaşılan teorinin geniş bir alanı kapsayan yeteneği, kavramların kesinliğine tercih ediliyor. Kim bilir belki de bu konum, toplumsal ilişkilerin karmaşıklığından (fiziğin, kimyanın, biyolojinin ve özellikle de ekolojinin birbirleriyle olan ilişkisini araştırmak gerçekten karmaşıktır) ziyade, tarihselliğinden dolayı alınmak zorundadır: Çünkü yapıların yanı sıra simülasyonda hesaba katılamayan ve dolayısıyla modeli de oluşturulamayan, süreçler söz konusudur. Bazı sosyal bilimlerde olduğu gibi –örneğin filoloji ve tarih biliminde– pozitif anlamda sadece "kaynakların taranması" yeterli değildir. Bu nedenle belki de en doğrusu, bizim de "kendi" tanımımızda yapmak istediğimiz gibi ilk önce soyut ve "mantıklı" bir kapitalizm tarifiyle yetinmek gerekir. Metot olarak Max Weber'in "ideal tip"[9]ine dayanmak mantıklı görünüyor. Ancak

9 Bunun için karşılaştır, Weber 1985, s. 4: "Bütün bu durumlarda "anlamak" demek: kavrarken tarif etmektir: a) gerçekten söz konusu olan tekili (tarihsel incelemede) veya b) *ortalama* ve yaklaşık olanı (kitlelerin söz konusu olduğu sosyolojik araştırmalarda) veya c) saf tip için olanı (ideal tip) bilimsel açıdan tez oluşturmaya yarayan, anlamı veya anlam ilişkisini gösteren ekseriya görülen (tipik olan). Böylesi mükemmel yapı tiplerini, saf ekonomi politiğin kavramlarında ve "yasaları"nda görüyoruz. Bunlar, amaca bağlı kalmak kaydıyla, yanılgının ve duyguların dışlan-

tanımın çekirdeğini kesinlikle ekonomik ilişkilerin durumu belirlemelidir.

Kapitalizmin tarihsel-kateryalist tanımının genişletilmesi (Karl Hermann Tjaden)

Diğer toplumlardan çok, sıklıkla kapitalizme atfedilen özelliklerinden biri onun verimliliğidir. Bununla da bir ürünün yeniden üretilmesi sürecinde (fiyat olarak belirlenmektedir) kullanılan zorunlu malların, hizmetlerin ve işgücünün oranının ne olduğu kastedilmektedir. İşlemi en iyi, bir tarafında yeni üretilen ürünün fiyatının bulunduğu, diğer tarafında ise ham maddenin ve yardımcı malların fiyatının, ihtiyaç duyulan hizmet ve ödenen ücretin bulunduğu bir bölme işaretinde görebiliriz. Bölme işleminin sonucuysa, elde edilen büyümenin ve dolayısıyla yapılan işin verimliliğinin ölcüsünü vermektedir.

İşlemi yaparken de iki alan farklılaştırılmalıdır: biri işletmedir ki bunu elde edebilmek için masraflarla hasılat karşılaştırılmalıdır.

Bunun yanı sıra sadece işletme bazında değil, fakat toplumsal açıdan da verimlilik hesaplanabilir. Tam da bu konuyla ilgilenen sosyolog Karl Hermann Tjaden, görüşlerini bir ansiklopedide yer alan bir maddede (Tjaden 1990:364-388) açıkladı.

Önce birkaç tanım:

> Kapitalist üretim tarzı, ücrete bağımlı emekçiyle kişisel sermayeyi temsil eden kapitalist işletmenin üretim araçlarını, bunun için kullanılan sermayeyi hem yeniden elde etmek ve hem de ondan daha büyük bir miktarı elde ettikten sonra, yeniden daha büyük bir yatırım yapabilmek için bir araya getirmektedir. (Age. s. 365) [...]
>
> "Artık değer" olarak ifade edilen artık ürünün, fazlalaşmış olarak 'sermaye' diye adlandırılan üretim ürünlerine dönüşmesi -bu, değerin sermayeye dönüşmesi sürecindeki sirkülasyonla elde edilir,

dığı, saf ekonomik dürtülerin esas alındığı yozlaşmış insan davranışının nasıl gelişeceğini ortaya koymaya çalışıyorlar. Gerçek davranış tarzı ise sadece istisnai (borsa) durumda ve o da ideal tipe yaklaşık olarak görülmektedir. (Öçk. Weber'e aittir).

> ama önce ürüne ve ardından paraya ve yeniden paranın yerini alacak olan üretim ürünlerine dönüşür– tarihsel olarak bu ekonomik tarzın bir yeniliğidir. (Age. s. 365 vd.)

Ama şimdi önce bir ara açıklama: Daha önce söz konusu ettiğimiz kapitalizm tarifleriyle Karl Hermann Tjaden'in açıklamalarını karşılaştırdığımızda onun henüz yeni bir şey söylemediğini fark ederiz. Alıntıyı buraya aldım, çünkü bize çok açık bir tanımlama sunuyor. Ancak alıntı burada henüz üzerinde durmayı gerekli görmediğimiz bir kavram içeriyor: "artık değer". Bu kavramı bize Marx'ın kâr tanımı getirdi, ama bu kavramı ilerde tartışmak üzere şimdilik bir kenara koyalım ve onu sadece "kazanç" olarak ifade edelim.

Şimdi Tjaden'in kapitalizm tanımının yeniliğine geçebiliriz. Bu kavram bize bölme işleminin solunda nelerin olduğunu tam olarak gösteriyor. Şimdi hatırlayalım: Şirket muhasebesinde bölme işleminin solunda kazanç, sağında ise kullanılan ham madde, yardımcı ürünler, kira, alınan hizmet, faiz, ücretler ve vergiler bulunuyordu. Geleneksel olarak ortaya çıkan farka yıllık net gelir (Marx'a kadarki iktisatçılarsa bunu kâr oranı olarak ifade ederlerdi) denirdi. Tjaden'e göre eğer üretim için zorunlu olan bazı işler ücretlendirilseydi ki şirketler bunu ya hiç yapmıyorlar ya da bunu çok az bir miktarla savuşturuyorlar, söz konusu oran daha küçük kalırdı. Peki, nedir bu işler? İşte buna ilişkin yeni bir alıntı:

> Söz konusu kapitalist üretim tarzı, kesinlikle antagonist çelişmelerle bezenmiş bir üretim tarzıdır ve bu öylesine kurumlaşmıştır ki meydana getirilen, beslenen ve eğitilen yeni nesillerin bakımı için harcanan nitelikli emeği, mirasçısı oldukları ailelere yüklenmiştir; aynı şekilde keşfedilen, ortaya çıkarılan ve varolan doğal kaynakları ise doğanın potansiyel kaynakları olarak saymakta ve bunların işlenmesini, onlara sahip olunmasını ve faydalı doğa yasalarından (karş. MEBE², II I.2.322) yararlanılmasını ise bütün topluma açmaktadır. (Age. s. 376 vd.)

Tjaden, işçi ailelerinin geleceğin işçileri olan çocukları için harcadıkları emeğin ve doğal kaynakların keşfedilmesi, ortaya çı-

karılması ve işlenmesi için devletin harcadığı masrafların (iktisatçılar bu harcamaları "harici masraflar" olarak ifade ediyorlar) özel şirketler tarafından herhangi bir şekilde karşılanmadığını ve böylece hazıra kondukları tezini ileri sürmektedir. Ayrıca devletin masrafları üstlenerek hazır hale getirdiği altyapı da buna dâhil edilmelidir:

> Genel olarak şunu saptamalıyız: Ekonomik ve sosyal yeniden üretim sürecinde tek tek şirketlerin verimliliği açısından, yapılması zorunlu olan ilk işler ve hazırlıklar, bütün toplumsal yapının özel örgütlenmesini gerektirdiği halde önemli ölçüde ailelere, devlete ve toplumun tamamına yüklenmektedir. Henüz doğmamış ve yetişmekte olanı (emekçiye) sahiplenmeden; polis, hukuk ve devlet bütçesine hükmetmeden, keşfedilecek ve işlenecek olan hammaddenin güvenliğini garanti altına almadan yapılacak olan üretim, verimli olamaz; modern burjuva devletlerin hazır hale getirdiği altyapı ve askeri yapılanmaya saygı duymakla birlikte, şunu belirtmeliyiz ki bütün bu işler, sonuçta toplumsal örgütlenmenin devasa ürünleridir. (Age. s. 378)

İşletme muhasebesinde yer verileyen toplumsal giderlerin saptanabilmesi için Tjaden, K. William Kapp (Kapp 1950; Kapp 1987; Kapp 1988)'a ait olan "Toplumsal Giderler Teorisi"ne başvuruyor. Toplumsal giderlere dâhil edilmesi gereken unsurlar şunlardır:

> Sanayinin sürekli şişen işsizler ordusu rezervi, doğal kaynakların gün geçtikçe azalması, halkın bir kısmının açlık ve hastalık nedeniyle sefalet içine yaşaması ve doğanın yöresel, bölgesel ve küresel çapta tahribatı." [...] "Bunu bilimsel ve teknolojik atılımlar sayesinde, tek tek işletmelerin elde ettiği üretim giderlerindeki genel kazançtan, nakliyattan, işgücünün boşa çıkarılmasından, işin yoğunlaşmasından, kullanılan madde çeşidinin artışından ve enerji giderlerinin azaltılmasından, ürünlerin, artık maddelerin ve çevre kirliliğinin azaltılmasından görebiliriz. (Age. s. 379 vd.)

Doğanın kirletilmesiyle ortaya çıkan verim düşüklüğünü hesaplayabilmek için Tjaden, başkalarının yanı sıra Barry Commener'e de başvuruyor. (Commoner 1971) Bu zararlar sadece doğal kaynakları tüketmemektedir, aynı zamanda dünyanın çöp

ve ısıdan kaynaklanan artıklarını depolama yeteneğini (atmosfer ve yeraltı) de aşırı bir şekilde zorlamaktadır.

Tjaden, şirketlerin maliyet-yarar-muhasebesinde görünmeyen bazı unsurları, *toplumsal* maliyet-yarar-muhasebesinde göstermektedir. Özellikle de bu, iktisatçıların "serbest ürünler" diye nitelendirdiği maddeler için söz konusudur. Kendi kapitalizm tanımımızda da bundan kısaca bahsetmiştik. Bunlar şirketlere hiçbir maliyet girdileri yaratmazlar, ancak üretimde ve atıkların temizlenmesinde vazgeçilmezdirler. Bugüne kadar şirket giderlerinde gözükmeyen bu giderler, bazı yasal tedbirlerle muhasebeye yansıtılmaya çalışılmaktadır, ancak bu giderlerin, verimliliği önemli oranda düşüreceği çok açıktır.

Kazancı,

- yatırılan sermayeye,
- gün geçtikçe azalan doğal kaynaklara, çevre koruma masraflarına, üretim öncesi ve sonrası ortaya çıkan sağlık sorunları giderlerine,
- bugün zararları ortaya çıkmamış, ancak gelecekte çıkması muhtemel olanlar için harcanacak giderlere böldüğümüzde

ortaya çıkan oran genel toplumsal, sadece şirket bazında değil, *ekonomik* verimliliği gösterecektir. Bu oran, bölenlere her yeni eklenen bir unsurla birlikte daha da düşecektir. Ayrıca bu oran, kullanılan teknolojinin yetersizliği, kullanılan elektriğin üretilmesi ve verimli kullanılamaması ve sanayi artıklarının yeniden dönüşüme uğratılması oranında eksiye doğru evrilecektir. Bu olguyla ilişkili olarak Tjaden, "*ekonomik verimliliğinin azalması*"ndan ve "*teknolojik verimliliğin sınırlılığı*"ndan bahsetmektedir. (Age. s. 383)

Bununla ilişkili olarak bir alıntı:

> *Azalan ekonomik verimlilik*, kâr oranının düşmesi anlamına gelir ki bu, toplumsal üretimin düşmesine rağmen emek gücünün, doğal kaynakların ve kullanılan yardımcı maddelerin karşılığının ödenmesiyle meydana gelmektedir; bir bakıma bu, harcanan

> ana sermayenin de büyümesi demektir: Harcanan doğal kaynakların karşılığı ödendiğinden ve çevre kirliliğinin önlenmesi için alınan tedbirler artırıldığından dolayı giderler de artmaktadır ki bunu genel olarak kullanılan sermayenin artışında görebiliyoruz. *Teknolojik verimliliğin sınırlılığı ise*, fiziğin ikinci ısı yasasına göre kullanılan enerjinin yarattığı etkinin, yani söz konusu üretim tarzında kullanılan teknolojinin ortalama verimliliği dikkate alındığında malzemeden yararlanma oranının düşük olması demektir. Bu aynı zamanda enerjiyi taşıyan araçların aşırı yıpranması nedeniyle geri dönüştürülemeyen sanayi artıklarının da aşırı çoğalması ve dolayısıyla kullanılan teknolojisinin ekonomik açıdan verimli olmadığı anlamına gelir. Bahse konu edilen teknolojinin verimliliği, etki oranı nesnel ortamda gerçeği yansıtan yöntemlerle kıyaslanarak ortaya çıkarılır. Ekonomik yetersizlikle, teknolojik verimsizlik birlikte ele alındığında, tarihsel açıdan insan gücünün ve yeteneklerinin ulaştığı seviyenin, geç kapitalist-toplumsal dönemin doğasına uygun bir tarzda değerlendirildiğini söylemek mümkün değildir.[...] Bu nedenle, aşırı gelişmiş tipik bir kapitalist toplumda, toplumsal açıdan olabildiğince yüksek derecede kullanılan insan emeği, topluma faydalı ürünlerin üretilmesinde değerlendirilmemektedir. (Age. s. 383)

Şimdi de burada yeni bir kavramla, "aşırı gelişmiş kapitalizm" kavramıyla karşılaşıyoruz. Bu, yeniden tekrar etmekte fayda var, şu anlama gelmektedir:

> Yüksek derecede kullanılan toplumsal emeğe karşılık, gerçek anlamda toplumsal kullanım değeri ihtiyaca yanıt veren ürünlerin daha az miktarda üretilmesi.

Günümüzdeki verimlilik oranı, kullanım değerinin (kâra yönelik değil) veya daha az emek gücüne ihtiyaç duyulan, optimal-üretim-verimliliğini öngören toplumsal ekonomik sisteminin çok çok gerisinde kalmaktadır. (Tjaden 1992, s. 213)

Teorik Gezinti: Kapitalizm tanımına birinci katkı

Kitabın en başında, bize ait olan bir kapitalizm tarifi vermeye çalışmıştık. Şimdiye kadar incelediğimiz farklı kapitalizm tanımlarından sonra bize ait olanı değiştirmemize gerek yoktur, ancak tamamlayabiliriz:

Kapitalizm eşit olmayan bir değişime (mübadele) dayanır (Braudel), o pazara dayanan bir hâkimiyet sistemidir (Heilbroner) ve bugüne kadarki tarihi dikkate alındığında, doğal kaynakların büyük oranda tüketilmesine ve doğanın aşırı kirletilmesine yol açmıştır. (Commoner/Kapp/Tjaden)

Son değerlendirme ise -doğal kaynakların aşırı tüketimi ve çevre kirliliği- sadece kapitalizmin bir özelliği değildir. Bu durum kapitalizm öncesi toplumlarda da görülmüştür. Ancak diğerleriyle karşılaştırıldığmda kapitalizmle birlikte artan olağanüstü emek verimliliği, devasa boyutta bir kaynak kullanımına ve buna bağlı olarak da doğal kaynak tüketimine ve çevre kirliliğine yol açmıştır. Bunun üstesinden gelecek bir teknolojinin kapitalizm tarafından geliştirilip geliştirilmeyeceği sorusunu ise yanıtsız bırakalım.

2

KÂRIN İZİNDE

Kapitalizm tanımının tekrar eden özetinde şunları görmüştük: Kapitalizm, kazançtan elde edilen üretim araçlarının yoğunlaşmasıdır. Soru şudur: Kazanç nasıl meydana geliyor? Şimdi burada da birbirinden farklı teorilerin bir gösterisini izleyelim.

Adam Smith

Adam Smith (1723-1790) –birkaç öncülünden sonra– iktisat biliminin veya 19. yüzyıldaki İngilizce ifadesiyle "Political Economy"nin kurucusu olarak kabul ediliyor. Kavrama göre ekonomik etkinlik, aynı zamanda genel toplumsal etkinlik olarak da anlaşılmalıdır.[10]

Smith, "*An Inquiry into the nature and causes of the Wealth of Nations*"[11] başlıklı temel eserinde ulusların zenginliğinin temelinde insan emeğini görmektedir. Diğer bir başka kaynaksa do-

10 Smith'ten sonra ortaya gelen hem David Ricardo hem Karl Marx'a hem de çağdaşlarına göre "Ekonomi Politik", "iktisat bilimi" veya "ulusal ekonomi"den başka bir şey değildi; yani iktisat bilimi, aynı zamanda toplumun bütünüyle ilişkilendirilerek, ulusun tamamıyla ilişkilendirilerek ve özellikle de dış ticaretle birlikte ele alınıyordu. Bu nedenle siyasetle ilişkisi de daha sıkı düşünülüyordu. Bu kavramı biz de olduğu gibi kullanmaya devam edeceğiz. İşletme ekonomisinin ulusal ekonomiden ayrıştırılması, esas olarak 19. yüzyıldan sonraki bir gelişmedir, ama tabii ki onun da bir öncesi vardır. Örneğin, Johann Heinrich von Thünen, tarımdaki işletmelerin işletme ekonomisini (tarım alanındaki işletmeleri –diğer genel ekonomik alandan ayrıştırarak, teorisinin örgütlenme bölümünün bir örneği olarak düşündü) ele aldı.

11 Alıntılar için bkz. Adam Smith, "Wohlstand der Nationen. Eine Untersuchung seiner Natur und seiner Ursachen", İngilizceden çeviren Horst Claus Recktenwald, 4. basım, Münih, 1988.

ğanın bereketidir ki onun önce emek tarafından işlenmesi gerekir. Üretim fazlalığı, doğal maddelerin ve araçların yanı sıra iş bölümü sayesinde önemli ölçüde sağlanmaktadır. Smith'e göre bu, işgücü verimliliğinin esas kaynağıdır. İş bölümünün uygulandığı bir toplumda normal durumda hiçbir insan ihtiyaç duyduğu maddelerin tamamını tek başına üretemez. İnsanlar ürettiklerini, pazarda, başka insanların ürettikleriyle değiş-tokuş ederler. İnsanlar bütün ihtiyaçlarını pazarda giderirler; bunu yaparken de kendi ürettiklerini, başkalarının ürettikleriyle değiştirirler.

Üretilen ve tüketilen malların tamamı pazarda alış-veriş yapan insanlar tarafından üretilmektedir ki bunun toplamı da gayrisafi milli hâsıladır: Adam Smith bunu "*Ulusların Zenginliği*" diye ifade etmektedir.

Smith'e göre toplumlar üç temel sınıfa ayrılır; işçiler, şirket sahipleri ve toprak sahipleri. Bunların hepsi üretime farklı farklı alanda katkı sunmaktadırlar:

- işçiler, emek güçleriyle,
- şirket sahipleri sermayeleriyle (=üretim araçları),
- toprak sahipleri ise topraklarını kiraya vererek ya da satarak.

Bunun sonucunda da birbirinden farklı üç tür gelir meydana gelmektedir:

- işçiye verilen maaş ("ücret"),
- şirket sahibinin edindiği kazanç ("kâr"),
- toprak sahibinin elde ettiği toprak geliri ("kira").

"*Ücret*", "*kâr*" ve "*kira*"nın oranını, işgücüne, sermaye ve toprağa yönelik arz ve talep oranı belirlemektedir. Bunlar, onların "*pazar fiyatıdır*". Uzun vadede bu oranlar, asgari düzeyin altına inemezler, çünkü bu miktarlar bir işçinin yaşamak için gerekli olan ihtiyaca, üretim araçlarının hazır hale getirilmesi için harcanan gidere ve toprağın işlenmesi için harcanan masraflara göre belirlenmektedir. Adam Smith'e göre bu asgari miktar, "doğal fiyat"ın gidip geldiği düzeydir. Bütün ürünler işgücü tarafından üretildikleri için Smith'e göre de her ürünün fiyatı, sonuçta onun

üretilmesi için harcanan işgücüne göre belirlenmelidir. Smith de tıpkı ondan daha öncekiler[12] gibi bir "emek-değer teorisyeni"dir. Bununla da bir malın fiyatını, onun üretilebilmesi için kullanılan işgücü –zamanda sabit miktarda malların üretimiyle– para, eskiden bu altın ve gümüş olarak değerlendirildi– ölçen iktisatçıları anlıyoruz.

(Ara not: Buradaki "değer" ve "fiyat" kavramlarını şimdilik eş anlamda kullanıyoruz. Bu kavramların etrafında şekillenen sorunlara sonra yeniden döneceğiz.)

Smith'e göre mademki mallar, toprak, sermaye ve işgücü tarafından üretiliyor; toprak, sermaye ve işgücünün fiyatı kira, kâr ve ücret tarafından belirleniyor, o halde malların fiyatı aynı zamanda kira, kâr ve ücretin toplamından oluşmalıdır:

> Şunu aklımızdan çıkarmamalıyız ki fiyatı oluşturan unsurların gerçek değeri, her bir parçayı alırken, tüketirken ve kullanırken harcanan zamanla belirlenir. İşgücü sadece fiyatı oluşturan unsurların tek tek değerini değil, aynı zamanda kira ve kârın miktarını da belirlemektedir; fiyat aynı zamanda işgücünün evrilmesiyle ortaya çıkan bir değerdir. (Smith 1988, s. 44)
>
> Bir ürünün satıldığı fiyat, ki biz buna doğal fiyat diyoruz, aynı zamanda onun üretilmesi, dönüştürülmesi ve pazarda sunulması için ödenen toprak kirasını, ödenen ücreti ve sermayenin elde ettiği kârı satın alabilmelidir. (Age. s. 48 vd.)

Bu ürünlerin temelinde işgücünün bulunduğunu, "*Ulusların Zenginliği*" kitabının ilk satırlarında bile görüyoruz.

> Bir ulusun bir yıllık emeği, aynı zamanda bir yıl içinde ihtiyaç duyulan ve hayatın hazlarını tatmamızı sağlayan her şeyin de temelini oluşturuyor. Bunlar ya doğrudan bu emeğin bir üründürler ya da bu emeğin ürettiğiyle başka ülkelerden satın alınanlardır. (Age. s. 3)

Her iki alıntıyı karşılaştırdığımızda bir çelişkinin varlığı hemen göze çarpar: Eğer bir malın değeri/fiyatı bir tarafta toprak

12 Bu öncüllerin ve değer teorisinin gelişim tarihi için bkz. Werner Hofmann, "Wert- und Preislehre. 3. basım, Berlin, 1971. (Sozialökonomische Studientexte. Hrsg. von Werner Hofmann. Bd. 1); (Hofmann 1971)

kirası, kâr ve ücretten oluşuyorsa ve diğer tarafta da bütünüyle işgücüne dayanıyorsa, o zaman toprak kirası, kâr ve ücretin de işgücünden kaynaklanması gerekir.

Ücret için bu, anlaşılır bir şeydir. Peki, toprak kirasında durum nedir? Toprak kirası, toprağın başka birine bırakılması karşılığında alınan fiyattır. Toprak işlenir, ekilir ve hasat toplanır; kısacası çalışılır ve bunun karşılığında da ücret ödenir. İşgücü toprak üzerinde etkin olur, çünkü topraktan verim alınır. Verimlilik ise toprağın doğal özelliğidir –toprağın kullanımı ve gelişimi için gerekli olan ıslah etme, sulama ve gübreleme işini bir an için bir kenara bırakalım– ve toprak sahibi, toprağı başkasına bırakmanın karşılığında bir kira alır. Ancak bu işlerin yapılmasını toprak sahibi üstlenmedi.

Aynı durum kâr için de geçerlidir. Bu, sermayenin fiyatıdır. Sermayenin de bir an sadece üretim araçlarından, doğal ham maddelerden oluştuğunu düşünelim ki sonuçta doğal ham maddeler ve makineler de işgücü sayesinde işlenmekte ve meydana getirilmektedir. Ayrıca bütün bu işlerin de sermayedar tarafından değil de işçiler tarafından yapıldığını düşünelim; bu durumda kâr, işyeri sahibine değil, çalışanlara verilmelidir. Bu durumda bu kâr değil, fakat ücrettir. Bu kârı işyeri sahibi çalışmasının karşılığı olarak değil, fakat mülkiyet hakkına karşılık almaktadır ki bu da toprak kirası gibi çalışmadan sağlanan bir gelirdir:

> Bu şartlarda işçinin ürününün tamamı sadece ona ait değildir. İşçi bu geliri çoğunlukla onu işe yerleştiren sermaye sahibiyle paylaşmak zorundadır. Demek ki bir malı üretmek veya elde edebilmek için kullanılan işgücü, onun meydana gelmesi için gerekli olan yegâne faktör değildir; hatta istenilen malın elde edilmesi için karşılığında verilmesi gereken ürünün sayısını, hangi fiyata satın alınacağını veya değiştirileceğini belirleyen de o değildir. Görüldüğü gibi üretilen maldan bir kısmı, sermayenin kazancı olarak bir kenara konulmaktadır ki ayrıca bu miktardan hem ücretler önceden ödenmekte hem de ürün için gerekli ham madde sağlanmaktadır. (Age. s. 44)

Eğer kâr, hem malın değerinin/fiyatının bir parçası hem de çalışmadan edinilen bir gelirse, bu çelişki nasıl çözülebilir? Bu sorunla, aynı zamanda Adam Smith'in teorik devamcısı olan David Ricardo uğraşmıştı.

David Ricardo

Temel eseri ilk kez 1817 yılında yayınlanan David Ricardo (1772-1823)'nun asıl amacı Smith'in emek-değer öğretisinin içinde bulunduğu çelişkiyi ortadan kaldırmaktı; bunu da, "bir malın değeri, harcanan emekte yatmaktadır" tezini daha da isabetli kılarak yaptı. (Ricardo 1994).

Bu düşüncelerin takip ettiği hattı, çeşitli ara başlıklar altında özetlenen alıntılarla aktaracağım; gerçi bu düşünceler Ricardo'nun değil, fakat büyük ihtimalle onun hocası olan James Mill'e aittir, ama gene de bunlar Ricardo'nun adıyla yayınlanmıştır.

> Bir malın değeri veya bunun karşılığına denk gelen malın miktarı, bu iş için ödenen ücretin çokluğu veya azlığı tarafından değil, fakat bu malın üretilmesi için zorunlu olan ortalama emek gücü tarafından belirlenir. (Ricardo 1994: 5)

Bunu takip eden açıklamalarında Ricardo, Adam Smith'i, malın para fiyatını analiz ederken, düşünsel anlamda pazarda belirlenen kısmını, doğal fiyattan –emek gücünden– daha fazla öne çıkardığını belirterek, eleştirir.

İşgücünün farklı kalitelerde olması, Ricardo'ya göre emek gücü teorisini göreceli hale getirmez:

> Farklı kalideki işgücü, farklı ücretlendirilmektedir. Ancak bu durum, malın göreceli değerinin değişikliğe uğramasına neden olmaz. (Age. s. 13)

Bir adım ilerde Ricardo, sadece ücretlerin ve hemen üretimde kullanılan hammaddelerin değil, aynı zamanda işletmelerin değerini de işgücü değerine göre ölçülürler.

> Malların değerini sadece o anda kullanılan işgücü değil, aynı zamanda üretimin hazırlığında kullanılan ön-işgücü, yani araçların,

> makinelerin ve binaların yapımında sarfedilen işgücü de belirler. (Age. s. 15)

Ancak burada bir karışıklık meydana gelmektedir:

> Malların üretiminde sarfedilen işgücü miktarının, malın ortalama değerini belirlediği yönündeki temel yasa, üretimde kullanılan makinelerle, diğer sabit giderlerle ve sürekli katkıda bulunan sermayeyle değişikliğe uğrar. (Age. s. 22)

Peki, bu bizi hangi sonuca götürür?

Bunu takip eden incelemede sadece Ricardo'nun, toprak mülkiyeti ve toprak kirası sorununu bir başka yazısında (Age. s. 57-72) emek gücü-değer-teorisiyle aydınlatıcı bir şekilde açıklamasına rağmen, sermaye ve işgücüne ilişkin görüşlerine yer vereceğiz. Ama şimdi sermaye, işgücü ve -düşüncemizin ve ilgi alanımızın yoğunlaşacağı- kâra yönelelim.

Şimdilik bir malın üretimi için sadece işgücünün kullanıldığını farz edelim. Buna göre değeri/fiyatı ne olurdu? Yanıt: Onun değeri/fiyatı, paraya karşılık gelen işgücü saati kadar olurdu. Peki, kazanç ne kadar olurdu? Yanıt: Eğer fiyat, ücret kadar olsaydı bu durumda herhangi bir kazanç olmazdı.

Şimdi farz edelim ki bir malın doğrudan üretimi için gerekli olan ham madde de sadece emek gücü harcanarak hazır hale getirilmek zorundadır. O zaman ham maddenin hazır hale getirilmesi için kullanılan işgücünün parasal karşılığı da malın fiyat/değer saptamasında etkili olur. Burada da kârın nasıl ortaya çıktığı açık değildir.

Şimdi de üretimde uzun ömürlü üretim araçlarının kullanıldığını farz edelim. Bunların üretiminde de kesinlikle işgücü kullanılmıştır. Bunların tamamı hemen üretilen malda harcanmamaktadır, bir ürün yaratıldığı halde onlar, hâlâ kullanılabileceklerdir; buna karşılık işgücü ve üretimde kullanılan ham madde hemen ürüne dönüşmekte ve bir bakıma pazarda tümden yok olarak, fiyata yansımaktadırlar. Bir makine satın alındığında onun fiyatı hemen ödenmek zorundadır. Makine, her malın üretiminde yıpranmakta ve yıpranan her parça malın değerine/fiyatına katkıda

bulunmaktadır. Makinenin henüz yıpranmayan, ancak ödenmiş olan diğer bölümü için fiyat talep edilemez. Mal üretimini makinelerle yapan ve makinenin fiyatını önceden ödeyen girişimci, malını sadece işgücü ve ham madde kullanarak üreten ve masraflarını hemen pazarda çıkaran girişimciye göre, daha dezavantajlı durumdadır. Makine kullanan girişimci, bu durumu dengelemek için henüz makinenin yıpranmamış, ancak ödenmiş bölümünü de fiyata ekleyecektir. Bu durumda malın değeri/fiyatı, işgücü-değerinin üstüne çıkmış olmaktadır.

Tabii ki bununla, kârın nasıl ortaya çıktığına dair soru, hâlâ yanıtlanmış olmuyor. Ricardo ve dolayısıyla Smith'in içinde bulunduğu çelişkiyi bir kez daha açıklayalım. Her ikisi de bütün gelirleri –toprak kirası, ücret, kâr– işgücüne dayandırıyordu. Ancak gelir sahibi olanların hepsi değil, sadece ücretli işçi çalışmaktadır. Peki, toprak rantını ve kârı, işgücüne nasıl yükleyebiliriz? Bu sorun Karl Marx tarafından ele alındı.

Karl Marx (II)

Kitabın içeriği nedeniyle toprak rantı sorununu (Marx bu konuda yazmış olmakla birlikte) bir kenara bırakıyor ve Marx'ın sermaye ve işgücü hakkındaki görüşlerine bakıyoruz. "Kapital"in birinci cildinde, satın alınan bir malın fiyatının üstüne ek bir fiyat koyarak kâr sağlanabileceği yönündeki görüşleri çürütüyor. Her satıcı aynı zamanda alıcıdır, bu nedenle malı yeniden satmak için alanın da aynı şekilde bir önceki satıcının, fiyata eklediği ek fiyatıyla birlikte almış olabileceği farz edilebilir. (Marx 1975, s. 170-181)

Smith ve Ricardo'nun içinde bulundukları çelişkiyi önünde bulan Marx, esas çalışmasını işgücüne yoğunlaşmıştı. Smith ve Ricardo gibi Marx da, işçinin asgari ücretinin sınırını, işçi tarafından üretilen bütün malların değeriyle aynı oranda tutmaktadır; bu aynı zamanda o işçinin giderlerinin de sınırıdır: yeme-içme, giyecek, barınma– konut ve çocukların bakımı. Bu değeri, malın üretilebilmesi için gereken çalışma saatlerine ve oradan da

paraya çevirmek mümkündür. Farz edelim ki işçi, kendi yaşamını sürdürebilmek için sarf ettiği zaman kadar bir zamanı da başka malların üretiminde kullansın.

İşçinin kendi yaşamını sürdürebilmesi için mal satın alması ve bunları tüketmesi sürecinde yeni bir mal daha ortaya çıkıyor: işgücü. Marx'a göre bu (işgücü), işçinin yaşamı için gerekli olan malların üretiminden daha fazlasını üretmektedir. Eğer bir işçi, yaşaması için gerekli olan mallardan daha fazlasını üretiyorsa, bu durumda bir fazla emek ortaya çıkmaktadır: artık-ürün. İşte buna girişimci el koymaktadır, çünkü o işçiyi, çalıştığı zaman süresi içinde, yaşamı için gerekli olan mallardan daha fazlasını üretmesi şartıyla işe almıştır. Artık ürün daha fazla iş saati barındırmaktadır ki buna da artık değer diyoruz.

Bu düşünceyi basit şekliyle (ham maddeleri ve makineleri dışarıda bırakmak kaydıyla) şöyle ifade edebiliriz:

Şimdi bir işçinin günde 6 saat çalıştığını ve bu süre içinde belli miktarda bir ürün (Marx buna iplik diyor) ürettiğini farz edelim. Şimdi aynı şekilde bu işçinin ihtiyaç duyduğu yiyeceğin üretimi için de 6 saatin gerektiğini farz edelim. Üçüncü kez farz edelim ki bu işçi ürettiği iplikler için 3 lira (Marx bunu İngiliz parasıyla hesaplamaktadır) almaktadır. Aynı şekilde yiyecek için de 3 lira gerekmektedir. Şimdi yine farz edelim ki iş sözleşmesi 6 saati değil de 12 saati öngörmektedir. Bu durumda işçi, 7-12 saatleri arasında, yani geri kalan 6 saatte, herhangi bir artı ücret almadan, 3 liralık ürün daha üretiyor. 6 lira tutarındaki ipliğin tamamı kapitaliste aittir. Bunu sattığında da elde edeceği para, işçiye ödediği 3 lira değil, fakat 6 lira olacaktır. Böylece söz konusu artık değer de 3 lira olmaktadır. (Age. s. 200-213). Artık değeri, işçiye ödenen ücrete böldüğümüzde de artık değer oranı ortaya çıkmış olur. Bu durumda oran 100'dür. Marx ücreti *ü* ile gösteriyor, artık değeri *a*, artık değer oranını ise *a'* ile. Böylece formül şöyle bir şekil alıyor: ***a'= a:ü.***

Marx'a göre bu artık değere sadece kapitalist el koymuyor, aynı zamanda bunun bir kısmı başkalarına da veriliyor: toprağını ki-

raya veren toprak sahibine, ürünü pazara taşıyan ve işin örgütlenmesini üstlenen tüccara ve belki de faize para veren bir başka şahsa veya kuruma.

Smith ve Ricardo'da zorlu görünen bu sorun, Marx'ın açıklamasıyla bir anda ortadan kalkıyor. Ancak sorun, eğer hesaba ipliğin yapıldığı ham maddeyi ve makineleri de katarsak yeniden geri dönüyor. Bunları da bölme işaretinin sağına almak gerekir. Marx bunları "değişmez sermaye" diye niteliyor ve formülde bunları *s* ile gösteriyor. Ona göre formülde *ü* ile gösterilen ücretler oynaktır. Marx s'nin ü'ye oranını sermayenin "organik bileşimi" diye ifade etmektedir. S'nin ü'ye oranı yüksekse bunu sermayenin "yüksek organik bileşimi" diye nitelendiriyor. Eğer bu oran göreceli olarak küçükse bu durumda da "düşük organik bileşim" diye ifade etmektedir.

Bir malın değeri (D), artık değer, ücret ve değişmez sermayenin toplamıdır.

D= s+ü+a.

Kapitalistin s'yi hesaba katmak zorunda olmasından dolayı, artık onu, artık değer oranı değil, artık değerin toplam gidere olan oranı ilgilendirmektedir.

"Kapital"in üçüncü cildinde Marx, kavramlarını biraz daha genişleterek Ricardo'nunkine yakınlaştırıyor. (Marx 1976, s. 33-86). Marx, artık değeri maliyetlerin tamamı içinde değerlendirildikten sonra, bundan böyle yazılarında "artık değer"den bahsetmez, ona doğrudan "kâr" (k) der. Kârın giderlerin tamamına bölünmesiyle de kâr oranı (k') ortaya çıkar. Bu, şöyle formüle ediliyor:

k' = a: (s+ü)

Artık değer oranının (a:ü), kâr oranından daha yüksek olması gerektiği, hemen kendiliğinden göze çarpar. Değişmez sermayenin oranı, değişir sermayenin oranından ne kadar büyük olursa, kâr oranı da o derece düşük kalır. Doğaldır ki *ü* katkısı, s'ye oranla daha düşük olan bir sermayenin kâr oranı da düşük olacaktır,

ancak *ü* oranı yüksek olan aynı miktardaki sermayenin kâr oranıysa yüksek olur. Ne var ki Marx, bunun böyle olmadığını, ampirik olarak yaptığı deneyimlerine dayandırmaktadır. Aynı miktardaki iki büyük sermaye, katkı oranlarından bağımsız olarak aynı yüksek kâr oranına erişmektedir. Bunun nedeni de sermayenin, yüksek-sermaye-katkısına ihtiyaç duyulan sektörlerden, düşük -sermaye- katkısına ihtiyaç duyulan sektörler arasındaki yolculuğu esnasında ortaya çıkan "ortalama kâr oranı" (k')'dır. (Age. s. 164-181)

Marx, s+ü'nün toplamını, maliyet gideri olarak adlandırıyor. Nasıl ki kâr k' (s+ü) ise, malın fiyatı da (F) şöyle oluşuyor: F=s+ü+k' (s+ü).

Tam da bu noktada "değer" ve "fiyat" kavramlarını birbirinden ayrıştırmamız gerekiyor. Bir malın değerinden, ancak onun sadece *emek* değeri olduğunda bahsedilir. Bu ise az önce örneklediğimiz durumda söz konusu değildir: *Fiyat*, maliyet gideri (ki bu gerçek anlamda maliyet *değeri*dir, çünkü bu emek değerlerinden oluşur) ve emek değeri içermeyen kâr'ın bilemişimden meydana gelir. Bu ise 1). hem artık değerin oranından, hem de sabit ve değişir sermayenin toplamından; 2). pazardaki mübadele sonucunda, yani emeğe dayanmayan ve sadece sermayeye yönelik arz ve talepten meydana gelmektedir.

Kârı sadece emeğin meydana getirdiği düşünülebilir, ancak sonuçta kâr, hem emeği hem de pazardaki mübadeleyi temsil etmektedir.

Bunu en iyi şekilde Marksist bir işçiyle (ki bunu bugün istediğiniz her yerde bulabileceğinizi farz edin) bir kapitalist arasında yapılan hayali bir tartışmada görebilirsiniz.

İşçi, yapılan kazancın sadece kendi emeğine dayandığını ve bunun da artık değer olduğunu iddia edecektir. Dolayısıyla artık değere el konulmasını sömürü olarak nitelendirecektir. (İngilizce kullanılan "exploitation" terimi tam da bu anlama gelmektedir.)

Kapitalistin yanıtı ise şöyle olacaktır: Bunun sadece artık değer olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü bu, hem işçiye emeği için ödenen ön-ücretin hem de kullanılan ham madde ve

tesisler için ödenen sermayenin (ki bunun miktarı da sadece artık değer oranıyla değil, aynı zamanda pazardaki dalgalanmalarla belirlenmektedir) faizidir.

Marksist işçi bu tartışmadan, ancak kârın sadece emek değere dayandığını kanıtlayabilirse galip çıkabilir. Bu da malın fiyatının onun değerinin aynısı olması demektir.

Marx'ın açıklamasındaki zorluk, malın fiyatının birkaç unsur içermesinden kaynaklanmaktadır: "ü" ve "s" değerdirler, ancak "a" da bir değerdir; ne var ki "a" çıplak bir şekilde değil, ancak kâr olarak ortaya konduğunda görülebilmektedir. Yani malın fiyatının (F) değer (D) olarak açıklanması, ki bunun için de fiyatı oluşturan unsurların (F, f') değere dönüştürülmesi gerekir. Marx bunu, bitiremediği ve ancak ölümünden sonra yayınlanan "Kapital"in 3. cildinde taslak halinde ortaya koymaya çalışmıştı. (Age. s. 33-146) Onun sunduğu çözüm, ilk kez istatikçi Ladislaus von Bortkiewicz tarafından dikkat çekildiği gibi, matematiksel açıdan yanlışlar içermektedir. (v. Bortkiewicz 1906; v. Bortkiewicz 1907).

"Dönüşüm sorunu" olarak adlandırılan ve geçmişi yüz yıla dayanan bu tartışma (Quaas 1992) artık sonuca bağlanmış gözüküyor. Çözümse hem çok açıktır, hem de "çok anlamlıdır"

Çok net olarak belirtelim: Fiyatlar doğrudan emek değerlerine indirgenemez. Böylece kâr da tartışmasız olarak artık değere indirgenemez. Artık değer teorisi yanlış değildir, ancak ihmal edilebilir (Fees-Dörr 1989): Kâr, artık değer olarak kabul *edilebilir*, ancak yapılmak *zorunda değildir*. Dönüşüm tartışmasının sonucunun "çok anlamlı" olmasıysa olumsuz bir durumdur, çünkü kazancın kaynağını yeniden muğlaklıkta bırakmaktadır.

Teorik gezinti: Marx'ın "Kapital"inin 3. cildindeki değer -fiyat- sorunu

Marx'ın artık değer teorisinin kanıtı için çok önemli bir unsur olan değer -fiyat- sorunu, burada özet bir şekilde yeniden ortaya konacaktır.

Adam Smith, Ricardo ve Marx'a göre bir malın değerini, onun üretimi için harcanan emek belirler. Arz ve talep unsuru dikkate ahnarak, pazarda işlem gören bir malın saptanan fiyatı F, aynı zamanda onun ortalama değerini de ifade eder. Yani D=F.

Marx'a göre değer, üç unsurdan; "değişmez sermaye" s (ham madde, tesisler, makineler, enerji vs.)den, "değişir sermaye" ü (ücretler)den ve artık değer a'dan oluşur. Demek ki değer D= s+ü+a. Marx, s+ü'nün toplamını sermaye (S) diye tanımlıyor, ancak üretim sürecinde harcanan sermaye ile toplam olarak üretimin başında, tesisler, yapılar ve ham madde için yatırılan sermaye arasındaki fark unutulmamalıdır; bu ikinci kısım, aynı zamanda kar oranının böleni olarak da işlev görmektedir.

Marx, a:ü oranını, artık değer oranı (a') olarak nitelendiriyor. Ücrete değil, fakat s+ü'ye orantılanan artık değereyse Marx, artık değer demiyor, doğrudan kâr diyor. M: (s+ü)'nün oranı ise doğrudan kâr oranı (k')dır. Artık değer oranı Kapital'in birinci cildinde, kâr oranı ise üçüncü cildinde incelenmektedir.

Üçüncü ciltte Marx'ın amacı, değer (D) ve fiyatın (F) özünü kanıtlamaktı. Ben de bunun nasıl yapıldığını anlatmak için basit bir örnek kullanacağım. Marx gibi ben de hesaplama yaparken keyfi sayılara ve oranlara başvuracağım. Sayılar ve oranlar farklılıklar göstermekle birlikte açıklamada bir değişiklik olmayacaktır.

Şimdi ü ile s'nin toplamının 12 olduğunu varsayalım. Bunu şöyle de ifade edebiliriz: toplam olarak harcanan sermaye 12 (Dolar, Euro, Sterlin vs.)'dir. Artık değer oranının ise % 100 olduğunu varsayalım (isterseniz bu oranı daha düşük veya yüksek de tutabilirsiniz).

İki farklı sermayenin (A ve B) bulunduğunu ve bunun toplamının da 12 olduğunu varsayalım.

Ancak her ikisinde de s'nin ü'ye olan oranı farklı olsun.

A: S=8 (s)+4 (ü) olsun. Artık değer oranı yüzde yüz olduğunda, artık değer de a=4 olmaktadır. Kâr oranı ise 4: (8+4)=33 (%) 1/3'tür. Fiyat ise F=s+ü+a=8 + 4+4=16'dır.

B: S=4 (s)+8 (ü) olsun. Artık değer oranı yüzde yüz olduğunda, artık değer de 8 olmaktadır. Kâr oranı ise 8: (8+4)=66 (%) 2/3 olmaktadır. Fiyat ise F=s+ü+a=4 + 8+8=20 olmaktadır.

Demek ki aynı miktardaki (12) iki farklı sermayeyle, farklı kâr oranı (A:4=33 (%) 1/3, B: 8=66 (%) 2/3) ve farklı fiyat (A: 16, B: 20) elde edilmektedir.

Birinci şıktaki açıklama kavratıcı değildir. Neden sermaye A, düşük bir kârı kabul etsin ki?

Bu nedenle Marx süreç içinde ortalama bir kâr oranının yakalandığını düşünmektedir. Yani sermaye, düşük kâr oranına sahip olan A sektöründen, daha yüksek kâr oranına sahip B sektörüne yönelerek, orada fazla bir sermaye yaratmaktadır. Bu durumda bir kısım sermaye, yeniden geriye dönüş yapmaktadır ki zamanla ortalama bir kâr oranı tutturulmaktadır. Bu durumda kâr oranı % 50 olmaktadır. Bu hesaba göre sermayeyi (S) oluşturan unsurların artık değeri ve fiyat oranı şudur:

S=s+ü = 6+6
a= 6 (artık değer oranı % 100 varsayılırsa).
p'= a: (s+ü) = 6: (6+6) = % 50.
Fiyat F = 6+6+6 = 18.

Sermaye hareketinden sonra A ve B sektöründe faaliyet yürüten sermayelerin kendi özgün alanlarının kâr oranlarını değil de, ortalama kâr oranlarını, yani örnekte olduğu gibi % 50 oranına denk gelen bir kâr (=6) elde ettiklerini farz edelim.

Bu durumda:

A sermayesi:
F = 4 + 8 + 6 = 18

B sermayesi:

F = 8 + 4 + 6 = 18

Sermaye (Marx: "girdi fiyatı") ile ortalama kâr oranının toplamından oluşan fiyata Marx, "üretim fiyatı" diyor. A şıkkında fiyat (18), değerden D (16) 2 nokta üstte kalırken, B şıkkındaki fi-

yat (18), değerden D (20) 2 nokta altta kalmaktadır. Buradaki değerler D emek değerleridir. Fiyatın oluşumu sadece emekle değil, fakat sermayenin hareketiyle, yani pazardaki (sermaye) durumla belirlendi. Emek değerleri fiyattan farklılaşıyorlar. Böylece onların gerçek kimliklerini kanıtlamak bu hesapta mümkün olmadı.

Arta kalan miktar olarak kâr: Sınırları kullanma okulu

Marx, emek-değer öğretisini, artık değer teorisiyle kanıtlamaya uğraşırken, aynı dönemde emek-değer öğretisi de krize girmişti. Öğretinin içinde bulunduğu çelişki, aralarında William Stanley Jevons (1835-1882), Carl von Menger (1840-1921) ve Leon Walras (1834-1910)'ın da bulunduğu bazı araştırmacıları, bu teoriden (Smith bunu bir zamanlar "doğal fiyat" [=değer] olarak nitelendirmişti) tümden vazgeçmeye ve gene Adam Smith'e ait olan "pazar fiyatı"yla (kısaca: fiyat) değiştirmeye yönlendirdi. Klasik emek-değer teorisini tahtından indiren bu akım, iktisat biliminin düşünsel tarihinde çoğunlukla "neoklasik" olarak adlandırılıyor.

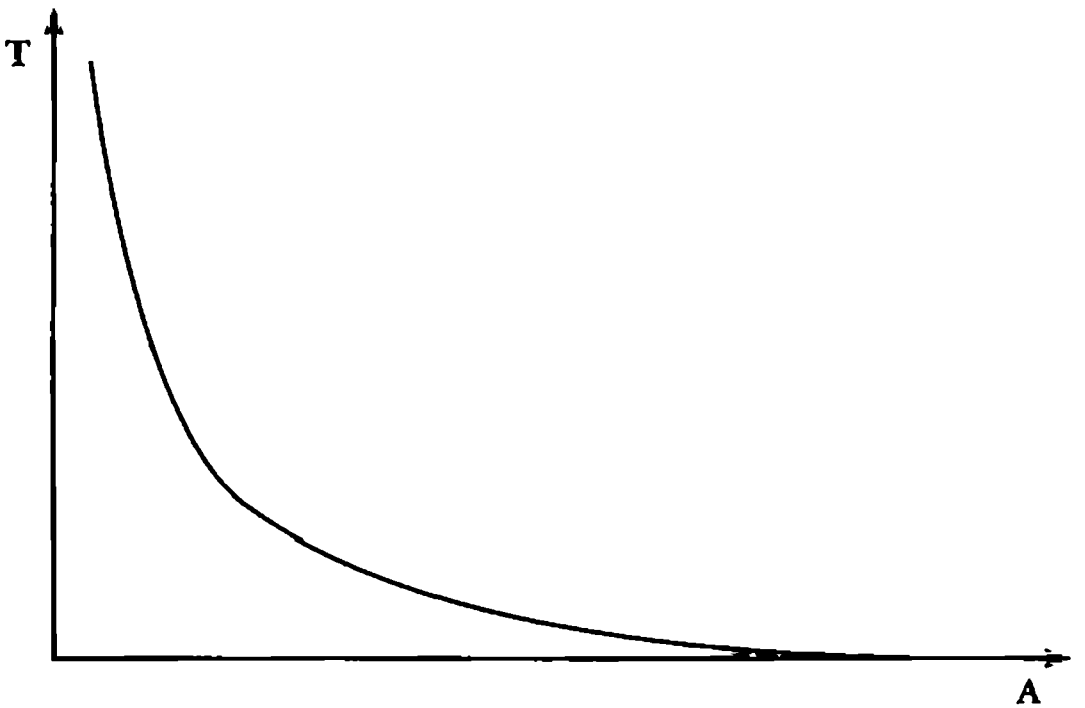
İlk kez 1871 yılında "*The Theory of Political Economy*" – Ekonomi Politiğin Teorisi– başlığıyla yayınlanan kitabında Jevons, bu paradigma değişikliğini şöyle açıklıyor:

> "Sürekli tekrar eden araştırmalarımdan ve düşüncelerimden sonra şu sonuca vardım ki *değer tamamen kullanımla bağıntılıdır.* Hâkim olan görüş, değerin kökenini kullanımda değil, fakat emekte görmektedir; hatta bazıları emeğin, değerin *nedeni* olduğunu bile öne sürmektedirler. Bense bunun karşılığında mülkiyetine sahip olduğumuz mallarla bağıntılı olan kullanım değişiminin doğal yasalarını aramamız gerektiğini göstermeye çalışıyorum ki böylece alışılmış arz-talep yasalarına da kaynaklık eden tatminkâr bir değişim teorisine de ulaşılmış olacaktır. Bu teori gerçeklerle uyum içindedir; her zaman emeğin, değerin nedeni olduğunu varsayacağımız bir durumla karşılaştığımızda bu teori bize her şeyi açıklamaktadır. Emek, çoğunlukla değeri belirlemektedir, ancak sadece dolaylı yoldan; bunu da malların kullanım oranını artırmak için,

ya bunun yöntemini artırırken ya da arzın kısıtlanmasını değişikliğe uğratırken yapmaktadır." (Jevons 1924, s. 1 vd., ayç.).

Kıtlık döneminin fiyatları: Talep, arzdan daha yüksek olması durumunda fiyatlar daha yüksektir. Bir malın sınır-kullanımı, o malın en son nüshasının, henüz talep son bulmamışken, satışa sunulması demektir. Her yeni malın negatif bir kullanıma sahip olması: Artık hiçbir nüsha satın alınmamaktadır ve bu da onun için harcanan her emeğin israf olduğu anlamına gelir. Arz-talep dengesi eşit olunca fiyatlar da "denge fiyatı" haline gelir: Bu durumda en son satın alınacak ürün, aynı zamanda üretilen en son üründür de. Sınır-kullanımı öğretisi sonradan "Genel Denge Öğretisi" olarak geliştirildi.

Bu teori, grafik olarak -aşırı basitleştirilerek- koordinat sistemiyle ortaya konabiliyor. Dikey taraf talep kısmını, yatay tarafsa arzı temsil eder. Eğer arz tarafı sıfırlanmışsa bu durumda talep (bununla birlikte fiyatlar) sonsuza varır. Her yeni arzla birlikte talepte de düşme görülür. Sunulan son "sınır ürün", en son kâr oranını belirleyen fiyatı temsil eder ve ardından da arz sıfıra ulaşır.[13]

13 Grafik: Marco Tullney

Ancak burada kârın tümden yok olduğu görülmektedir. Eğer pazarlara istikrar hâkimse bu durumda pazarda etkin olan herkes, yatırdığı sermaye kadar alabilmektedir.

Bu tahmin, sınır-kullanım teorisyenlerinin de yaptığı gibi, pazarın parçaları üzerinde kanıtlanmaya çalışılmalıdır: mal pazarı, işgücü pazarı ve sermaye pazarı. (Eğer klasik öğretiyi takip etseydik buna arazi ve toprak pazarını da eklemek gerekirdi. Ancak bunu, vereceğimiz örneği daha da basitleştirmek için bir kenara bırakıyoruz. Bu piyasayı, örneği biraz eğip bükerek, mal piyasasına dâhil edebiliriz.)

Şimdi kendimizi işgücü ve sermaye piyasasıyla sınırlayalım.

Düşünüldüğü gibi işgücü alanındaki kıtlık, ücretlerin yüksek olmasına neden olmaktadır. İşgücü talebinin az olduğu bir dönemde ödenen yüksek ücretle, arz ve talebin dengeli olduğu dönemde ödenen düşük ücret arasındaki farkı, normalde kâr hanesine yazabilmeliyiz, ancak bunu kimse yapmıyor.

Şimdilik bunu aklımızda tutalım ve ardından sermaye piyasasına geçelim.

Eğer sermaye kıtlığı söz konusuysa bu durumda sermaye, yüksek bir kazanç sağlamayı amaçlayacaktır. Peki, bu ne demektir? Sermaye kıtlığı, aynı zamanda işgücü arzının da düşük düzeyde kalmasını gerektirir. Az çalışılmakta ve dolayısıyla ücretler de düşük olmaktadır. Kıt sermaye ve düşük ücretli işgücüyle üretilen malların da kıt olması gerekir. Eğer söz konusu mala yönelik talep, arzedilenden daha yüksek olursa, bu durumda yüksek bir fiyat çekilir ki bu da üretim maliyetinin üstünde olur. Böylece dengeli durumun olmaması dolayısıyla aradaki fark, kâr hanesine yazılır: ücretlinin ücretini karşılayacak sermayeye olan ihtiyaç, arz edilen sermayeden daha yüksektir ve dolayısıyla ürüne yönelik talep de, arz edilenden daha yüksek olacaktır.

Eğer ücretler, işçilerin işbaşı yapmasını engelleyecek kadar düşükse, bu durumda ücretlerin artırılması gerekir. Aynı şekilde: eğer malların fiyatı, insanların onları satın alamayacakları kadar yüksekse, bu durumda fiyatların da aşağıya çekilmesini bekleye-

biliriz. Bir an insanların işbaşı yapmasını sağlayacak kadar bir ücret ve gene tüketicinin rahatlıkla alabileceği kadar bir fiyat düşünelim.

Aynı zamanda fiyatlar belli bir noktaya kadar yüksek, ücretler de belli bir noktaya kadar düşük tutulduğunda kapitalist de kâr edebileceği için, yatırım yapacaktır. Ancak bir dönüm noktasından sonra kâr farkı da sıfır olmaktadır –çünkü piyasa aktörlerinin simetrik olmasıyla kâr da ortadan kalkmalıdır. Arta kalansa bakiyedir.

Dengede bozulmalar

"Kârın izini sürerken" Genel Denge Öğretisi'nin bize yardımcı olamayacağı bir noktaya da gelmiş olduk: Gördüğümüz gibi kâr, kapitalizmin -sermaye yoğunlaşmasının yanı sıra– iki temel niteliklerinden birini oluşturur. Hâlbuki Genel Denge Teorisi kârın, iktisadi etkinliğe sürekli etkide bulunan bir dürtü olduğunu kabul etmekle birlikte, onun istisnai bir fenomen olduğunu ileri sürmekteydi. Demek ki onlar, kapitalist ekonomiyi yeterince açıklayamıyorlar. 20. yüzyılda bunun açıklamasını, üç teorik girişim ortaya koymaya çalıştı. Şimdi onların ne olduğuna bakalım:

Joseph A. Schumpeter (II)

Schumpeter serbest piyasanın iki farklı görünümünü ayırt etmektedir: döngüsel ekonomi ve kapitalist gelişme.

Döngüsel iktisatta kazanç sağlanmaz. Piyasa aktörleri mal üretiyor ve mübadelede de bulunuyorlar ve hatta bunun için para da kullanıyorlar, ancak etkinliğin sonunda –fiyatlar baz alındığında– ellerine koydukları kadar para geçmektedir.

Onlar için üretim ve değişim önemlidir, çünkü bu sayede ihtiyaç duydukları, fakat üretmedikleri mallara kavuşmaktadırlar.

Kazanç sadece "girişimci" devreye girdiğinde oluşmaktadır. Girişimci bu dengeyi, denge için kullanılan işgücünü, üretim araçlarını ve parayı ele geçirerek tahrip eder ve bunları "yeni bile-

şimlerin dayatılması" (Schumpeter 1997: 100) için kullanır. "Yeni bileşimler" kavramı;

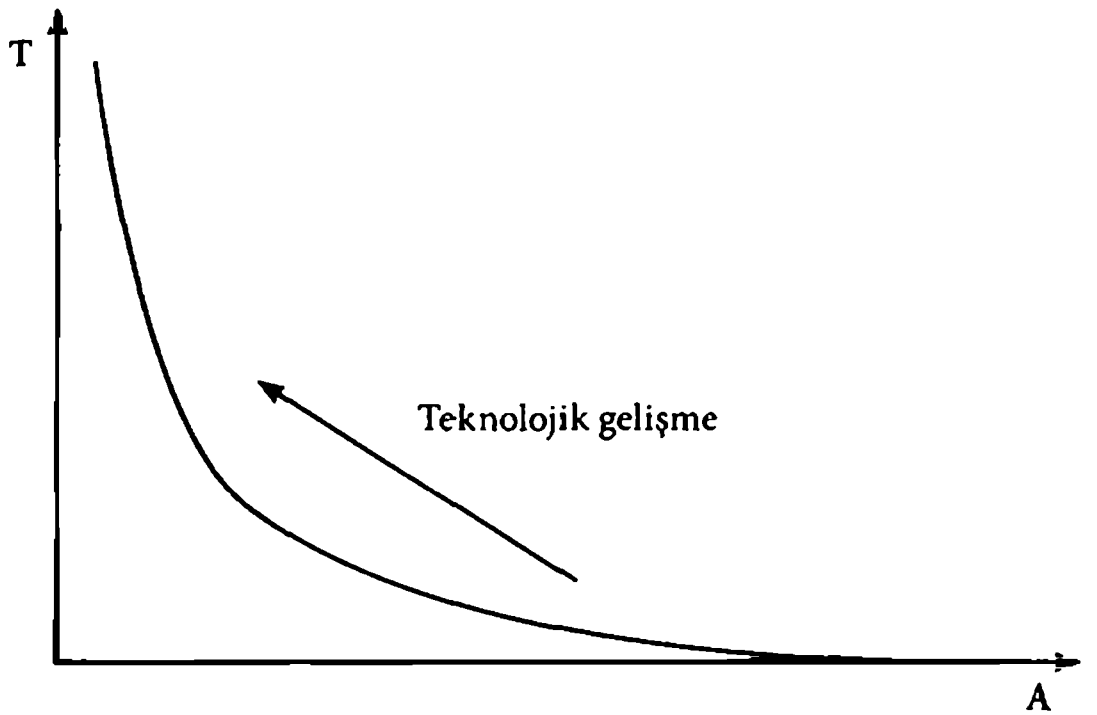
"aşağıdaki beş olasılığı

1. tüketiciler tarafından henüz bilinmeyen veya yeni bir niteliğe sahip olan ürünün üretilmesini;
2. üretim metodu, yeni buluşlara dayanmak zorunda kalmayan, hatta yeni bir tür olmayan ve belli bir ekonomik sektör tarafından henüz bilinmeyen bir ürünün mali açıdan kullanılmasını;
3. bir ülkenin belli bir ekonomik sektörü tarafından henüz keşfedilmemiş olan bir pazarın, ister bu pazar yeni olsun, isterse geçmişte kullanılmış olsun, yaratılmasını;
4. yeni bir ham madde kaynağının veya yarı işlenmiş malların –bu kaynağın önceden keşfedilmiş olması, ulaşılamaz olduğunun düşünülmesi veya bunun yeni baştan yaratılmasını önemsenmeden ele geçirilmesini;
5. yeni bir tekelin oluşturulması veya var olan bir tekelin kırılmasıyla ortaya çıkan yeni bir örgütlenmenin yaratılmasını" destekler. (Age. s. 100 vd.)

Tüketiciler bir ürünü, bugüne kadarki dengenin üstünde seyreden bir fiyata sahip olmasına rağmen, ya tümden yeni oldukları ya da üretim maliyetini düşük tutan yeni bir metotla üretildikleri için satın alırlar; Schumpeter'e göre bu fiyat da ancak maliyeti karşılamaktadır. Buradaki fark da girişimcinin kârıdır. Bununla alışılmış olan denge fiyatının da üstüne çıkmıştır.

Arz ve talep koordinasyonunu gösteren çizelgede yatay çizgide temsil edilen arz, sola doğru yoğunlaşarak talep ve fiyatı yükseltecektir.[14]

14 Grafik: Marco Tullney.

Schumpeter'e göre söz konusu edilen teknolojik yenilikler, zaman sürecine eşit bir şekilde yayılmış olarak, fakat sıçramalarla ortaya çıkar. Ortaya çıkan yeni bir bileşim, alışılmış ürünleri ve yöntemleri yığınlar halinde bir kenara iter. Ardından bir dizi şirket de teknolojik gelişmelere ayak uydurmak için bu yola girer. Yenilikler her tarafı sarınca da şirket kazançları yok olur gider. Böylece fiyatların sadece maliyeti karşıladığı yeni bir denge kurulmuş olur. Bu arada yanlış tahminlerde bulunmaktan kaynaklanan dönemsel ekonomik krizler ortaya çıkar. Öte yandan bu krizlere, Kondratieff ve Spiethoff'un Schumpeter'den esinlenerek, "uzun dalgalar" olarak adlandırdıkları bir başka fenomen eşlik eder.

Normalde bu dalgalar, dönemsel krizlerle karıştırılmaması gereken, derin bir krizle başlar. Süreç tahminen şöyle ortaya çıkar:

Önce yukarıda sayılan 5 "yeni bileşimden" biri görülür. Bunu hayata geçiren şirket yüksek kâr elde eder. Buna alışılmış ürünlerin ve üretim yöntemlerinin ortadan kalkması eşlik eder; çalışanlarsa ya sefalete sürüklenirler ya da kendilerine yeni birleşimlerde bir yer bulurlar. Gerçekte bu sektörde bir dönem yüksek kârlar

elde edilir, ancak zamanla bu sektöre doğru bir yığılma baş gösterir ve böylece kârlarda da bir azalma görülür. Bugün bu dönemler çoğunlukla ekonomik patlama (boom) olarak da adlandırılır. Yeni bileşimlere ilişkin arzın, talepten daha çok olmasıyla birlikte bu dönem de sona erer. Bunun üzerine, örneğin yüksek kâr hedefiyle yüklenilmiş olan kredi borçları geri ödenemez hale gelir. Ardından kriz, piyasadaki aktörlerin büyük bir çoğunluğunu pazarın dışına atar. Ayakta kalanlarsa kâr edememekte, ancak maliyetlerini karşılayabilmektedirler. Böylece yeni bir döneme kadar geçici bir denge de sağlanmış olur.

Schumpeter'e göre her işletme sahibi aynı zamanda bir girişimci değildir. Ona göre bu kavramı sadece yeni bir bileşimle kâr edebilenler hak etmektedir. Diğerlerini kapitalist olarak adlandırmak da mümkün değildir, çünkü Schumpeter'e göre sermaye, sadece yeni bileşimler üretmenin bir aracıdır. Kâr etmeyen şirket sahipleriyse sadece "normal bir hizmetkâr"dır. (Age. s. 283) O, denge döneminin üretim araçlarını kullanan tipik bir iş sahibidir.

İşte bu denge, eğer Schumpeter'in kârın kaynağına ilişkin açıklamalarına vakıf olmak istiyorsak, tam da bunun sınırını oluşturuyor. "Normal bir hizmetkâr" denge durumunda da işçi çalıştırmaktadır. Onun geliri ne kâra ne de ücretlere dayanmaktadır. Bu, ücretler, ham madde, yarı işlenmiş ürünler, kira, kredinin anaparası ve faizler ödendikten sonraki kalan kısımdır. Hizmetkâr yaşamını bununla sürdürmektedir. Peki, bu nereden gelmektedir? Eğer işgücü-değer öğretisini kabul etmiyorsak bu, Marx'ın bahsettiği anlamda artık değer de olamaz. Şirket kârı da olamaz, çünkü yeni bir bileşimin hayata geçirilmesi de söz konusu değildir. Bu da demektir ki; denge durumunda kârın kaynağını açıklayamıyoruz. Bu durumda kârı, ancak kendimizi genel denge teorisinden kurtardığımızda, yani kapitalizmi, sürekli dengesiz bir ortamda işleyen iktisadi bir durum olarak algıladığımızda, kapitalizmin alışılmış bir fenomeni olarak kabul edebiliriz.

Teorik gezinti: Kapitalizm tanımına ikinci katkı

Kârın izini sürmeye devam etmeden önce, Schumpeter'e dayanarak, kapitalizm tanımına yeni bir katkı daha yapabiliriz. Şimdiye kadarki tarihinde kapitalizm, çoğunlukla (ama sadece değil) teknolojik buluşları kullanıma sokmakla ilişkili olan ürün ve/veya teknolojik süreçlerle bağıntılıydı.

John Maynard Keynes

İktisadi dengesizlik, Schumpeter'den daha fazla bir şekilde John Maynard Keynes (1883-1946)'in belli başlı konularının başında geliyordu. Keynes, 1929-1933 yılları arasındaki dünya ekonomik krizinde, dengesizliğin ve dengenin aynı anda, ancak farklı pazarlarda birdenbire ortaya çıkacağını keşfetti. İşgücü arzının fazla olduğu o dönemlerde ürün ve sermaye dengedeydi. Bu durumda arz ve talep dengesini düzenlemek gerekmiyordu: Ücretlerin düşmesi bile çalışmayı artırmıyordu. "Çalışmanın, Faizin ve Paranın Genel Teorisi" başlıklı kitabında Keynes, piyasanın dışarıdan dürtülmesi gerektiği sonucuna vardı: Devlet ve tüketici fazladan bir talep yaratmalıdır. Bunun sermaye piyasası tarafından sağlanması gerekir: Ama önce piyasada düşük faizli kredileri kullanmaya teşvik eden bir para kaynağı yaratılmalıdır. Eğer girişimciler –Schumpeter'in anladığı anlamdaki girişimciler– kâr edeceklerine dair bir işaret görürlerse, yatırımlara da girişirler. Keynes'te kâr, rakamsal bir beklentidir; bu beklenti de yatırımları teşvik eder. Keynes "*beklentiyi, üretim ve çalışmanın belirleyici nedeni*" (Keynes 1974, s. 41) olarak ifade eder.

Keynes'in ekonomi politik tedbirlerinin amacı, girişimcilerde oldukça yüksek oranda gerçekçi bir kâr beklentisi yaratmaktır ki bu da sonuçta yatırımlara neden olacaktır: düşük faizler, devlet alımları, gelirin göreceli adil dağılımı sayesinde yüksek oranda bireysel tüketim. Yatırımlar kârlardan önce gelir. Bunun için de girişimciye, yatırımların ardından hemen yüksek miktarda bir kâr sağlayacağı hissettirilmelidir ki o da elindeki parayı kenarda tutmasın veya faize vermesin.

Keynes'e göre kâr, bir yatırımın ardından elde edilmesi düşünülen miktarın, maliyet girdileri çıktıktan sonraki elde kalan fazlalığıdır. İşte bu konuda bütün kapitalizm teorisyenleri ve iktisatçılar aynı ortak düşünceye sahiptirler.

Yatırımları her şeyin önüne koyan Keynes'in amacı, işgücüne olan talebi artırmak ve böylece gelirlerin faizlere değil, fakat çalışmaya ve yatırıma dayandığı ekonomik bir ortam yaratmaktır. Böylece o, eski emek-değer teorisine çok yakın bir formülasyona yaklaşmaktadır:

> Böylece ben, her şeyin *emek* sayesinde meydana geldiğini öğütleyen klasik öncesi öğretiye[15] eğilim gösteriyorum; o (emek), eskiden sanat olarak adlandırılan, ama bugün artık teknik olan şeyce de desteklenmektedir; aynı şekilde serbest, ancak az veya aşırı miktardaki varlığıyla veya eski kuşakların emekleriyle işlenmiş ve bu sayede az veya aşırı miktarda bulunması nedeniyle bir fiyatı olan doğal kaynaklarca desteklenmiştir. Emek, tabii ki girişimcinin ve onun yardımcılarının çabalarını da dikkate almak kaydıyla, yegâne üretici unsur olarak görülmelidir; tekniğin doğasını biçimlendiren de odur, doğal maddeleri işleyen de, sermayeyi ve etkin talebi yaratan da. (Keynes 1974, s. 179.)

Keynes'ten şimdiye kadar, kârın ortaya çıkmasını sağlayan koşullara ilişkin birkaç şey duymuş olduk: Yatırım ve az önce yatırımla da neyin amaçlandığını ortaya koyan alıntıyı da gördük, ki bu da emektir. Ancak emek hem kapitalistlere hem de çalışanlara ait bir şeydir. Bunun sonucunda ortaya çıkan ürünse ücret ve kâr olarak bölünmektedir. Bununla da yeniden kârın kaynağının karanlıkta kaldığı, Marx öncesi klasiğin ve yeni-klasiğin durduğu yere geldik. Çok açık bir şekilde Keynes, ücret ve kâr ilişkisinin talep ve arzdan kaynaklandığını ileri süren sınır-kullanım-

15 Burada kastedilen –şimdiye kadar kullandığım ve bundan sonra da kullanacağım bir kavramla ifade etmek gerekirse– hem *neo*klasik öncesi hem de klasik öncesi (emek-değer) teorisi için geçerlidir. Ancak burada Keynes bir sınırlama getirmiyor. Keynes'e göre Ricardo –onunla birlikte yeni-klasik– onun tarafından reddedilen "klasik" sınıflaması içinde değerlendiriliyor. Olumlu olarak değerlendirdiği "klasik öncesi" teorilerden bahsederken de esas olarak Adam Smith'in dönemini, örneğin merkantilizmi kastetmektedir. (Karş. Keynes 1974, s. 282-288). (GF)

öğretisinin anlayışlarını savunmaktadır. Böylece ondan da kârın kaynağına ilişkin yeni bir açıklama göremiyoruz.

Teorik gezinti: Ortak yanlar: Rekabet ve kazanç ilişkisi

Aralarında büyük farklılıklar olmasına rağmen, şimdiye kadar ele alınan teorilerin tamamı, kazanç konusunda ortak bir anlayışa sahipler: Bunlara göre kazanç, sadece sermayenin sunumuna ve kullanılmasına değil, aynı zamanda yarıştaki (rekabet) dayanaklılığına da bağlıdır. Bunun (çoğunlukla rekabet olarak ifade edilir) görevi, yeni bir teknolojik özelliğe sahip (ya da yeni bir metotla üretilen) malların, piyasadaki diğer ürünleri ve dolayısıyla onlar tarafından yapılacak kazancı piyasadan dışlamaktır. Normalde bu, bir sermaya sahibinin diğerlerine oranla önceden katettiği mesafeyle sağlanmaktadır. Rekabet, hem kârın dürtüsü hem de onu ortadan kaldıran faktör olmaktadır. Böylece pazara da yeniden denge hâkim olacaktır.

Gerçi Marx'a göre kârın nedeni rekabet değildir, fakat o da rekabetin, artık değer artışının dürtüsünü oluşturduğunu düşünür.

Başka bir bakış açısı sunan bazı öğretiler de şunlardır:

Tekel kârı üzerine teoriler

Bir an yeniden Schumpeter'e dönelim. Ona göre yaratıcı bir şirket, yeni bir üretim teknolojisiyle o güne kadar henüz bilinmeyen bir pazarı keşfederek, piyasada özel bir konum edinir. Bu konumunu koruduğu sürece de pazarda bir monopol (tekel) oluşturur: Bunun sonucunda müşteriler ona hiç kimsenin isteyemeyeceği kadar fiyat ödemek zorunda kalırlar. Eğer şirket, bu konumunu, bir başka şirketle paylaşmak zorunda kalırsa bu durum bir duopol (iki kutuplu tekel) olur; eğer en az birkaç şirket birden bu konuma ortak olursa bu kez de bu duruma oligopol (çok kutuplu tekel) denir. Eğer şirketlerin tamamı, söz konusu yeni bileşimi kullanarak üretim faktörlerine hükmedemiyorsa bu durumda özel kârlar kazanılır. Demek ki Schumpeter'in şirket kârları aynı

zamanda monopol, duopol ve oligopol kârlarıdır. Bu özel konum pazarın ilerleyen süreçlerinde kaybolacaktır.

Eğer bu süreç devlet müdahalesiyle ya da şirketler arasında yapılan anlaşmalarla düzenleniyorsa buna piyasa hilesi denir ki bu durumda özel kârlar elde edilir. Bu duruma liberaller, monopol karşıtı yasaların çıkarılmasını isteyerek eleştiri yöneltirler. Almanya, bu durumu dikkate alarak 1957 yılında bir 'Federal Anti-Kartel Yasası"nı onayladı.

Rekabeti önleyen engellerin ortadan kaldırılması, doğal olarak dengenin sağlanacağı anlamına gelmiyor; tam tersine: Neoliberal Friedrich August von Hayek (1899-1992)'e göre –tam da Schumpeter'in anlayışına uygun olarak– denge durumu sürekli yeni kırılmalarla, yani "keşif metodları rekabetiyle" bozulmaktadır. (Hayek 1968)

Liberal monopol teorilerinin yanı sıra Marksist teoriler de vardır. Bunlar Hilfelding'in "Finanskapital" başlıklı kitabıyla başlamıştı. Bu teorileri dayanak noktası olarak kullanan Lenin, devletin monopolleri destekleyerek, onlara fazladan kârlar sağladığı tezini ileri sürdü. (Lenin 1916) Sonradan Leninist teorisyenler, monopol kârlarının elde edilmesinde devletin rolünü o kadar öne çıkardılar ki "tekelci devlet kapitalizmi"ni kapitalizmin gelişim sürecinin özel bir dönemi olarak nitelendirdiler. (Boccara vd. 1973) Amerikalı Marksistler olan Paul A. Baran ve Paul M. Sweezy, "günümüzde ekonominin sıradan şirketlerinin sahip olduğu nitelikler, eskiden sadece tekellere mahsus bir özellikti" saptamasında bulunuyorlar. (Baran/Sweezy 1973, s. 16) Onlara göre kazanç –surplus– Marksist teorinin artık değeridir ki bu ancak monopolist şartlarda üretilebilir ve elde edilebilir. Lenin bunu bir zamanlar özel ve fazladan bir kâr olarak görürken, artık bu, tekelci kapitalizmin olağan kârı haline geldi.

Bu arada fark edileceği gibi monopol teorileriyle, kârın kaynağının keşfedilmesi için yaptığımız araştırmada pek fazla ileriye gidemeyeceğiz. Bunlar iki farklı seçeneği ortaya koyuyor:

- tarihsel materyalist değer teorisi
  ve
- kârın sınır-kullanma-öğretisi ve arta kalan miktar.

Tekeller bu koşulların belirlediği seçenekleri meydana getirmektedirler.

Büyüme?

Ücretlerin ve kazançların toplamına gelir diyoruz. Deneyimler, girişimci gelirinin -kazanç veya kâr- kişi başına düşen ücretten daha yüksek olduğunu gösteriyor. Ücretlerin toplamıysa normalde kârın toplamından daha büyüktür. Süresiz dengesizlik döneminde, büyüme sayesinde ücretlerin ve kârın da sürekli yükseleceği düşünülebilir. Ancak bu doğal kaynakların kullanılması ve bunun girişimcilerle işçiler arasında paylaşılmasıyla, örneğin serbest malların paylaşımı veya pazardaki dengesizliğin belli bir şirketin ve ülkenin kapitalistleri ve işçileri tarafından kullanılması veya belli tekellerin ve düzenlenmiş pazarlara hitap eden şirketlerin kayırılması şeklinde olur ki bu konuda hiçbir tartışma yoktur.

Kazancın ücret ve sermaye arasındaki paylaşım oranı hakkındaki soru hâlâ yanıtlanmış değildir. Diyelim ki kazanç, çalışmadan elde edilen gelirdir; ücret ve kârın aynı anda yükselmesi durumunda bile bu kazancın kaynağı tam olarak belli değildir.

Çok faktörlü...

Kazancın kökenine ilişkin açıklamalarda bulunan iktisat teorilerinin tarihini inceledikten sonra biz de nihayet Goethe'nin *Faust* adlı ünlü eserinin kahramanı Doktor Faust'un içinde bulunduğu rahatsız edici durumla karşı karşıyayız:

"işte geldim aynı yere, akılsız ben,
tıpkı başlangıçtaki kadar akıllı."

Değer teorisi bize bu konuda en tutarlı teori olarak görünüyor, ancak o deneysel olarak kanıtlanamıyor.

Sınır-kullanma teorisi ampirik açıdan verimlidir, ancak burada da kazanç sadece arta kalan bakiyedir.

Şimdi her iki teoriyi eklektik olarak birbiriyle bağlantılı hale getirmeyi deneyelim.

Paul Samuelson yaptığı bir latifeyle, değerleri kabul edilebilir fiyatlara dönüştürmeye çabalayan son dönem araştırmacılarının tepkisini çekti:

> Şimdi birbiriyle çelişki içinde olan iki alternatif sistemi göz önüne getir. Bir kâğıda bir şey yaz. Sonra da bunu dönüştürmek için bir silgi al ve yazdıklarını sil. Şimdi başka bir şey yaz. Ve işte oldu! Böylece dönüştürme logaritmusumuz bitti. (Samuelson 1974, s. 239)

Ne mutlu ki yapılan latife, araştırmacıların bu konuya ilişkin matematiksel-sistemsel hırsını dindirmeye yetmedi. (Eicker-Wolf vd. 1999; Kuczynski, Thomas 2000)

Samuelson'a göre en azından araştırmacıların çabaları, eğer bu çabalar kendilerini sadece kapitalist toplumdaki sömürü gerçeğini kanıtlamayla sınırlarsa, gereksizdir. Çünkü bu eklektik olarak da elde edilebilir:

> Her ne kadar "Kapital"in genel sonuçları, birinci ciltteki artık değer üzerine yapılan gereksiz ayrıntılardan bağımsız olarak geliştirilebilir olsa da onun temel işlevi, emeğin yeniden üretimi için zorunlu olan doğal mallarla, sahte olmayan emek-değer öğretisinin kabul ettiği ve bütün sınıfların ihtiyaç duydukları üretilen -gelirlerine uygun olmak koşuluyla- toplam-mal arasında bir fark gözetmesidir. Burjuva iktisat teorisinin kullandığı araçlar, eğer söz konusu iktisatçılar bu araçları bu yönde kullanma isteği gösterselerdi, sömürü kavramının açıklamasında kullanılabilirdi." (Samuelson, s. 277 vd.)

Samuelson da kârın, Marx'ın emek-değer teorisiyle açıklanabileceğini kabul etmektedir, ancak tamamen değil. Gene de satırların arasındaki kibir dikkat çekmektedir:

> "Düş kurmanın kazanımına ve anlamına inanarak, ücretlerin emek-gücünün üretim masraflarına göre belirlendiğini düşünen-

> ler, benim bu anlayışı paylaşmadığımı Marx'ı didik didik eden eserimde göreceklerdir; ancak Marx'a olan güven, haksız yere onun en temel açıklamasında tahrip edilmiştir. (Age. s. 277)

Burada yazar, Marksistleri dini-bütün müminler gibi ele almakta ve dini inançlarını rencide etmemek için de fazla üzerlerine gitmediğini hissettirmektedir.

Şimdi yazarı ve Marksistleri bulunmak istedikleri konumda bırakalım ve bunun yerine Samuelson'un olumlu baktığı, emekdeğer teorisi olmadan sömürüyü kanıtlayabilecek bir teorinin olup olamayacağına bakalım.

Açık bir yanıtın işaretini Robert L. Heilbroner'in "The Nature and Logic of Capitalizm" başlıklı kitabında görebiliriz. O, kazancın birbiriyle bağlantılı üç kaynağını saptadığını belirtiyor.

Birincisi ticaretten elde edilen kazançtır. (Heilbroner 1986, s. 65 vd.) Bilindiği gibi Marx bunu dönemsel ve sonraki kayıplarla yeniden dengelenen bir kazanç olması nedeniyle anlamsız bulmuştu. Heilbroner ise buna tarihsel olarak önemli bir anlam yüklüyor: özellikle de eşit olmayan değişim koşullarında.

Tam da bunu tamamlayan –Heilbroner tarafından uygulanmamış ancak onun teorisine uygun bir saptama– bir düşünceyse şudur: Şimdiye kadar sadece kendi içine kapalı ya da herhangi bir dış pazarla ilişkisi olmayan (bilgi desteği sunan bir sektör dahi olsa) bir toplumun varlığı kanıtlanamamıştır. Bu, günümüzdeki kapitalist toplumlar için de geçerlidir. Ayrıca hiçbir zaman ve hiçbir yerde, alıcıların ve satıcıların, herhangi bir gücün kullanılmadığı, tamamen şeffaf bir pazarda eşit bir şekilde alış veriş yaptıkları da görülmemiştir. Her zaman "eşit olmayan bir rekabet"16 hüküm sürmüştür. İstedikleri fiyatlara, masraflarından daha fazlasını ekleyen satıcılar, en azından teorik olarak, pazardan mal almayarak elde ettikleri kârları kaybetmek durumunda değillerdir. Bir pazarda rekabetin, tamamen eşit koşullarda sürdürülebileceği

16 Bu tez burada genel olarak ortaya konmaktadır; Joan Robinson'un bir kitabı, en azından başlığındaki bir kavram, bu konuya bir açıklık getirmektedir. (Krş. Robinson 1950. Robinson'un açıklamaları için bkz. Reiner 1998, s. 52-82)

düşüncesini şimdilik bir kenara bırakalım -en azından bunun, kapitalizm tarihinde istisnasız olarak uygulandığını iddia etmek mümkün değildir. Bu da demektir ki: Kazanç çok büyük bir olasılıkla, aynı zamanda eşit olmayan bir mübadeleye dayanmaktadır.

Kârın ikinci kaynağı, emek gücünün yeniden üretimini zorunlu kılan zamanın ötesindeki çalışma süresi içinde yaratılan artık değerdir. (Age. s. 66-73) Ancak bu tamamen Marx'ın "Kapital"in birinci cildinde söz konusu ettiği artık değer değildir. Bu ise Heilbroner tarafından ancak sınırlı şartlarda, o da "Kapital'in 3. cildindeki sabitin dâhil edilmesi ve fiyatları ekonomik açıdan değere indirgemeyi imkânsız kılan -görüldüğü gibi dönüşüm sorunu üzerine yapılan yüz yıllık tartışmadan sonra ancak kabul edilen- şartlarda kabul edilmektedir. Burada Heilbroner peygambervari bir hükümde bulunmaktadır:

> Üretimle birlikte ortaya çıkan artık değeri (surplus value) artık değer teorisinden ayrı tutmak gerekir. İkinci artık değer teorisi göreceli fiyatları, emek üzerinden ifade etmeye çalışmaktadır. emek gücü -değerin kaynağının ne olduğundan bağımsız olarak- her zaman emek gücü ve kullanılan malzemenin maliyetinin toplamı, emek gücü kullanılarak üretilen malın fiyatından daha düşük olduğu sürece, bir artık değer üretir. (Age. s. 73. Çeviri: GF.)

Demek ki buradaki "artık değer" (surplus value) işgücü artık değeriyle özdeş değildir. Heilbroner burada esas olarak Marx'tan önceki ve özellikle de Adam Smith'ten bu yana ifade edilen emek-değer teorisine yaslanıyor. Böylece o, Marx'ın, kârın kaynağına yönelik açıklamalarındaki yetersizliğe yönelik eleştirilerini, sirkülasyon içinde elde edilen kazançla değil, fakat *üçüncüsüyle*: Schumpeter'ci yeni teknolojiye dayanan kazançla giderdiğini düşünüyor. (Age. s. 73 vd.)

Bilindiği gibi bu kazanç bir süre sonra, rakiplerin "yaratıcı" ilkenin yeni bileşimini devreye sokmasıyla kaybolacak ve bunun yerine ortalama bir kârla yetinmek zorunda kalacaklardır. Bu ise Heilbroner'e göre sirkülasyon kazancı ve surplus value (artık değer) üzerinden açıklanabilir.

Ve tek nedenli kazanç açıklaması

Heilbroner, kullandığı üç kazanç yönteminin bileşimini eklektik olarak görmektedir, ancak durum hiç de öyle değildir. Çünkü kârın her üç kaynağı da ortak bir nedenden, özel mülkiyetten kaynaklanmaktadır. Sermaye birikimi şöyle açıklanıyor:

> Bu sürecin (sermaye birikimi, G.F.) merkezinde para ve mallara (ki bunlar sermayenin cisimleştiği ürünlerdir) *sahip olanlarla*, günlük yaşamlarını ve üretim etkinliklerini devam ettirebilmek için bunlara ihtiyaç duyan *tüketiciler* arasındaki toplumsal ilişki bulunur. Bu ilişkinin yasal sorunu, taraflardan birinin bir diğerini dışlama hakkına sahip olmasıdır: Mülkiyetin, çoğunlukla dikkat edilmeyen önemli bir özelliği, mülkiyet sahiplerinin mallarını başkalarının kullanımından esirgeme hakkına sahip olmasıdır. (Age. s. 38. Çev. GF. Vurgu Heilbroner'e aittir)

Bu temel ilişkinin bir alt bölümünü, ücretle sermaye arasındaki ilişki oluşturur. Bunu da şöyle anlamak gerekir:

> Üretilen mallara, bunların üretilmesinde işgücü kaynaklarını kullananlar değil, fakat bunların üretilmesinde sermaye kaynaklarını kullananlar sahip olurlar; işgüçlerini kullananlar bunun karşılığında sadece bir ücret alır ve ürettikleri ürünler üzerinde herhangi bir yasal hakka sahip olamazlar. (Age. s. 67. Çeviri GF.)

Bu her üç kazanç yöntemi de, sermayenin mülkiyetine sahip olmadan elde edilemez.

(Geçici) Son açıklama

Bununla bir teorik yolculuğun da sonuna gelmiş bulunuyoruz. İlk önce çabamızı kapitalizm açıklamasına hasretmiştik ve sonra da kâra ilişkin arayışımızı sürdürmüştük. Bundan sonraki bölümde kapitalizmin ortaya çıkışının ve gelişiminin tarihini açıklamadan önce, kısaca buraya kadar adım adım geliştirdiğimiz kapitalizm tanımını yeniden özetleyerek ortaya koyalım:

Kapitalizm, kazanç ve "malı, mal üretmek" için kullanılan sermayenin (=kapital) birikimini (akümülasyon) esas alan toplumla-

rın işleyiş tarzıdır (Straffa); bu sistem, mal alım-satımının yanı sıra hizmet sunumu ve alımı üzerine de kuruludur.

Kazanç eşit olmayan değişim üzerinden sağlanır (Marx/Braudel). Ayrıca pazar aracılarının hâkimiyeti (Heilbroner) sayesinde; öte yandan kapitalizm kazancı, bugüne kadarki tarihinin de gösterdiği gibi ürün ve üretim teknolojisindeki yenilikler üzerinden sağlar (Schumpeter); çoğunlukla da (ama sadece bu sayede değil) kazancı teknolojik yenilikleri ve ilerlemeleri kullanarak elde eder; bunun bedeli ise doğal kaynakların aşırı tüketimi ve doğal kaynak kıtlığıdır (Commoner/Kapp/Tjaden).

Kapitalizmde kâr elde etmek için sermayeye sahip olmak zorunludur; bu kârın (ticari kâr, artık değer, teknolojik yenilikle) hangi türden bir yöntemle elde edildiğininse hiçbir önemi yoktur.

Tarihsel açıklamanın yapıldığı bölümde bu kavramlara yeniden dönülecek ve ayrıca bunlar, zamansal-özgül açıdan somutlaştırılacaktır.

Kazanç biçimlerinin dönemselleştirilmesi

Kapitalist olmayan toplumlar, sermaye birikiminin belli bir aşamasında kapitalizme doğru evrilirler. Kapitalizmin tarihi, aynı zamanda sermaye birikiminin de tarihidir.

Sermaye birikiminin, kârın yeniden değerlendirilmesi olduğunu daha önceden görmüştük. Aynı zamanda kârın kaynağına ilişkin ortak bir görüş etrafında birleşilemediğini de saptamıştık; ancak gerçekten dört çeşit kazancın olduğunu da biliyoruz: ticari kazanç (alt türleriyle birlikte: sınır-kullanımı ve mal pazarındaki eşit olmayan koşullardan kaynaklanan kazanç), artık değer ve girişimci kazancı (Schumpeter'in anlayışına göre ve sınır-kullanım yöntemiyle elde edilen kazanç) ve nitekim tekelleşmeyle elde edilen kazanç. Kazanç türlerinden birinin öne çıkması, kapitalizm tarihinin dönemselleştirilmesine de yardımcı olacağı düşünülebilir:

- Ticari kazanç Avrupa için tipik bir yöntemdi ve 1780 yılına kadar sürdü;

- Sanayi devrimiyle birlikte elde edilen artık değer daha dikkat çekiciydi;
- Artık değere dayanmanın yanı sıra, teknolojik yeniliklere dayanan (Schumpeter'in anlayışına göre) girişimci kazancıyla, yeni ürünlerin üretilmesi ve üretim sürecinin değişimiyle elde edilen gelirler üst üste çakıştı;
- 19. yüzyıldan sonraysa sermayenin yoğunlaşmasıyla elde edilen tekel konumundan kaynaklanan kazanç daha fazla öne çıkmıştı.

Kapitalizmin bütün tarihi boyunca kullanılan özel ticari bir kazanç yöntemi de spekülasyona ve borsaya dayanıyordu. 1973 yılından bu yanaysa hiç görülmemiş kadar önemli bir önem kazandı: Bu sadece hisse senetleri alarak değil, aynı zamanda uluslararası mali piyasada satın alınan dövizlerle de yapılıyordu. Tam da "ticari kazanç" adı altında sınıflandırılamayan bu yöntemi, farklı bir yöntem olarak algılamak gerekir; bununla birlikte kazanç yöntemleri de beşe çıkmış oldu. (Sınır-kullanma teorisine dayanan kazanç kavramını açıklamayı burada gerekli görmüyoruz. Zamana bağlı olmayan bu model-yöntemi olması nedeniyle onu, tarihsel dönemlerin sınıflandırılmasında kullanamıyoruz. Bu yöntemle elde edilen kazanç, ancak talebin arzdan fazla olması nedeniyle elde edilir ki bu da ancak dengede olmayan bir pazarda söz konusudur.)

Ayrıca bu beş yöntemden hiçbiri tek başına varolamaz. Ticari kazancın hüküm sürdüğü dönemlerde artık değer ve teknolojik atılıma dayanan kazanç, yan yana gidiyordu; ticari kazançla sanayi devrimi dönemindeki üretimin ve ürünün yenilenmesi de yan yanaydı; girişimci kazancını ticari kazançtan, artık değerden ve aynı şekilde tekelden kaynaklanan kârdan ayrı düşünemeyiz. Öte yandan dört kazanç yönetimiyle de önemli saptamalarda bulunduk ki bunları kapitalizmin tarihini incelerken göz önünde bulundurmamız gerekecektir.

II

TARİH

Ön Hatırlatma: Kriterler

Şimdiye kadar çabamızı esas olarak kapitalizmin tanımına yoğunlaştırmıştık. Bunu yaparken de merkezi bir olgu olan kârı keşfettik. Bunun nedenlerini keşfetmeye çalışırken zorluklar yaşamış ve çözümü için de eklektik önerilerle karşılaşmıştık. Şimdi bunun hemen göze çarpan boşluklarını, tarihsel incelememizle kapatıp kapatamayacağımızı inceleyelim.

Ancak bunu yaparken, yani tarihsel anlatımla kavram açıklamasına girişirken yeni bir sorunla karşı karşıya kalabiliriz. Tehlikeyi savuşturabilmek veya en azından onu küçültmek için elimizde tarihe, kapitalizmin özü hakkında soru sormamızı sağlayan kriterler olmalıdır. Bununla seçenekler de çoğalmış olmaktadır. Tarihsel olayları ayrıştırmanın kriterlerini ise kitabın başında açıklamaya çalıştığımız toplum kavramıyla elde edebiliriz. Yeniden hatırlatmak için:

Toplum, hem insanların kendi yaşamlarını, hem de henüz veya artık kendi yaşamlarını güvence altına alamayacak durumdaki kuşakların yaşamlarını hem de genel olarak yaşamın yeniden üretiminin sağlanmasında çevre koşullarının güvence altına alınması için birbiriyle kurdukları ilişkidir. (bkz. 1. Bölüm)

Her an *ilk* sormamız gereken soru, insanların belli bir zaman diliminde yaşamlarını güvence altına alacak araçları nasıl elde ettikleridir. Bunu görebilmek için de önce üretim sürecinin teknolojik ve maddi altyapısının bilinmesi gerekir. "Teknolojik altyapı" için de belli bir dönemde revaçta olan ama yaygın olarak kullanılmayan yöntemler değil, fakat tipik olan yöntemler geçerli olmalıdır. Buna bir örnek verelim: Buhar gücünün kullanıldığı teknoloji, 1700'lü yıllarda bilinmesine rağmen onun üretimde ve ulaşımda yaygın olarak kullanılması ancak 19. yüzyılda gerçekleşti.

İkincisi, o dönemin mülkiyet veya aynı anlama gelen toplumsal yapısının nasıl olduğudur. Aynı tür mülklere sahip olan insan kümesine sınıf diyoruz. Geçimlerini temelde sahip oldukları sermaye aracılığıyla sağlayan insanlar, kapitalist sınıfa (Fransızca ifade etmek gerekirse: burjuvazi); geçimini esas olarak ücretle sağlayanlar ise işçi sınıfına (proletarya) dâhildir. Diğer sınıflar da aynı kriterlere uygun olarak, yani üretim araçlarına sahip olup olmadıklarına bakılarak sınıflandırılmalıdırlar.

(Eğer Almancada "bürgerliche Gesellschaft" (= burjuva toplumu) ifadesi kullanılıyorsa bu, "kapitalist toplum" olarak anlaşılmalıdır. "Bürger" (= yurttaş) kavramı ise (yurttaş, citoyen) devlet hukukunun ifadesi olarak değil, fakat ekonomik bir kavram olarak (bourgeois: sermaye sahibi) kullanılmaktadır.

Üçüncüsü, belli bir toplumda cinsiyet ve kuşaklar arası ilişkilerin nasıl olduğunu, çocukların nasıl meydana getirildiğini ve yetiştirildiğini, ekonomik açıdan aktif kuşakların toplumdaki yaşlı kuşaklarla nasıl bir ilişkiye sahip olduklarını, bu ilişkilerin toplumsal yönteminin nasıl olduğuna dair bilgi sahibi olmamız gerekir. Bütün bu ilişkilerin toplamına –sadece biri olmamalıdır– aile diyoruz. Bunun işlevinin, topluma yeni kuşaklar (yeni işçiler) meydana getirmek ve yetiştirmek olarak tarif edince, bazıları bu açıklamayı sinik ve banal bulabilir: Bunun bir boyutu eksiktir – artık çalışamayacak durumda olanların bakımı. Bu durumda kuşaklar arası ilişkinin somut ve tarihsel durumuna yönelik ilgi de artmaktadır.

Dördüncüsü, bir toplumun mekânsal ilişkileri ve özellikle de sınıflar arası çelişkilerin muhatabı olan kurumların tarz ve yöntemi hakkında da bilgiye sahip olunmalıdır. Bu alan esas olarak siyasetin ve dar anlamda da devletin alanıdır.

Beşincisi, mevcut toplumsal ilişki ve yapılara karşı çıkan hareketler ve bunların tek tek sundukları seçenekler hakkında da yeterli bilgiye sahip olmamız gerekmektedir.

Kapitalizmin tarihine, sermayenin niceliğinin gelişimi de dâhil edilmelidir. Yaklaşık olarak kapitalist toplumlardaki yatı-

rımların büyümesi veya küçülmesi de saptanmalıdır. Ne var ki bu alana ilişkin istatistik bilgiler esas olarak 19. yüzyılın son çeyreğinden bu yana mevcuttur (Maddison 1964, s. 234-242); yöntemsel olarak daha kesin bilgilere ise ancak 1924'ten sonra, "*Artur Lyon Bowley ve Josiah C. Stamp'ın National Income başlıklı çığır açı eseriyle*" birlikte ulaşılabildi. (Braudel 1990 III, s. 726) Sermayenin ve yatırımların kimliğine dair bilgilere ise ancak yaklaşık olarak ulaşabiliyoruz. Bunun ortaya çıkarılmasının zorluğunun en önemli nedeni hesaplamadaki ulusal ve maddi farklılıklardır. [17]

Kapitalizmin tarihinin dönemleştirilmesi, yukarıda bahsedilen beş kriteri aynı anda dikkate alarak yapılamaz. Dönemleştirme çabasının ritmi, önce teknolojik gelişmenin zeminini sonra da muhalif toplumsal hareketlerin hedef aldığı mülkiyet yapısını takip edecektir. Diğer bilinen dönemlerse, ki bu süreçler de incelenecektir, sanayi döneminden bu yana "uzun dalgalar" halinde kalabilir. Cinsiyet ve kuşaklararası ilişkiyse, dönemler üstü bir özellik taşımaktadır, fakat kesinlikle tarih dışı bir yapıya sahip değildir; bu nedenle Fernand Braudel'in "maddi yaşam" ya da günlük hayat için önerdiği zaman ölçüsüne göre, "longue durée" ye göre incelenmelidir.

Böylece kapitalist toplumun gelişmesini dönemlere ayırmayı kolaylaştıracak kriterlere de kavuşmuş oluyoruz. Bunu hemen anında onun bir önceki aşaması olan feodalizme uygulayabiliriz.

17 Sermaye kavramının ne olduğuna dair hırslı bir araştırma, 20. yüzyılın ikinci yarısında yapılan "Cambrigde-Cambrigde-Tartışmaları"nda denendi. Karş. Reiner 1998, s. 187-224. Joan Robin üretim faktörünün değerinden sermayenin bölüşüme bağımlı olduğunu ve ücretin yeri istenildiği gibi aynî sermayeyle doldurulamayacağını kanıtladı. Bu saptama, günümüzdeki ekonomi politik tartışmalarda tayin edici bir öneme sahiptir; ancak kapitalist gelişmenin herhangi bir aşamasında kullanılan sermayenin miktarını belirlemiyor, çünkü bu aşamada kullanılan sermayeye ilişkin verilerin somut olarak bilinmesi gerekmektedir.

1

Bir Önceki Toplum: Feodalizm

Açıklama

Önce burada da bir kavram açıklamasına girişelim:

Feodalizm derken, Kuzey, Batı, Orta ve Güney Avrupa'daki toplumların 5. yüzyıldan 15. yüzyıla kadarki dönemini, yani topraksız köylülerin ürettiklerinin bir kısmına, kullanmadıkları fazlalığa, ekonomi dışı tedbirlerle arazi ve topraklara sahip olanlar tarafından el konulması dönemini kast ediyoruz. (İberya yarımadasındaki gelişmeyi incelemeyeceğiz: Bunun için bkz. Tjaden-Steinhauer/Tjaden 2001, s. 336-437)

"Ortaçağ" kavramı, belli bir tarihsel kalıp için ortaya atılmıştır ve esas olarak eskiçağı (antikçağ), ortaçağı ve yeniçağı birbirinden ayırmak için kullanılmaktadır; ancak bunun toplumsal açıdan hiçbir anlamı yoktur ve bu nedenle de kullanılmayacaktır.

Bizim açımızdan feodalizmi incelemek, onun kapitalizmden bir önceki toplumsal dönem olması nedeniyle ilginçtir; ve gerçekten Avrupa –daha açık ifade etmek gerekirse Kuzey-Batı Avrupa– dünyada kapitalizmin ilk geliştiği bölgedir.

500-1500 dönemlendirmesi, aslında çok kaba bir dönemlendirmedir. Gerçekten feodalizm, Fransa'da 1789 yılına kadar, Almanya'da 19. yüzyılın başına, Rusya'da 1861 yılındaki köylülerin özgürleşmesine kadar ve Japonya'daysa Meji-dönemine (1868) kadar hüküm sürdü. (Japonya, Avrupa'dan sonra feodalizmin en çok geliştiği toplumlardan biriydi. Feodalizmi Avrupa eksenin-

de incelememizin nedeni, Avrupa'nın ilk kez kapitalizme evrilen bölge olmasındandır.)

Hollanda ve İngiltere'yi, 1500'lü yıllarda kapitalist işletmeyi ilk uygulayan ülkeler olarak kabul edebiliriz.

(İtalya ve Kuzey Almanya'da başlayan süreç devam edemedi.) Ağırlıklı olarak feodal bir kıta olmaya devam eden Avrupa'nın üç yüz yılı, 1500-1800 yılları arası, kapitalizme geçişin dönemi olarak öne çıktı.

Maddi altyapı

Eğer feodalizmin maddi zeminini tarımın oluşturduğunu söyleseydik, bu ne isabetli ne de spesifik bir saptama olurdu. Bu nedenle saptama, "neolitik devrim"le "sanayi devrimi" arasında bulunan bütün toplumlar için geçerlidir.

"Neolitik devrim"le de geçim güvencesi için toplama ve avlanmadan, tarımsal arazilerin işlenmesine geçişi anlıyoruz: Toprakların işlenmesi ve hayvancılığın başlangıcı ise M.Ö. 8000 yılına kadar uzanır. 18. yüzyılın ikinci yarısında başlayan sanayi devrimini ise özel olarak inceleyeceğiz.

Feodalizm dönemi spesifik bir tarım uygulamasına sahipti: Arazi üçe bölünerek kullanılırdı; bir bölümünde yaz hasadı, bir bölümünde kış hasadı ve üçüncü bölümü ise nadasa bırakılırdı. Üç parçalı arazi kullanım yöntemi, 8. yüzyıldan sonra baskın hale gelmişti. Bunun uygulanması, tarımdaki verimliliği artırmaya başladı; öyle ki bu, iki parçalı kullanım sistemine sahip Roma toplumunkinden daha verimli oldu. Onlar toprağın yarısını nadasa bırakıyorlardı, hâlbuki yeni yöntemle ekilebilir toprağın sadece üçte biri kullanılmıyordu.

Ayrıca 13. yüzyıldan sonra tarımda daha fazla kullanılan demir, üretimde verimliliği artırmıştı; önceleri demir sadece silah yapımında kullanılıyordu. Yüzyıllardır kullanılan ağaç sabanın yerini şimdi de demirden yapılmış kıvrımlı saban alıyordu. Basit kazma ve ağaç saban daha fazla derine işleyen kıvrımlı demir saban, toprağı sadece derinlemesine kazmıyor, aynı zamanda altını

üstüne getirerek onu harmanlıyordu da. (White 1968, s. 39 vd.: buna ilişkin eleştirel bakış için bkz. Hilton/Sawyer 1963) 1200'lü yıllardan itibaren binek hayvanlarının işini, su değirmeninin üstlenmesi, tahılların ve çeşitli dokuma malzemelerinin işlenebilmesini de kolaylaştırdı.

Düven, döven sopasının, tırpan da orağın yerini aldı. Tırpanın kullanılması ise henüz bir istisnayı oluşturuyordu. Eğer bir teknoloji artık biliniyor, ancak üretimi yaygın hale gelmemişse ki bu tırpan için söz konusuydu, o zaman bunu "ön-teknoloji" (prototechnologie) olarak adlandırıyoruz. Henüz yaygın olarak bilinmemekle birlikte, 13. yüzyıldan itibaren artık taş evler yapılmaya başlandı; (o güne kadar evler esas olarak basit bir yapıya sahipti; ahşap, toprak ve çalıların karışımından oluşurdu) taşları ve ağır malzemeyi taşımak ve kaldırmak için demir daha fazla kullanılır hale geldi. Taşla birlikte kilise ve manastırlar, şatolar ve askeri binalar inşa edilmeye başlandı. Kiliselerin, şatoların ve kalelerin pencerelerinde yaygın olarak cam kullanılmaya başlanmıştı, çünkü o güne kadar cam, o da istisnai durumda, sadece şişe yapımında kullanılıyordu (şişeyi andıran eşyalar esas olarak toprak veya deriden yapılırdı).

Yapı inşaatında kullanılan odun, her şeye rağmen hâlâ, su değirmenlerinin yanı sıra temel enerji kaynağıydı. Hatta demirin kullanımı arttıkça ahşabın kullanımı da daha fazla arttı: (kömürcülerin ürettiği) odun kömürü. Henüz taş kömürü bilinmediği için -bilinse bile o da pek seyrek bir durumdu- demirin cevherden ayrıştırılması esas olarak odun kömürü kullanılarak yapılıyordu.

Geç feodalizm döneminde gelişen denizcilikle birlikte iç ticaret de canlanmış ve gemi yapımında kullanılmak üzere daha fazla ağaç kesilmeye başlanmıştı.

Artan odun ihtiyacıyla birlikte doğanın yapısı da değişmeye başladı. 1500'lü yılların ortasından itibaren Orta ve Batı Avrupa'nın toprakları de kelleşmeye başladı: Ormanlar yok olup gitmişti. Tarımı ve ormanı koruyan ilk yasalar da o döneme aittir; ağaç ve odun kıtlığıyla birlikte bina yapımlarında da bir değişik-

liğe gidildi: Sütunların ve kirişlerin yapımında kullanılan kalın, ama geç büyüyen -örneğin meşe ve ardıçların yerine, daha hızlı büyüyen- ağaçlar tercih edilmeye başlandı; ama bunlar evlerin tamamını değil, ancak bir katını taşıyabiliyorlardı. Bu nedenle de evler kat be kat inşa ediliyordu. Lüneburg merası, çok miktarda ağacın kesilmesi nedeniyle oluştu, çünkü odun tuz üretiminde kullanılıyordu: Tuzlu suyun ısıtılmasında odun kullanılıyordu.

Tarımda elde edilen üretim artışı, hayvancılıkta yakalanamadı. Bu arada at ve öküzler, enerji ihtiyacının bir kısmını çekim güçleri nedeniyle üstleniyorlardı. Eğer feodalizmin enerji sisteminin temelinden bahsedersek, insan gücünün vazgeçilmezliğinden mutlaka bahsetmemiz gerekir, çünkü o gün ihtiyaç duyulan insan emeği, kapitalizm dönemindeki ihtiyaçtan daha fazlaydı. Malzemenin yükseğe kaldırılması, taşınmasını ve hareket ettirilmesini sağlamak için kullanılan araçlardan bazıları manivela, çıkrık, dümen ve tekerdi (teker çoğunlukla çekim hayvanlarıyla birlikte kullanılırdı).

Enerji kaynağı olarak akla gelen yel değirmenleri, henüz yeterince kullanılmıyordu. Rüzgâr gücü esas olarak yelkenli gemilerde, o da küreklerin yardımcı bir gücü olarak kullanılıyordu. Yelkenli gemiler, 12. ve 13. yüzyıl da, haçlı seferleriyle birlikte yaygın bir kulanım kazandılar. Bu bize aynı zamanda 12. yüzyılda yeni bir teknolojik dalganın geldiğini kanıtlamaktadır.

Feodalizmden kapitalizme geçişin dönemi olan 15. yüzyıldan itibaren, ama kesinlikle daha erken değil, rüzgâr enerjisinin kullanımı sadece tahıl öğütmede değil, aynı zamanda körüklerle de kullanılmaya başlandı.

Işık ihtiyacı, gün ışığıyla karşılanıyordu. Yapay ışık esas olarak mum, çıra ve organik yağların kullanıldığı lambalarla sağlanıyordu.

Temel besin maddeleri tahıl (buğday, arpa, darı, çavdar ve güneyde ise pirinç; Kolombo'nun gitmesinden önce Amerika'da -Feodalizm incelemesinin dışında tutmak kaydıyla- mısır), et (büyük çoğunlukla hayvancılıkla, avcılıkla değil), avcılık için hem toplumsal konum ve zenginlik, hem büyük arazilerin varlığı

hem de nüfus yoğunluğu (hayvancılık için büyük meralar gereklidir) önemliydi. Tatlandırma işi balla yapılıyordu; tuz Avrupa'da etin saklanabilmesi için –dumanda kurutma yönteminin yanı sıra– baharat olarak (hem mineralden hem de tuzlu sudan üretiliyordu) kullanılıyordu. Bazı baharat çeşitleri, Orta Avrupa'da (Fransa) üretilebiliyordu, karabiber ise hâlâ uzak ülkelerden getirtilen lüks bir baharattı.

Tekstil ürünleriyse pamuk, keten (temel madde dokunmuş ketendi) ve deriden oluşuyordu; post kullanımı günden güne azalıyordu (ipekle birlikte uzak diyarlardan getirtiliyordu ve bu nedenle sadece zenginlere mahsus bir üründü).

Bilgi alış verişi ise topluca ve o da çoğunlukla yöresel karaktere sahipti. Okuma ve yazma sadece kilise mensupları arasında yaygındı ve bunlar da yönetim işlerinde yardımcı olmak için hükümdarların hizmetine giriyorlardı. Bilgi alış verişi, görüş ve bağırma mesafesinin dışına ancak at, kürek veya yelkenli hızıyla yayılabiliyordu.

Toplumsal Yapı

Feodalizmin toplumsal yapısı, toprak sahibi soylularla topraksız köylüler arasındaki ilişki tarafından belirleniyordu. Merkezi mülkiyet ilişkisi toprak mülkiyeti (toprak ağalığı) üzerine kurulmuştur. Bu ilişki üzerinde şekillenen iki farklı temel bağımlılık ilişkisi şunlardı:

1. Serf ilişkisi. Köylüler, toprak sahibinin çiftliğinde gözetim altında angarya hizmeti görürlerdi. Antikçağ döneminin kölelerinden farkları, onların alınıp satılamaz olmalarıydı, yani mal olmamalarıydı.
2. Tahminen 1000'li yıllarda serf ilişkisini belirleyen yasalar krize girdi. Soyluların Elbe nehrinin doğusundaki bölgeleri ele geçirerek, Slavları köleleştirmelerinden sonra, köylülere yeni bir yasa teklifinde bulundular: soyluların topraklarını kendi hesabına çalıştırma hakkı. Bunun karşılığında da köylüler, soylulara hem hasadın bir bölümünü bırakacaklar hem de onların çiftliklerinde

angarya işi göreceklerdi. Buna benzer bir bağımlılık ilişkisi -angarya işinin yanı sıra- Batı'da daha önce de görülmüştü. Ödenmesi gereken kiralar hasadın bir bölümü olarak değil, fakat daha çok sabit bir rakam (kilisenin el koyduğu onda bir miktarı gibi değildi) olarak belirleniyordu. Bir aile ödemesi gereken kirayı ödedikten sonra ürettiği fazlalığı kendisi için alıkoyabiliyordu. Bu da üretimin artırılmasını teşvik ediyordu. 13. yüzyılda kentlerin oluşmasını sağlayan esas faktör, açık bir şekilde hissedilen ekonomik büyümeydi.

Her iki bağımlılık ilişkisine göre silah bulundurma tekeli soylulara aitti. Böylece soylular, artık serflikten kurtulmuş olan köylülere, angarya işlerini, ekonomik olmayan bir yöntemle silah zoruyla da yaptırabiliyorlardı. Bu silah tekeli, 8. yüzyıldan sonraki silahlı sipahi birliklerinin oluşturulmasından sonra geleneksel hale geldi. Bu birliklerin üyeleri -soylular- toprak ve köylülerden oluşan arazilere sahip oluyorlardı. (Pirenne 1961, s. 63)

10. yüzyıldan sonra çok sayıda köylü, köyünden kaçarak, kendilerini Doğu'daki kolonilere yerleşmiş olan soyluların hizmetine sunmayı tercih ediyordu. Bu yönelimin önünü kesmek için Batı'daki soylular da zorunlu olarak serflik ilişkisine son vermeye ve tıpkı Doğu'daki soylular gibi köylülere toprak dağıtmaya ve onlara toprak ağalığa ilişkisi üzerinden hükmetmeye başlamışlardı. 12. ve 13. yüzyıllar, Elbe Nehri'nin batısındaki ve sonradan Almanya'nın yükseleceği topraklarda serflik ilişkinin kalktığı yüzyıllar olacaktır. Elbe'nin doğusundaki bu ilişki 15. yüzyıldan önce bile henüz oturmamıştı. Diğer bölgelerde -örneğin İskandinavya'da ve İngiltere'de- köylüler, soylulara bugünkü kiralarla karşılaştırılabilecek bir ödentide bulunuyorlardı. Geçmişteki serflik ilişkisi yeni bağımlılık (marabalık) ilişkisine dönüşmüştü. Köylülerin toprak üzerinden soylulara bağımlı olmaları, hâlâ bir esaret ilişkisiydi; bu sadece yasal açıdan değil, aynı zamanda maddi zorunluluk açısından da böyleydi, çünkü bu topraklar köylülerin yegâne geçim kaynaklarıydı.

Bir başka hâkimiyet kurumu da kiliselerdi. Köylüler kiliseler

için de angarya işleri yapmak zorundaydılar. Ruhban sınıfı, toprak ağaları ve köylülerin yanı sıra feodalizmin önemli bir başka kesimini oluşturuyordu. Kilise hem bilinçleri oluşturan bir yapıya sahipti, hem de yorumlarıyla toplumsal yaşamın normlarını belirlemekteydi.

Kentlerde oturanlar kısmen bütün bunların dışında kalabiliyorlardı. Ancak bunlar da köylü kökenli olmaları nedeniyle, kendi toprak ağalarına belli bir ödentide bulunmak zorundaydılar. Ne var ki bu ilişki, çok kısa bir sürede gevşemeye başladı ("kent havası insanı özgür kılar").

Aile ve toplumsal güvence

Feodalizmin ailesi "ataerkil erkek aile" idi. (Tjaden-Steinhauer/Tjaden 2001, s. 124)

> Ayrıca kilise, kocayı ve babayı hem eşin, hem de çocukların vasisi olarak tayin ediyordu, çünkü ortaçağ yasaları eş ve çocukları "vesayete muhtaç" olarak görüyordu.[18]

Köylü ailelerde eşler "çalışan köylü çiftler"di. (Tjaden-Steinhauer/Tjaden 2001, s. 174.)

> Ataerkil köylü aile"ye nispeten özgür olarak işleyebileceği topraklar verilmişti. Ebeveynler, eş ve çift olarak bu köylü girişiminin temel çalışanlarıydı. Çiftler, hem üretici hem de tüketici olarak işlev görüyorlardı, ancak üretimi sadece kendileri için yapmıyorlardı. (Age. s. 142)

Köyün söz konusu üretim ve tüketim biriminde yer alan çocuklarsa çok küçük yaşlardan itibaren çalışma hayatına katılırlardı. Artık çalışamayacak durumda olan yaşlı kuşakların geçimi de aile tarafından sağlanırdı. Kısa yaşam beklentisi nedeniyle yaşlı kuşakların ekonomik yükü çok fazla olmazdı. Soylu ailenin işlevi, köylü ailenin işlevine oranla sınırlıydı: Bunlar sadece yönetici görevleri üstlenecek yeni kuşakların eğitimiyle uğraşırlardı.

---

18 Tjaden/Tjaden-Steinhauer 2001, s. 123 vd.; Tjaden-Steinhauer ve Tjaden burada Schulze'yi alıntılıyorlar. Schulze: 1992, s. 29 ve s. 22-25.

"Devlet"

Eğer devleti yeniçağdaki gibi halk, egemenlik ve devlet gücü gibi kavramlarla ifade etmeye kalkarsak, o zaman feodalizm dönemindeki devletin, gerçek anlamda devlet olup olmadığını da sorgulamamız gerekir. Bugünkü anlamda devlet ve milli sınırlar o dönemde henüz yoktu. İnsanların konumları, sistemin bağımlılık ilişkileri içinde bir anlam ifade ediyordu; köylüler eğer tümden bağımsız değillerse, hükümdardan feodal toprak mülkiyeti (tımar) yoluyla emlak edinen soylulara, serflik ilişkisi üzerinden bağımlanmışlar ve konumlarına göre yükümlülüklerini yerine getirmek zorunda kalmışlardı.

Silah tekeli ademî merkezi bir yapıya sahipti ve esas olarak toprak ve arazi sahiplerine devredilmişti. Köylük alanlardaki yargıçlık yetkisi de bunların tekelindeydi. Bugünkü anlamda devlet gücü denen şey önemli oranda âdemi merkezi bir yapıya sahipti. Güçlü ve merkezi bir devlet yapısı, ancak 1500'lü yıllarda, feodalizmden kapitalizme geçişin tipik bir gelişmesi olarak ortaya çıktı. Eğer buna rağmen güçlü ve merkezi bir devlet yapısı ortaya çıkmışsa, bu durumda o, geç feodalizm ve erken kapitalizm döneminin devleti olarak ortaya çıkmış demektir.

Mekânsal düzenleme

Feodalizm döneminin mekânsal düzenlemesi, kapitalizme oranla yerel kalmaktaydı. Geniş bir alana yayılmış tarımsal üretim birimleri, küçük yerleşim merkezlerine (askeri açıdan tahkim edilmemiş) bölgesel birlikteliklerle bağlıydı: Soyluların oturduğu merkezlere (kaleler) vergiler ödenirdi, kent merkezlerinde açılan pazarlarda ise ürünler el emeği olan diğer ürünlerle değiş-tokuş edilirdi.

Tarım bölgelerindeki yerleşim birimlerinde -gerçek anlamda köylerden bahsetmek mümkün değildir, çünkü her birim ancak birkaç çiftlik barındırıyordu- vergileri soylu toprak ağaları adına toplayan ve böylece ara bir sınıf oluşturan bir "üst yönetim" meydana gelmişti. Şahıslara ait olan bu arazilerin yanı sıra meralar da

bulunuyordu: Çoğunlukla otlak olarak kullanılan bu meralar, hiç kimseye ait değildi ve bu nedenle bütün köylülerin ortak malıydı.

11. yüzyılda (yeniden) inşa edilen ve bölgesel sınırları aşan ticari yollar, ilk dönemlerde tali bir rol oynamaktaydı, ancak zamanla feodalizmden kapitalizme geçişte önemli bir rol oynayarak yeni bir yapı oluşturdu. Bez üreten bölgeler ("Kuzey Batı Avrupa, yani Güney-Doğu İngiltere, Normandi, Flandern, Champagne, Maas ve Aşağı Ren bölgesi" [Le Goff 1993, s. 13]) ürünlerini,

> güçlü kentleri olan iki sınır bölgesine [...]: İtalya'ya ve biraz daha az olmakla birlikte Provence, İspanya'ya ve aynı şekilde Kuzey Almanya'ya pazarlıyorlardı." (Age.) "Kuzey ve Orta İtalya, Kuzey-Batı Avrupa'yla birlikte, ortaçağ Avrupa'sının bez ve kumaş merkezlerini oluşturuyordu ki, aynı zamanda bu bölgeler, eğer o dönemde herhangi bir sanayiden bahsetmek gerekirse, sanayi açısından en gelişmiş yerlerdi. Hanseatlar (Kuzey Almanya kentleri) ve İtalyanlar, Champagne ve Flandern'nin pazar ve fuarlarında Avrupa'nın bez ve kumaşlarının yanı sıra Kuzey'in ve Şark'ın besin ürünlerini ve baharatlarını satın alıyorlardı. (Age.)

Sonuçta 13. yüzyıl Avrupa'sının ekonomik merkezlerini kuzeyde Hollanda'nın, güneyde ise İtalya'nın oluşturduğunu (Braudel 1990 III, s. 119) söyleyebiliriz. Ancak Champagne, yılda 6 kez kurulan fuarlarıyla bu iki merkezi bölgenin ortak pazarını meydana getiriyordu. Dokumacılık ilk önceleri kuzeyde yoğunlaşmıştı.

> Bütün bunlara rağmen İtalya, 13. yüzyılda, ticari yöntemlerin ve tekniğin en çok geliştiği ticari güç olma unvanına sahipti. Avrupa'da altın sikkelerini ilk kez onlar tedavüle soktu; aynı şekilde kambiyo ve kredi sistemini de onlar geliştirdiler; ne var ki gerçek anlamda üretim işine girmeleri ancak 14. yüzyıldaki krizle birlikte, yani 100 yıl sonra mümkün oldu. Ara dönemdeyse dikkatlerini yabancıların ticari faaliyetine ve Kuzey'in bez üretimine verdiler ki zenginliklerini de esas olarak bunlara borçludurlar. (Braudel 1990 III, s. 118)

Feodalizmden kapitalizme geçişteki süreçler, önce Orta ve Batı Avrupa'da, sonra da İngiltere ve İtalya'da çok önemli bir rol oynadı. Japonya feodalizmi ise böylesi bir süreçten geçmedi.

Muhalif hareketler

Feodalizmi tasfiye etmeyi amaçlayan hareketler yoktu, ancak sistemin dinamizmiyle ve bununla ilişkili olarak ortaya çıkan gruplaşmanın saflarında bir iç muhalefet ortaya çıkmıştı. Örneğin sürekli kontrol altında tutulamayan yarı serflerin bilinçsizce işten kaçma girişimlerinin yanı sıra, serflikten kurtulmak için Elbe'nin doğusuna kaçan bir kesim de görülmüştü. Kuzey İtalya'nın kentleri hükümdarın isteğine boyun eğmeyi reddediyorlardı. Longuedoc ve Provence'in sakinleri, Papa'ya ve Katolik ruhban sınıfına başkaldırdı. Floransa ise daha 12. yüzyılda yabancı soyluların hâkimiyetine boyun eğmeyi reddetti ve sadece küçük bir azınlığın siyasi haklara sahip olduğu cumhuriyet benzeri bir yönetim oluşturdu. Bu arada Alman kentleri de soylularla karşı karşıya gelmişler ve kimi kentler konumlarını güçlendiren yasal haklara kavuşurken, kimisi de soylulardan tamamen bağımsızlaşmıştı. Hatta kentlerdeki zanaatkâr loncaları, dış ticarette ustalaşmış soylulara karşı koyarak, eşit haklara kavuşmuşlardı. Daha fazla güç (aynı zamanda zenginlik) talebinde bulunan kilisenin üst yönetimi, keşişlerin katıldığı bir reform hareketinin başlamasına neden oldu: Zisterziyenserler[19] yeniden "ora et labora" (dua et ve çalış) prensibine uygun olarak çalışma talebini dile getirirken, Fransizkanler[20] de yoksulluk idealini yeniden vaaz ediyorlardı.

Muhalefet görüşlerini, siyasi ve ekonomik değil, dini tezlerle ortaya koyuyordu. Zaman zaman tarikatlar (Koffler 1992 I, s. 199 vd.) ki muhalefet esas olarak tarikatlarda örgütlüydü, Hıristiyanlığın eşitlikçi tezlerine -tabii ki her zaman değil- başvuruyordu; örneğin Waldenserler (tarikatın adı kurucusunun adından geliyordu; Lyonlu Petrus Waldus aynı zamanda bir tacirdi) Provence'da;

19 11. yüzyılda kurulan Zistersiyenler Tarikatı, Katolik Kilise'sinin ilk tarikatlarındandır. Kuruluşun amacı keşişleri köylülerin ve merkezi kilisenin yardımlarından bağımsız hale getirmek ve kendi geçimlerini kendi emekleriyle yaratmalarını sağlamaktı. *-çev.*

20 12. yüzyılda kurulan Fransizkan Tarikatı, esas olarak dilenci keşişlerin tarikatıydı. Ortaçağ yıllarında halka yakın olmaları nedeniyle tehlikeli hale gelen tarikat sıkı bir disiplin altına alınmıştı. *-çev.*

Albigenserler (Katharlar), esas olarak Languedoc (Baier 2002) ve Kuzey İtalya'da; Fransiskanlar -14. yüzyıldan bu yana- ve diğer mistik hareketlerse Aşağı Ren'de yerleşiklerdi ki bu bölge, uzun bir süreden bu yana tarım dışı etkinlikle geçimini sağlamaktaydı. Bir diğer hareketse, feodalizmin bağımlılık ilişkisine isyan ederek, feodalizm öncesinden arta kalan ilkel komünal toplum düzenini savunuyordu: İsviçre'nin bazı bölgelerinde yerleşik olan Waldenserlerin toplumsal karakteri tam da buydu. Hatta İsviçre'nin en eski kantonunun 1291 yılındaki baş kaldırışında, dinci bir tarikat muhalefeti olarak değil- feodal eğilimlere karşı (ilk bölgesel devlet olarak) muhalif duruşlar sergilediği belirtilmektedir.

Dini içerikli hareketleri incelemeye devam edelim: Örneğin Katharlar, bunlar Hıristiyan saflardaki bir düşünce hareketi olarak dönemin güç ilişkilerinde araç olarak kullanılmışlardı. Bu hareket hem bazı yerel prenslerin merkezi güçlere (Fransız hükümdarlara ve Papalığa) karşı verdiği ayrılıkçı mücadelenin araçları oldular hem de bazı prenslerin kendi yerel güçlerini sağlamlaştırmak için kullanılmışlardı. Ancak bu dini hareketler çoğunlukla şu veya bu şekilde toplumsal yapıya entegre (örneğin Fransizkanlar) edilmişlerdi.

Bunun gerçekleşemediği durumlardaysa -örneğin Katharların durumunda olduğu gibi- zalimce yok edilmişlerdi; hatta sisteme entegre edilmiş olan dilenci keşişler -Dominikanlar- bunların ezilmesinde yardımcı bir güç olarak bile kullanılmışlardı. Papa IV. İnnozenz (1252)'in talimatıyla engizisyon mahkemelerinde kullanılan işkence yöntemlerinin yanı sıra, 1347-1349 yılları arasındaki büyük veba döneminde Yahudilerin uğradığı pogromlar da o dönemdeki feodal düzenin iç çelişkilerinin keskinleştiğini gösteren işaretler olmalıdır. Yahudilere yönelik saldırıları, aynı zamanda yerel prenslerin borçlarını kapatmak için dönemin en zengin kesimi olan küçük bir azınlığa yönelik saldırısı olarak değerlendirebiliriz. Kimi zaman feodal hiyerarşiye yönelik halkçı tepkiler, hedef saptırmak için Yahudi azınlığa karşı kışkırtıldı ya da bu hareketler kendiliğinden Yahudileri hedef almıştı.

İşkence ve antisemitizm 13. ve 14. yüzyıldan önce de vardı. Ancak bu tarihten sonra gözle görülür bir artış söz konusuydu. 13. yüzyıldan sonra gaddarca uygulanan baskı yöntemleri, sadece baskı altında tutulan hareketlerin toplum içindeki derin etkisini değil, aynı zamanda antikçağdan sonra yeniden "modern" hale gelen güç ve egemenlik ilişkilerinin zalimliğini de göstermektedir.

Tarihsel dinamizm

476 yılında İmparator Romulus'un tahttan indirilmesinden sonra Batı Roma İmparatorluğu da son bulmuştu. Doğu'da -Bizans İmparatorluğu olarak- 1453 yılına kadar devam etti. Ortak bir ticari coğrafyanın varlığı hâlâ devam ediyordu. Ancak bu durum, İslam'ın İspanya'ya girişiyle ve hatta zaman zaman Frenk İmparatorluğu'nun sınırlarının içine kadar uzanmasıyla son bulmuştu (640–732).

8. yüzyılda Karl Martell'in Batı Avrupa'da yerleşik hale getirdiği silah türlerinin -silahlı sipahiler- kökeni Araplara dayanıyordu. Bu kazanımın devam etmesi, üretimin yükselerek kalıcı hale gelmesini zorunlu kılıyordu -toprak- otlak[21] (Feld-Gras-Wirtschaft) üretim tarzından, üç parçalı üretime geçiş: Çalışmayan sipahilerin köylüler tarafından beslenmesi gerekiyordu. Böylece yeni bir mülkiyet ilişkisi daha şekillenmişti: O güne kadar ortaklaşa yaşayan Cermen kavimlerinin bağrında imtiyazlara ve özel feodal emlâğa (tımar) sahip yeni bir soylu kesiminin doğmasına neden olmuştu; bu topraklar, onların geçimini sağlayacak kadar geniş ve verimli olmalıydı.

Fransız tarihçi Georges Duby, 1950'li yıllarda, yönetim şekli olarak feodalizmin 1000'li yıllarda -980 ila 1050 yılları arasında- oluştuğunu ileri sürdü: Kökeni Roma İmparatorluğu'na kadar uzanan merkezi devlet yapısı -uzun bir aradan sonra Merowingerler, Karolingerler ve Tötonlar üzerinden- gücünü

21 Toprağın işletilir hale getirilmesinin çeşitli nedenlerle zorlu olduğu bölgelerde, toprak-otlak üretim tarzı uygulanırdı. Temel ihtiyaçların giderilmesi için işlenebilen topraklar ekilir biçilir ve arta kalan otlaklarsa hayvan yeminin temini için kullanılırdı. -*çev.*

yerel iktidarlara devretmişti. (Duby 1952; Duby 1977) İmtiyazlı feodal emlâk (tımar), önceleri sadece bu hakkı veren hükümdarın ve teslim alan vasalın yaşam süresiyle sınırlıyken, çünkü bu imtiyaz, her iki taraftan birinin ölümüyle yenilenmeliydi, artık merkezi devlet yapısının çözülmesiyle kalıcı hale geldi. Böylece toprak ağalığı sistemi yerleşmiş oldu. Ne var ki bu gelişme sadece Avrupa bölgesiyle sınırlıydı:

> Toprak ağalığı sistemi, İtalya'da Provence ve Burgund prenslerinin otoritesini tümden çözülmeye uğrattı. Bu çözülme hem Fransa'nın büyük bir kesiminde hem de İngiltere'nin tamamında başarıyla sonuçlandı. Germen eyaletlerinde ise 1000'li yıllarda henüz başlamamıştı. (Duby 1986, s. 25).

Duby'nin "Mutation féodale" olarak adlandırdığı tez bugünlerde yeniden tartışılır hale geldi. (Barthélemy 1992)

11. yüzyıldaki bir başka gelişme de köylülerin kısmi özgürleşmesiydi: Elbe'nin doğusundaki köylüler özgürleşirken, batısında da serflikten kurtulan yarı bağımlı köylüler, toprak ağalarından toprak kiralayabiliyor ve bunun karşılığında da hem üründen pay veriyor hem de ağanın çiftliğinde angarya hizmeti görüyorlardı. Köylülerin çıkarları, üretimin artmasıyla bir raddeye kadar karşılanabiliyordu. Tarım alanlarındaki insan sayısının ve ürün miktarının artması, yeni kentlerin kurulmasına ve varolanların da canlanmasına neden olmuştu; böylece kent sakinleri de kent soylularına (zanaatkârların tacirlere ve kent soylularına karşı mücadelesi) daha fazla kafa tutar hale geldiler ki bu da toplumun yeniden şekillenmesine neden olmuştu.

Toprak soylularının köylülerden edindikleri ürün payı ve angarya işlerinden elde ettiklerinin çok fazla olmaması gerekir; en azından soylular bunun yeterli olmadığını belirtiyorlardı. 13. yüzyıldaki şövalye ağıtları (Minnegesang) ve şiirlerinde (Versepik) birçok köylünün zengin olduğuna, giyim ve kuşamıyla şövalyeleri taklit ettiklerine dair şikâyetler dile gelmektedir.

Gelirlerin az olması nedeniyledir ki soylular ellerindeki silahlı güçleri, yağma ve çapul işlerinde kullanmaya çalışmışlardı:

Alman şövalyeleri sadece Filistin'e yönelik haçlı seferlerinde (ilki 1096 yılında) değil, aynı zamanda Doğu ve Batı Prusya'nın yanı sıra, bugünkü Baltık ülkelerine yönelik de yağma hareketlerinde bulunuyorlardı. 1204'te Konstantinopolis haçlılarca işgal edildi. Venediklilerin denetimine geçen Konstantinopolis, Asya'yla (özellikle de Hindistan'la) yapılan ticaretin merkezi haline gelmişti. Burada satışa sunulan Avrupa ürünleri, esas olarak Yukarı İtalya, Kuzey ve Güney Almanya'da üretilmekteydi.

Anlaşılan soyluların kontrol ettikleri köy ve kentlerden elde ettikleri gelirlerinin çok fazla olmaması nedeniyle, İskandinav ülkelerinden Doğu Avrupa ve oradan da Kuzey Almanya'nın ticaret kentlerine kadar uzanan ticaret yolları ve pazarlar üzerinden istedikleri oranda bir gelir elde edebiliyorlardı. Sosyal iktisatçılar bu dönemi (1300-1450) "kaotik 14. yüzyıl" diye adlandırıyorlar. 1300'lü yıllarda iklim değişikliği nedeniyle üretimde de büyük bir düşüşün yaşandığı kayıtlara geçmişti: Havanın soğumuş olması gerekir. İnsanların beslenme alışkanlıklarının değişmesinin en önemli nedenlerinden birinin de 1347 yılında Venedikli ve Cenevizli denizcilerin getirdikleri veba salgını olduğu belirtilmektedir. Nüfusta bir gerilemenin olması nedeniyle soyluların önemli bir artık değer kaynağı olan emek gücünde de bir azalma görülmüştür.

"Kaotik 14. yüzyılın" çelişmeleri olgunlaşmakla kalmamış, 1453 yılında Türklerin Konstantinopolis'i fethetmesiyle keskinleşmiştir de. Fetihle birlikte Hindistan ticaret yolu da kapanmıştı.

Krizden çıkışın iki yolu vardı:

- Hâkimiyetin yeni bir devlet biçimiyle, mutlakiyetçilikle yeniden örgütlenmesi;
- Yeni ticari yolların açılması: Portekizliler Afrika'nın etrafından dolaşan bir yol keşfetmişlerdi; İspanyollar da Amerika'yı keşfetmişlerdi ki her ikisi de 1500'lü yıllarda gerçekleşmişti.

Böylece kapitalizmin sanayisiz altyapısı 1500-1780 yılları arasında hazırlanmaya başlanmıştı; döneme has bu tip kapitalizme, serbest ticaretçi kapitalizm diyoruz.

2

Feodalizmden Kapitalizme Geçişin Unsurları

(1200-yaklaşık olarak 1780)

Kolombo ile birlikte 1492 yılını, kapitalizmin başladığı yeni bir tarihsel dönem olarak adlandırmak insana cazip gelmektedir. Güney Amerika'nın 1000 yılında, İzlandalı Leif Erikson tarafından "keşfedilmesi"nin hiçbir sonucu olmamıştı. Kendimize bunun neden böyle olduğunu ve neden 1492 yılının, toplumsal gelişmede yeni bir çığır açtığını sormalıyız.

Bunun hipotetik yanıtı şöyle olabilir: 1100 ila 1492 yılları arasında feodal toplum, kendi içi dinamiğiyle öylesine bir gelişme kaydetmişti ki bu hazır zemin, yeni bir toplumsal yapının, kapitalizmin ortaya çıkmasını sağlamıştı.

Tartışma: iç mi dış mı?

Kapitalizm, feodalizmin tarihsel dinamiğiyle mi, yani iç dinamik sayesinde mi gelişti, yoksa gelişmesinde 1492 yılında keşfedilen yeni bölgeler mi tayin edici etkide bulundu? Bu sorun, 20. yüzyılın 50'li yıllarında, Marksistlerinin kendi aralarında yaptıkları teorik tartışmanın başat konusuydu.

İngiliz iktisatçı Maurice Dobb, kapitalist gelişmeyi feodalizm -özellikle İngiliz feodalizmi- üzerinden açıkladı. (Dobb 1970) Paul Sweezy ise buna karşıt bir pozisyonda yer alıyordu. Uzun bir döneme yayılan ve sonra da tarihin ve kapitalizmin güncelliği üzerine bir tartışmaya dönüşen bu farklılık (Sweezy/Dobb ve

diğerleri 1978), günümüze kadar devam etti. Bu tartışmanın bir tarafı, ki Wallerstein da bunlara dâhildir, kapitalizmin gelişmesinde uluslararası ticaret ve sermaye ilişkisinin tayin edici olduğunu ileri sürüyor; diğer tarafsa (ki bunlar aynı zamanda tekelci devlet kapitalizmi üzerine yazılar da yazmışlardı) kısmen sınırlı bir bölgede veya ulusal sınırlar içindeki sermaye birikiminin ve üretim sürecinin daha önemli olduğunu belirtiyor.

Bu sorunu ele alırken de eklektik yönteme başvurmamız yararlı olur: Şöyle ki; her ne kadar Portekizlilerin denizden yeni bir Hindistan yolu, İspanyolların da Amerika'yı keşfi, kapitalist gelişmeye bir ivme katmışsa da, bu katkının etkili olabilmesi için -1000'li yıllardan farklı olarak- feodalizmin kendi içinde de bir zemininin yaratılmış olması gerekirdi. İşte şimdi dikkatimizi bu zeminin ne olduğuna verelim.

Feodalizmden kapitalizme geçiş hakkındaki yeni bir tartışma, 1976 yılında Robert Brenner tarafından devam ettirildi. (Ashton/ Philpin ve diğerleri 1987) Ona göre köylük alanlardaki spesifik bir mülkiyet ve sınıf ilişkisi, İngiltere'de -Hollanda, Flandern ve Fransa'da görülmeyen- kapitalizmin gelişmesinde tayin edici bir rol oynamıştı. Onun karşıtları ise -başkalarının yanı sıra Mumia M. Postan- bu dönüşümü esas olarak, yeni bir pazar sürecine yol açan nüfus hareketlerine bağlamaktadırlar.

Kentler

Kentler kapitalizm öncesi toplumlarda da vardı; hatta sadece feodalizm döneminde değil, şark despotizmi ve antikçağ döneminde de vardı.

12. yüzyıldan itibaren feodalizmde yaygın olan pazar yerleri, birleşerek daha büyük yerleşim birimleri oluşturmuşlardı. Bu yerleşim birimlerinin yasal hakları, feodal beyler tarafından kabul edilmişti. Antikçağın kentleri yeniden canlandırılmıştı. Bunların birkaçı sonradan Almanya'da imparatorluğu yaratan kentler oldular. 12. ve 13. yüzyıldan itibaren birçok kent, kısmî özerkliklerini feodal beylere kabul ettirmişlerdi.

Bu gelişmeyle birlikte bunlar hemen kapitalizmin ön cepheleri olmadılar, fakat feodalizmde farklı olguların geliştiğinin işareti oldular. Sonuçta bu kentler *önkapitalist* değil, fakat *feodal* kentlerdi.

Bu halleriyle kentler, spesifik feodal zeminden, köylük alanlardaki ürün ve insan fazlalığından kaynaklanıyorlardı. Toprak beylerine karşı kısmî, eğer imparatorluğu oluşturan kentlerden biriyse de, tam özerkliğe sahipti. Buralar zanaatkârların merkezleri olmuşlardı. Bu kentlerin temel işlevi, pazara sahip olmalarıydı. Böylece buralarda, ileriki dönemde gelişecek olan kapitalizmin merkezi yapısı oluşmuştu. Pazar nedeniyle buralar çevre kentlerle ilişkiye girmekteydi, uzak bölgelere yönelik ticaretinse merkezi olmuşlardı. Böylece bu kentler paranın da merkezi konumundaydılar.

Kentler 14. yüzyıla kadar yeniliğin de kaynağı durumundaydılar. Ancak hemen sonra dört nedenden dolayı tıkanıklık yaşanmıştı.

Birincisi; henüz yeni gelişen mutlakiyetçi devlet, onların yasal haklarını tırpanlamıştı.

İkincisi; 1347 yılındaki veba salgını, kent nüfusunu olağanüstü azaltmış ve ürünlere yönelik talebi de geriletmişti.

Üçücüsü; Konstantinopolis'in 1453 yılındaki fethiyle, Venediklilerin ve Cenevizlilerin şarktan getirdikleri ürünlerin kentlere akışı da durmuştu. Yeni ticaret yolları –Afrika'nın dolanılması ve Amerika– ancak devletlerin yeni ilişkileri, İspanya ve Portekiz monarşileri ile Hollanda Cumhuriyeti ve İngiltere sayesinde keşfedilmişti.

Dördüncüsü; Kentlerin üretim ve ticareti kent surları içinde tutma çabası, yeni gelişen üretim ve dağıtım sistemi sayesinde – el üretimi, matbaacılık ve sonradan endüstri– gelişmenin köylük alanlara kaymasına neden olmuştu.

Zanaat

Zanaatın baştan itibaren sadece kentlerde yoğunlaşmış olduğunu söylemek mümkün değil –örneğin başlarda demirciler sadece çiftliklerde iş görürlerdi, manastırların da kendi zanaatkârları vardı– ancak zanaat sonuçta kentlerde yoğunlaşmıştı. Bu üretim, daha çok tarımsal alanı kapsıyordu, esas olarak gündelik ihtiyaçlara (fırın ve kasap gibi) ve ticarete yönelikti. Zanaat alanında sonradan, örneğin bir usta sadece birini değil de çok sayıda kalfayı birden çalıştırmaya başlayınca, kapitalizm açısından tipik olan bir sınıf yapısı meydana geliyordu. Özellikle de kalfaların usta mertebesine yükselmeleri önlenince, bu durumda "eski kalfalar", sonradan proletarya olarak adlandıracağımız bir sınıf oluşturmaya başlamışlardı. 14. ve 15. yüzyıldan itibaren, çok sayıda kalfanın çalıştığı "*Atölyelerde Sömürünün Doğuşu*" (Mottek 1971, s. 197-201) meydana gelmişti; yani artık değer yaratılmıştı. Ancak bu, kazancın tamamını oluşturmuyordu; buna bir de loncalardaki örgütlenme oyunlarıyla mal kıtlığı yaratmak suretiyle –bir bakıma tekel– fiyatları olurundan daha fazla (üretim girdisi ve artık değer) tutarak elde edilen kârı da eklemek gerekir.

Tıpkı kentler gibi zanaat alanı da feodalizm için tipik olmayan bir gelişme kaydediyordu. Ancak bu gelişme kapitalizme yol açmamıştı. Kalfaların loncalarda örgütlenmesi rekabeti sekteye uğratıyor ve uzun vadede de teknolojik gelişmeyi engelleyen bir rol oynuyordu; bir bakıma kapitalizmi kestirme yoldan "teknolojik gelişme" olarak adlandırabiliriz.

Yayıncılık ve atölye

Zanaatkârların kapitalizm üzerindeki engelleyici uygulamaları yayın alanı için geçerli değildi. Yayıncılığın ortaya çıkması 14. ve 15. yüzyılda olmuştu, ancak esas gelişmesi 16. yüzyıla denk gelir. Sanayi devriminden önce matbaacılık, tarım alanının dışında örgütlenen loncaların yanı sıra varlığını sürdürebilen yegâne meslek örgütlenmesiydi. Matbaacılık da kalfa emeğine dayanıyordu, ancak kalfalar loncalarda örgütlü olarak değil, evlerinde

serbest çalışıyorlardı. Matbaacılar ürettiklerini kendileri dağıtmıyor, fakat "yayıncı"lara sattırıyorlardı. Zaman zaman yayıncılar, matbaacıların ham maddesini veya yarı işlenmiş ürünlerini de temin ederek, onları kendilerine borçlandırıyorlardı. Karşılığını ise ürettikleriyle ödüyorlardı. Yayıncı ürünleri teslim alırken de ödemesi gerekenden eski alacaklarını kesiyordu. Ürünlerin dağıtılmasını ve satılmasını ise o yapıyordu.

Böylece sözüm ona özgür matbaacıyla, hem gerekli olan sermayeye sahip hem de yayıncılık yapan bir iş adamıyla karşı karşıyaydı.

Yayıncılık dört farklı gelişme kaynağına sahipti:

- Birincisi zanaatın kendisi. Eğer bir ürünün üretilmesi için birkaç zanaatçının birden kol emeğine ihtiyaç olursa, en son işi gören emekçi aynı zamanda onu piyasaya dağıtandır. Bir örnek verelim: Bıçak üretiminde, üç kişinin emeğine ihtiyaç duyulurdu; biri bıçağın demir kısmını, diğeri sap kısmını ve üçüncüsü de tamamını birleştirerek, bıçağı diğer meslektaşlarının adına piyasaya sürerdi. Bu işten epey miktarda bir para kazandığında da, bazen üretimden el çekerek, kendisini tamamen satış işine verirdi.
- İkinci bir kaynak da herhangi bir tüccarın sermayesi olurdu. Ham madde ve yarı işlenmiş malzemeyi temin eden tüccar bunları emekçilere dağıtır ve sonra da üretilmiş malları toplardı. Demek ki emekçiler, baştan itibaren bir kapitalistle karşılıkla ilişki içinde olurlardı.
- Üçüncüsü: Profesyonel ordunun kurulmasıyla birlikte (15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren) bunların birçok mala ve özellikle de silaha ihtiyacı oluşmuştu. Üretimin merkezi olmaması nedeniyle bir tüccar, orduların ihtiyaç duyduğu ürünleri temin eder ve bunları ordulara satardı.
- Dördüncüsü; prenslerin yer altı kaynaklarına el koyma imtiyazları vardı. Bütün yer altı kaynakları onlara aitti. Bunlar çoğunlukla biçimsel açıdan "özgür" şahıslar tarafından çıkarılırdı. Eğer bir prens aşırı oranda borçlanmışsa, bu durumda "haklarını" alacak-

lılarına kiralardı. Onlar da madeni, işleten şahıslardan alır ve bir başkasına satarlardı. Böylece alacaklılar madende çalışanları bir başkasına devrederlerdi.

> 15. yüzyılda gelişen bu durum, neredeyse her yerde aynı anda meydana gelmişti: Harze ve Böhmiya'daki gümüş madenlerinde; uzun bir zamandan bu yana bakır işletmeciliğinin merkezi olan Tirol'un Alplerinde; Macaristan'ın, Königsberg'inde ve Neusohl'dan Grantal'a kadar uzanan bir havzaya yayılmış olan altın ve gümüş madenlerinde. Bunun sonucundaysa özgür madenciler, maden işletmelerine bağımlı hale gelen işçilere dönüşmüşlerdi. Dikkat çekici olansa bu dönemde "işçi" kavramının ortaya çıkmasıdır. (Braudel 1990 II: 352)

Yayıncılık alanında artık değer üretiliyordu, ancak ücretli işçiler tarafından değil, fakat biçimsel açıdan evde özgür çalışan kadın ve erkek işçiler tarafından (Belki bugün bunları "sözde girişimci" olarak nitelendirirdik). Yayıncı artık değere el koyuyordu. Belki kazancında başka unsurlar da bulunuyordu: kendisinden başka satıcının olmadığı, tekel durumunda veya pazarın şeffaf olmayan ilişkilerinden kaynaklanan kârlar. Ayrıca yayıncılık alanında Schumpeter'in de dikkat çektiği gibi, ürünü ilk kez piyasaya sunan zanaatkâr veya tüccar olmanın ekstra getirisini de hesaba katmak gerekir.

Yayınevi, üretim açısından olmasa bile dağıtım açısından yeni bir piyasaydı. Üretimde yeni bir tarzıysa *atölye* getirdi. Atölyenin baskın üretim biçimi olarak gelişmesi 16. ve 17. yüzyıla kadar uzanır; işlevinin geniş anlamda yaygınlaşması 18. yüzyılda devam etti, ancak matbaa alanı dışında fazla etkin olamamıştı. 14. yüzyılda sanayi öncesi teknoloji -türünün tek örneği olarak- Venedik'teki devlet tersanesi olan "Arsenal"de askeri gemilerinin yapımında kullanılmıştır. Bu teknoloji, birkaç örnek dışında ilk defa askeri alanda kullanılmış ve sonra da sivil üretimin daha geniş alanlarında değerlendirilmişti. Kendi başlarına çalışmayan işçiler, bir veya birkaç evde kurulan atölyelerde bir araya getirilmişlerdi. Bu çoğunlukla da yayın alanında uygulanmıştı, çünkü:

- evlerde yapılan üretimlerde, üretim için kullanılan malzemelerin çalınmasında/heba olmasında bir artış gözlemlenmişti ki aslında bu engellenmek istenmişti;
- üretimi ve dağıtımı bir elde toplamak için bu yola başvurulmuştu;
- çünkü devlet (askeri alanda) ihtiyaçlarını merkezi bir yerde üretmenin daha doğru olduğuna karar vermişti (bazı atölyeler devletin malıydı).

Atölyeler ürünlerin enerji, su, buhar, elektrik ve mazotlu motorlar tarafından değil, fakat insanlar tarafından üretildiği fabrikalardı. Sonradan modern fabrikalar için tipik olan iş bölümü buralarda yerleşik hale gelmişti. Kadın ve erkeklerden oluşan işçilerin elle ürettikleri parçalar, başkaları tarafından birleştiriliyordu. Bunun en tipik örneği, Adam Smith tarafından da anlatılan (Smith 1988, s. 9 vd.) dikiş iğnesi üretimidir.

Marx atölyelerdeki üretimi ikiye ayırıyordu: heterojen ve organik. (Marx 1975, s. 362 vd.) Heterojen atölyelerdeki kalfalar, başka birimlerle ilişkide olan birlikler halinde örgütlenmişlerdi. Bunun bir örneği ise döşemecilerle, semer yapımcılarının birlikte çalıştıkları fayton atölyeleriydi.

Organik atölyelerde ise zanaatkârın yapacağı bir iş, küçük birimlere bölünüyordu; yüz yıl sonra bu, üretim bantlarında profesyonelleştirilecekti.

Teknoloji açıdan organik atölyeler, sanayi devriminden sonra ortaya çıkacak olan "büyük sanayi komplekslerine" en çok benzeyen üretim birimleriydi. Her iki atölye biçimi de –heterojen ve organik– büyük sanayi kompleksiyle ortak bir özelliğe sahipti: Her ikisinde de emekçiler merkezi bir binada toplanmışlardı.

Atölye işçileri çeşitli kaynaklardan istihdam ediliyorlardı; gönüllü çalışan kalfaların yanı sıra, hapishane, esirgeme kurumlarında ve çalışma kamplarında yaşayan işçiler de atölyelerde çalışmaya zorlanıyorlardı. Buradan sağlanan kazanç tipik bir artık değerdi.

Her ne kadar atölyelerde kullanılan teknoloji, sanayi devriminden sonra kullanılan teknolojiye öncülük etmiş olsa da, tari-

hin hiçbir döneminde ağırlıklı olarak atölyelerin etkin olduğu bir üretim tarzı olmadı. Hatta en gelişmiş olduğu 16. ve 17. yüzyılda bile matbaacılık nicel açıdan ona baskın geliyordu.

Atölyelerden hareketle su ve buhar makinelerinin kullanıldığı sanayiye doğrudan bir geçişin sağlanamamasının birkaç nedeni bulunmaktadır:

- Atölye faaliyeti (yayıncılıktaki ev işi gibi) bir yan etkinlik değildi. Yaşam için gerekli olan gelirin tamamen buradan sağlanması gerekirdi ki ev işi bunu sağlayamıyordu.
- Bir girişimci için bu kadar işçiyi (çoğu zorunlu çalışmaya tabi tutulmuş işçilerdi) bir merkezde toplamak çoğunlukla bir güvenlik sorunu yaratıyordu.
- Bir kez kurulduktan sonra atölyelerin sürekli üretimde bulunmaları gerekliydi (yayıncılıkta durum farklıydı, çünkü işveren talebin azalması durumunda evlere verdiği işi kesebiliyordu). Böylece atölyeler ürün talebine yönelik bir kesinti riskiyle karşı karşıyaydılar.
- Loncalar atölyelerin yaygınlaşmasının önünde bir engel oluşturuyorlardı. Bu nedenle atölyeler esas olarak, mutlakiyetçiliğin ve merkezi bir devletin inşa edildiği ülkelerin (aynı şekilde deniz aşırı ticarette yoğunlaşmış Hollanda ve İngiltere'nin burjuvazisinin) askeri, siyasi ve lüks yaşam tarzına uygun ürünlerin (silah, askeri üniforma, mobilya ve parfüm ürünleri) üretilmesinin aracı olmuşlardı. Atölyeler çoğunlukla prensler tarafından kurulmuş, ancak sonradan imtiyazla (tekel) donatılarak özelleştirilmişlerdi.

Denizaşırı ticaret ve ticaret sermayesi

Ticarete yönelmeden önce, ortaya attığımız kavramsal düşüncelerimize yeniden bakmakta fayda var.

Şimdiye kadar 5 sermaye türü saptayabildik:

- ticaretten elde edilen sermaye (kazanç=ticaretten)
- para akışından elde edilen sermaye (kazanç=faiz)
- sanayi sermayesi (kazanç=ister Marx, isterse de Heilbroner'in bahsettiği farklı açıklamalara sahip artık değer)

- hizmet sektöründen elde edilen sermaye (buradan elde edilen kazanç, sanayi etkinliğinden elde edilen kazançla karşılaştırılabilir)
- borsa spekülasyonuna dayanan sermaye (buradaki kazanç, sermaye hareketinden, sanayi veya hizmet sektöründen elde edilen kazançtan ziyade, fiyat farklarından elde edilen kazançtır).

Ürün ticaretinden elde edilen gelir en eski gelirlerden biridir ve antikçağdan bu yana bilinmektedir. Daha önceden de gösterildiği gibi bu, sanıldığı gibi Batı Roma'nın yıkılışıyla değil, fakat İslam'ın ticaret alanlarını ele geçirerek, coğrafyayı böldüğü 7. yüzyılla birlikte çöktü.

Ticaret yeniden 11. yüzyılla birlikte öylesine gelişti ki, ortaçağ uzmanı Fransız tarihçi Jacques Le Goff bile bu dönemi "mali devrim" diye nitelendirmişti. (Le Goff 1993, s. 12 vd.)

Bunun nedeni de tarımsal alandaki üretim artışıydı. Ticaret kentlere yayılırken, bütün ara alanlarda da yerel pazarlar oluşturdu. Ardından da kara ve deniz aşırı ticaret yolları yeniden açıldı. Akdeniz'den Araplar, kuzeyden ve Kuzey Denizi'nden de Vikingler kovuldu.

1211 yılında da ilk kez "sermaye" kavramı (Braudel 1990 II, s. 249) hem de "yatırım aracı, mal, parasal mülk ve faiz getiren para" olarak kayıtlara geçti. (Age.)

Bu gelişmeyle birlikte ikili muhasebe kaydı da 15. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmaya başlamıştı. Eski hesap tutma yöntemlerinden daha ileri bir teknik olan *basit* muhasebe kaydı (gelir ve giderin tablosu ayrı ayrı tutulur), 13. yüzyıldan itibaren İtalyan devlet kentlerinde ve Vatikan'da (Sombard 1987 I, 1: 111 vd.) yerleşmeye başlamıştı. Ancak ikili muhasebe kaydı, diğerlerine göre muhasebede nitelikli bir sıçramasıydı: belli bir sermayenin esas alındığı hesapta gelir ve gider tablosu aynı anda (ikili olarak) kayıt altına alınırdı. Bir mal alan bunu mülkiyetinin artı hanesine yazar, ancak bunun için harcadığı miktarı da paranın toplamından düşerdi. Borç para vermek de aynı zamanda alacaklı hanesine yazılırdı. Bu yöntemle sürekli yenilenen bir enventer kaydı tutulurdu. Böylece azalan ve çoğalan mülk de hemen ortaya çıkarılırdı.

Kazanç ve zarar düşüncesi de bu tabloya göre oluşurdu. Kazançla birlikte oluşan mülkiyete ise kapital (Latinceden caput) denirdi. Bu, şirketin ortaklarının yanı sıra bağımsız bir öz-varlık oluşturmaktadır.

> Bu anlayışla birlikte ilk kez kapital-sermaye kavramı da yaratılmış oluyor. İkili muhasebeden önceki dönemde bir sermaye kategorisinin varlığından, o olmadan onun da varlık haline gelmesinden, bahsetmek mümkün değildir. Böylece sermayeyi ikili muhasebe tarafından saptanan gelir mülkiyeti olarak da kavramlaştırabiliriz. (Sombart 1987 I, 1, s. 120)

İkili muhasebesinin düşünsel altyapısı için Arap rakamlarına (aslında Hindistan'da geliştirilmiş) ve özellikle de hesaplama olanaklarını artıran sıfır rakamına ihtiyaç vardı.

Ticaretle birlikte Avrupa, sadece kendi coğrafi sınırları içine sıkışıp kalamayacağı üçgen bir yapıya sahip olmuştu. Dokumacılığın yapıldığı Kuzey Batı'dan başlayan ticaret yolu, bir tarafta Venedik'e; öte yandan da Kuzey'in büyük ticaret kentleri olan Bremen, Breslau, Danzig, Hamburg, Lübeck, Rostock, Stettin, Stralsund ve Wismar'a varıyordu.

Ticaret yolunun üçüncü ayağı ise İslam dünyası ve Hindistan'dan gelen malların -karabiber ve diğer baharatların yanı sıra özellikle pamuk ve ipek- değiş-tokuş edildiği Bizans'tı.

Aslında kuzeydeki ve doğudaki ticaret de Konstantinopolis'deki gelişmeye bağlıydı. 9. yüzyılın ortalarından itibaren İskandinavyalılar -"yarı fatih, yarı tüccarlar" (Pirenne 1961, s. 188), Dinyepr'e yerleşmişlerdi. 11. yüzyıla kadar İskandinavya ile ilişkiyi devam ettirmekle birlikte, Kiev ve Novgorod'u merkez alarak Konstantinopolis'le de ticari ilişki kurmuşlardı; böylece şöyle bir tablo oluşmuştu: Frenk ve Töton İmparatorluğu'nda ticaretin sönmeye yüz tuttuğu bir dönemde onlar (İskandinavyalılar), çevrelerinde bir tarafta Konstantinopolis'ten başlayarak Venedik, Fransa ve Kuzey Almanya'ya uzanan bir ticaret kolu; sonra Kiev ve Novgorod'tan başlayarak İskandinavya'ya ve Flandern'e uzanan ikinci bir ticaret kolu; güneyde ise özellikle İtalyan, Kuzey

Flandern ve Champangne mallarının dağıtımının yapıldığı üçüncü bir koldan oluşan ticaret halesi oluşturmuşlardı. Gittikçe bu halenin içindeki ticaret etkinliğinde de (sadece dokuma ürünleri değil, ayın zamanda tuz) bir artış gözlemlenmişti. Irmak ve nehirlerin yanı sıra büyük kara yolları da (özellikle fuar kentlerinin yanı sıra, Champagne, Leipzig, Frankfurt a. M. ve Köln) bu ticaretin ana arterleriydi.

Kentlerin, bu gelişmeyi hem ilerleten hem de engelleyen bir işlevleri oluyordu.

İlerletici rolleri özellikle iç ticaretin pazarı ve uzak ticaretin de fuar kentleri olmalarıyla belirleniyordu. Engelleyici rolleri ise bugün "yerel konum rekabeti" olarak adlandırılabilecek bir özellikten kaynaklanıyordu; yerel zanaatkârlar yabancılardan gelen malların diğer yabancılara satılmasını istiyorlardı, ancak bu ürünlerin kendi hemşehrilerine satılmasını, yani kendi tekellerinin kırılmasını istemiyorlardı ve bu nedenle de ticareti engelleyici bir tutum alıyorlardı. Ayrıca "depolama zorunluluğu" denen bir uygulama da söz konusuydu; buna göre yabancı mallar önce belli bir dönem için kentte depolanırdı; böylece bu mallardan önce kent sakinlerinin faydalanması sağlanırdı, sonra da kalan ürünler yabancılara sunulurdu. Bu uygulama yabancılara ait sermaye akışına da bir engel getiriyordu. 14. ve 15. yüzyılda bu uygulamaya tepki göstererek, birbirilerine karşılıklı muafiyetler sağlayan Kuzey ve Doğu Denizi kentleri, kendi aralarında "Hanse" adı verilen bir kent birliği de oluşturmuşlardı.

15. yüzyıldan itibaren büyük tüccarlar, artık işleri kendi bürolarından idare ederek, ürünlerin dağıtımı başkalarına yaptırıyorlardı. Floransa yakınlarındaki Prato'da yaşayan iş adamı Francesco di Marco Datini'nin şirket defterleri, bir işyerinin günlük işlerinin ne olduğuna dair özel bilgiler sunuyor. (Origo 1986)

Ticarette ileriye doğru atılması gereken adımların biri de birkaç girişimcinin ortaklaşa kurdukları ticari birliklerdir ki "Büyük Ravensburger Topluluğu" bunların başında gelirdi. (14. - 16. yüzyıl) Kuzey Almanya'dan tanıdığımız bu birlikteliklerde bir tek

girişimcinin yerini kolektif bir girişimci almaktaydı. Sadece bir kente bağlı olmaktan kaynaklanan engelleri aştıktan sonra ticaret, böylece yüksek bir performansa ulaşmaktaydı. Ancak bundan sonra bölgesel veya ulusal devletten oluşan yeni bir siyasi ve askeri güvence gerekliydi.

14. ve 15. yüzyılda ticaret için bugün bile hâlâ geçerli olan yeni yardımcı yöntemler geliştirilmişti. Gemileri ve malı, (özellikle korsanlara ve deniz kazalarına karşı) güvence altına alan sigorta şirketlerinin kurulması, kambiyo ve ikili muhasebe sistemi; 14. yüzyılın sonundan itibaren "Pisa, Venedik, Floransa, Ceneviz, Valensia ve Barselona kentlerinde" borsanın kuruluşuna şahit oluyoruz; (Braudel 1990 II, s. 99) Brüg'de ise bir borsanın mevcut olduğuna dair kayıtlar bulunmuştur. Devlet kâğıtlarına[22], ticari kuruluşlara, bir gemiye veya bir maden ocağına ait ortaklık hisselerine sahip olanlar, ileriki yüzyıllarda ortaya çıkacak olan hisse senetlerinin öncü kâğıtlarına sahiptiler.

Ticaret ve özellikle de dış ticaret mallarının değiş-tokuşuyla (barter yoluyla) değil, fakat parayla yapılırdı. Bununla da kıymetli madenlere, para yerine geçen gümüş ve altına rağbet artmıştı: Böylece altın ve gümüş edinmek için, madencilik sektöründeki gelişme de hız kazandı. 13. yüzyıldan itibaren Ceneviz dinarı, Floransa florini, Fransız taleri ve Venedik dukası tedavüldeydi.

Ticari sirkülasyonun artmasıyla birlikte malların ve ödemenin birlikteliği de ortadan kalkmıştı. Artık para ticareti de başlamıştı: Borç olarak verilen para (altın), faiziyle birlikte alınır olmuştu. Böylece paranın kendisi bir mal haline gelmişti. Eğer para, belli biri tarafından ve birikim sağlamak üzere bir başkasına borç olarak veriliyorsa, bu durumda paranın kendisi sermaye niteliği kazanıyordu. Gün geçtikçe kâr edinmenin bir yöntemi haline gelen borç paradan, Hıristiyanlar açısından haram olan faiz alma yasağı da kalkmıştı. İtalya'da ilk bankalar da böyle kurulmuştu. En büyük borçlular da, karşılığında maden işletme haklarını veren,

22 Bunların ilk kez 14. yüzyılda Venedik'te, Floransa ve Ceneviz'de ortaya çıktıkları kanıtlanmıştır. Braudel 1990 II, s. 101.

prenslerdi. Böylece alacaklıların maden işletmeye yönelik özel ilgileri de artmış oldu.

"*Kâğıt paranın yavaş, ama mutlak bir surette tedavülde kullanılan en önemli ödeme aracı olarak yer edinmesini*" Londra ve Amsterdam borsalarına borçluyuz. (Braudel 1990 II, s. 114) Bu ise, mal dağıtımının sürekli hale gelmesi için, el altında hazır bulunmayan altın ve değerli madenlerin yerini almak zorundaydı. Gerçi 9. yüzyılda Çin'de kâğıt para vardı, ancak bu "*Çin'de değil, Batı'da kapitalizmin gelişmesine*" olanak sağladı. (Age.) Yani spekülasyon ve kapitalizm, aynı teknik aracı kullanmak için ortak bir davranış göstermişlerdi.

Sikke kesme hakkı sadece devletlere aitti; böylece devletler kıymetli madenlerin ağırlığını ve kalitesini de (her ne kadar kalpazanlıklar da söz konusu olsa bile) garanti altına almıştı. Kâğıt paraların karşılığında altın para bulundurma garantisini ise kâğıt paraları kullanan bankalar üstlenmişti.

Tüccarlar kapitalist yöntemlerle üretilmeyen malları satmaktaydılar. Yayıncılıksa ikisinin (kapitalizm ve feodalizm) bir karışımıydı. Tüccarların ihtiyaç duyulan bir üründen çok miktarda talep etmesi, onların üretimini de artırdı. Mala yatırılacak sermayenin artmasıyla birlikte, yeni ürünlere de ilgi artıyordu ve zorunlu olarak üretim de canlanmaya başlamıştı.

Bu konunun sonuna gelmişken, ticaret üzerinden yapılan kâr türlerine bir göz atmakta fayda var: iki tür kazanç alanı görülüyor:

- yayıncılık, büyük işletmeler ve atölyeler;
- tüccarların, fiyatların yükselmesiyle kendi kârlarının da zarar görmeyeceğini düşündükleri bölgeler arası pazarlarda çektikleri fiyat üzerinden elde ettikleri artı kârlar.

Teorik gezinti: Feodalizmin bağrındaki kapitalizm mi? Floransa, Ceneviz, Venedik

Eğer bakışımızı sadece birkaç kent üzerinde yoğunlaştırırsak, o zaman en geç 13. yüzyılda Kuzey İtalya'da erken kapi-

talist toplumun varlığını keşfedebiliriz. Bu kentlerin sakinleri (doğrudan veya dolaylı) geçimlerini, atölye ve ticaret sayesinde sağlıyorlardı; bunlar ne toprak ağalarıydı, ne de toprak ağalarına bağımlıydılar.

Bu anlamda Kuzey İtalya kentleri özel bir ilgiyi hak ediyor; çünkü bunların kent soyluları yoktu, bir nevi cumhuriyetle idare ediliyorlardı. Ancak bu kentlerin yönetimi, büyük işletme sahipleriyle büyük tüccarların denetimindeydi. Cenevre, Floransa ve Venedik, Kuzey İtalya'nın erken kapitalizme geçmiş güçlü kentleriydi, ancak gelişmiş olanlar sadece bu kentler değildi.

Demek ki burada gerçekten bir "erken kapitalizm"le karşı karşıyayız. Ne var ki bu kentler, 16. yüzyıldan itibaren ekonomik öncü konumlarını kaybedeceklerdi. Bunun nedenleri olarak şunları sıralayabiliriz:

1. Bunlar değişmeyen bir feodal yapı içindeki gelişmiş burjuva çevrelerdi. 15. yüzyıldan itibaren feodalizm yeni bir biçim aldı: Feodalizm, geniş bir alana yayılmış askeri, ekonomik ve doğal kaynaklara hükmeden mutlakiyetçi devlet biçimini ortaya çıkarmıştı. Kent devletleri bunların karşısında güçsüz kalıyorlardı.
2. Türklerin Konstantinopolis'i ele geçirmesiyle, bu kentlerin önemi ağır bir darbe almıştı. Yeni ticaret yollarının keşfi, ancak büyük bir devlete sahip İspanya ve Portekiz tarafından gerçekleştirilebilirdi.
3. Kentlerin "erken kapitalizmi", dağıtım ağının dar bir alanla sınırlı kalması nedeniyle eksikti, çünkü üretim kapitalist olmayan bir tekniğe uygun olarak yapılıyordu. Gerçi bu koşullar İspanya ve Portekiz için de geçerliydi, ancak bunlar dışarıdan getirdikleri altın rezervleriyle ve üretimde kullandıkları kölelerle, erken kapitalist kentlerin sahip oldukları kaynaklardan kat be kat fazlasına sahip olmuşlardı.[23]

Bu kapitalizmin, kapitalist olmayan bir toplumda ortaya çıkan

23 Kendi kentinin yıkılışının ekonomik nedenlerini fark etmeyen Niccolo Machiavelli, bundan kurtuluşu sadece siyasi önermelerde görmüştü. Karş. Deppe 1987.

bir alt gelişme olması nedeniyle bunu şimdilik, proto-kapitalizm diye adlandıralım.

Japonya, Hindistan, İslam dünyası ve Çin'de proto-kapitalizm

Sadece Avrupa'da değil, aynı zamanda Japonya'da da bir "erken" kapitalizm oluşmuştu. Braudel'e göre,

> Orada şartlar, kapitalist bir gelecek için çok erken bir zamanda, Aşikaga döneminde (1368-1573), devletten bağımsız ekonominin ve toplumsal güçlerin (loncalar, deniz aşırı ticaret, bağımsız kentler ve hiç kimseye karşı sorumluluk hissetmeyen ticari ortaklıklar) ortaya çıkmasıyla olgunlaşmıştı. (Braudel 1990 II, s. 654)

Japonya, merkezi devlet, toprak ağaları, kentler, köylüler, zanaatkâr ve tüccarların dâhil olduğu karmaşık bir ilişkiler yumağı içinde *"ilk ve kendi iç dinamiğinden hareketle ayakları yere basan bir kapitalizm üretiyordu."* (Age. s. 658) Ne yazık ki bu gelişme 17. yüzyılda kesintiye uğramıştı. Merkezi devlet, 1638 yılında dış ülkelerle olan ilişkileri durdurarak, ticaret sermayesinin büyümesinin önünü de kesmişti.

> Herkes, ekonomik büyümenin, iki yüz yıllık bir engellemeden sonra kesintiye uğradığı konusunda hem fikir. (Age. s. 659)

Avrupa ticaretinin en uzak dış noktası Hindistan'dı. Çin'le de ilişkiler geliştiriliyordu, ancak Hindistan ticaretin sürekli hale geldiği başlıca ülkelerden biriydi. Venedik ve Ceneviz, Konstantinopolis üzerinden Doğu'yla ticari ilişki kurarak güçlü ekonomilere kavuştular. İtalyan ana karasının kentleri olan Floransa ve Prato da, mal üretimi ve mali ekonomileriyle Doğu'yu eksen almışlardı.

Hindistan talan edilmemiş, fakat onunla karşılıklı mal alışverişinde bulunuluyordu. Gerçekten de Hindistan'da üretimin dayanak noktası haline gelen bir tür ticaret sermayesi oluşmuştu. (Braudel 1990 II, s. 662-665) İslam dünyası ise kesinlikle Avrupa ile Hindistan arasındaki bir transit yol işlevi görmüyordu; çünkü

onların da kendine göre gelişmiş bir ticaret sermayesi söz konusuydu (Age. s. 662), aynı şey Çin için de geçerliydi (Age. s. 661).

Ticaret sermayesi, bu ülkelerin ve bölgelerin hepsinde güçlü bir bürokrasinin ve devlet kurumlarının denetimi altındaydı. Kapitalizm, yan bir sistem olarak gelişme göstermişti, ancak kesinlikte o toplumlarda baskın bir üretim yöntemi haline gelemedi. Burada da "proto-kapitalizm" kavramı rahatlıkla kullanılabilir.

Bu bölgelerde ortaya çıkan erken pazar ekonomisi, toplumsal olarak etkin hale gelemedi ve böylece bu ilişkilerin "yükselen dünya ekonomisine" (Braudel 1990 III) etkide bulunması da engellenmiş oldu. Bu durum ilk kez Avrupa'da gerçekleşmişti.

Avrupa'nın yarma harekâtı: keşifler

Avrupa'daki erken kapitalist unsurlarla iç içe geçmiş "14. yüzyılın kaotik" (1300-1450) feodal sistemi, 1000-1300'lü yıllardaki gelişmeyle karşılaştırıldığında daha az dinamikti ve sürekli krizlerle boğuşuyordu:

1. 1300'lü yıllardan sonraki iklim değişikliğinin yanı sıra, 1347'den itibaren baş gösteren veba salgını, nüfusun gerilemesine neden olmuştu. Toprak ağalarının hizmetindeki çalışanların sayısında görülen düşmenin yanı sıra yayıncılık, zanaatkârlık ve ticaret sermayesinde de bir daralma yaşanmıştı.
2. Köylülerin ve kentlerin elde ettikleri göreceli özerklik, soyluların el koydukları artık değerin de düşmesine neden olmuştu.
3. Deniz aşırı ticaret için merkezi konumdaki Konstantinopolis 1453 yılında Türkler tarafından fethedilmişti.

Soylular, gelirlerindeki düşmeyi durdurmak için köylülere ve kentlere karşı bir saldırıya giriştiler. 1500 yılından itibaren Elbe'nin doğusunda inşa edilen yerleşim bölgelerinde serflik ilişkisi yeniden hâkim hale getirilmişti; Batı'da da soylular, köylülerden elde ettikleri ödentileri artırmanın yanı sıra, toplumun ortak malı olan mera ve ormanlara da el koyarak bunları kendi mülkleri haline getirmişlerdi.

İberya Yarımadası'nda soyluların, köylülerin ve eski kent burjuvazinin paylaşım savaşları, gelecek açısından tayin edici bir gelişmeye yol açmıştı. (Boris 1992)

İlk önceleri orada da "14. yüzyılın uzun krizi" tıpkı Orta ve Kuzey Avrupa'daki gibi bir etkide bulundu. İberya toplum yapısının farklı bir özelliği, onun "Reconqiesta"yı, yani İspanya'daki Arap hâkimiyetine silah zoruyla bir son vermesiydi. Bunu gerçekleştirenler, soylular ve kraliyet tacına sahip olanlardı ki ikinciler aynı zamanda merkezi devlet gücüne de hükmediyorlardı. Ekonomik durumlarında bir bozulma görülen yüksek soylular sınıfı, bu durumu tersine çevirmek için ticari kapitalizme yönelmişti. Bunu da özellikle koyun yünü ticaretine girerek yapmışlardı ki bu da ekilip biçilen tarlaların azalmasına yol açmıştı. Öte yandan ticaret sermayesi de 14. yüzyılın uzun krizinden nasibini alıyordu ve kriz, Konstantinopolis'in Türkler tarafından fethedilmesiyle daha da keskinleşmişti. Yeni ticaret yollarını, Orta ve Kuzey Avrupa kentlerinin değil, fakat Portekiz ve İspanya'nın keşfetmiş olmasının temel nedeni bunların, diğerlerinde olmayan askeri ve siyasi bir merkezi güce sahip olmalarıdır.

Bu gelişmenin temeli, ticaret sermayesinin, yüksek soylular sınıfının ve kraliyet tacının bir arada olmasıyla atılıyordu; kendi içinde kırılgan ve rekabetle bezenmiş bu güç ilişkisinin sorunları, yeni fetihlerin gerçekleşmesini engellemiyor, aksine teşvik ediyordu. İşte 15. yüzyılın sonundan itibaren hem bu sayede yeni Hindistan ticaret yoluyla Amerika keşfedilmişti, hem de yeni sömürge imparatorlukları kurulmuştu.

Ancak bu sadece keşiflerin silahlı yanı için, fakat mali yönü için geçerli değildi. Çünkü gerçekten mali yönüyle İtalya'nın kent devleti Ceneviz ilgileniyordu.

Cenevizliler, Venedik'e karşı yürütülen Chioggia Savaşı'nda (1378-1381) Akdeniz'in Doğu'sunun hâkimiyetini tamamen ele geçirerek Doğu'yla yapılan ticareti de tekellerine almışlardı. Daha o zamandan Ceneviz büyük bir altın rezervine sahip olmuştu ve şimdi bununla başka alanlarda yatırım yapabiliyordu. Bunun ilk

fırsatını da İberya Yarımadası'nın, önce Kuzey Afrikalılara ve sonra da deniz aşırı ülkelere karşı yürütülen askeri taarruzları sunuyordu. Bu girişimler Cenevizliler tarafından finanse edilmişti. Habsburgerlerin 16. yüzyılda ele ettikleri gümüş rezervleri, onları bir başka alacaklılardan, Fuggerlerden (Almanya'nın Augsburg kentinde yaşayan banker ailesi -*çev.*) bağımsızlaştırmıştı, ancak Cenevizliler etkilerini sürdürmeye devam etmişlerdi. Nitekim onlar dünya fatihlerinin finansörleriydiler. (Arrighi 1996, s. 109-126)

"*Avrupa'nın dünyayı fethi*" (Boris 1992) İberya Yarımadası'ndan yürütülmesinden sonra bugün insan haklı olarak, "*bunu neden Çinliler gerçekleştiremediler?*" (Age. s. 124 vd.) sorusuyla karşılaşabilir.

Bu imparatorluk da, 10. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar Orta ve Güney Avrupa gibi benzer bir gelişme içindeydi. Tarım alanında yüksek bir üretim artışıyla (yılda iki kez pirinç üretimi), sermaye birikimi ve büyük kentlerin genişlemesiyle fen bilimleri ve teknolojik alandaki başarısıyla (denizcilik ve silah yapımı) o dönemin en avantajlı ülkelerinin başında geliyordu. Sadece Vikinglerin değil, aynı zamanda Çinlilerin de Kolombo'dan önce Amerika'ya ayak bastıkları tahmin ediliyor. (Age. s. 125 vd.) En azından onlar bunun için gerekli olan denizcilik ve teknolojik yeteneğe sahiplerdi. Çin'in deniz aşırı ticareti Japonya, Hindistan, Güney Afrika ve Ortadoğu'ya kadar yayılmıştı.

Ancak bu girişimleri, yeni bilinmeyen sahillerin keşfine kadar uzanmadı; Çin'in denizlerdeki girişimi 15. yüzyılda kesintiye uğramıştı. Bu konuda önemli bir tarih, sarayın büyük gemilerin yapımını ve deniz aşırı ticareti yasaklayan kararnamesiydi. Kral ve onun yüksek memurlardan oluşan maiyeti, bu gelişmeyle ellerindeki hâkimiyeti ticaret erbabına ve onunla ittifak edebilecek orduya kaptıracaklarından çekinmişlerdi. Sarayın vergilerden oluşan geliri, o kadar büyüktü ki yeni bir gelir kaynağına sahip olmayı gerekli görmemişti. Onların bu yasağı hayata geçirmesi, ticaret erbabının da o dönemde zayıflamış olduğunun kanıtıdır. Kentler tümden devlete bağlıydı; özel mülkiyeti güvence altına

alabilecek herhangi bir kurum da yoktu. Çin'in ilk dönem burjuvazisi, diğer güç odakları karşısında zayıf bir konuma sahipti; ve aklı fikri hızla yönetici memur saflarında yer almaktı.

Immanuel Wallerstein, "*Avrupa coğrafi yayılmaya Çin'den daha fazla ihtiyaç duyuyordu*" diye bir sonuca varmıştı: (Wallerstein 1986, s. 70 vd.) Çin büyük bir alana yayılmış "imparatorluğuyla", kendi topraklarında elde ettiklerinin dağıtımıyla ve ayrıca kaydettiği iç gelişmeyle kendi kendine yeterliydi ve dışa dönük bir girişime ihtiyaç duymuyordu.

Öte yandan Çin'de maddi olanaklar hakkında yürütülen ve büyük sonuçları olan bir tartışmanın da tayin edici etkisi olmuştu. Pirinç kendisini Çin'de, temel gıda maddesi olarak kabul ettirmişti. Pirincin işlenmesi için, Avrupa'da buğday ve çavdarda olduğu gibi, değirmene ihtiyaç yoktu. Değirmen, teknolojinin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştı. Çin'de ise bu, Batı'dan çok daha önceleri bilinmekteydi ve bu nedenle yeni bir teknolojik gelişmeye vesile oluşturmuyordu. Diğer tahıl ürünlerinde olduğu gibi pirinç üretiminde toprağın sürülmesi ve harmanlanmasına, dolayısıyla atın ve sığırların çekim kuvvetine ihtiyaç duyulmuyordu. (Mitterauer 2003)

Doğa bilimleri

Floransa, Ceneviz, Venedik ve Çin ile Portekiz ve İspanya arasındaki farkın gösterdiği gibi, bir keşif "olayı" öylesine büyük sonuçları olan bir olgu değildir, fakat bu belli bir toplumsal, siyasi ve askeri zeminden kaynaklanmış olduğunu göstermektedir ki esas ilgi çekici olan da budur. Gelecekteki kapitalist gelişmenin zemini için önemli olan bir başka gelişme ise doğa bilimlerinin yanı sıra teknolojik alanda kaydedilen başarılardır.

Eğer istenirse bu süreç, düşünsel tarihle de açıklanabilir. O zaman Thomas von Aquin'in (1225/26-1274) skolastik felsefesiyle başlamak gerekir. "Summa Theologiae" başlıklı çalışmasında dünyayı, Tanrı'nın bir takdiri ilahisi olarak görüyor. Bu kitabı incelemek isteyenlerin, sadece İncil'in ayetlerine değil, aynı zamanda deneyime de başvurmaları gerekiyordu. Buradaki parça-

özerklikten 14. yüzyılın büyük evrensel tartışması kopmuştu. Nominalistler, "universalia"yı, "sunt nomina" –genel kavramlar–, "Realistler" ise "universalia sunt realia" olarak görüyorlardı.

Bu tartışmanın bu kadar büyümesinin altında *deneyim* kavramına olan özel bir ilgi yatıyordu. İlk üniversiteler (Bolonya ve Paris) esas olarak ilahiyat ve hukuk fakülteleriydi; ancak önyargısız araştırma yöntemi, ticaret ve üretime yönelik diğer bilimsel alanlara da yayılmıştı. Böylece John Desmond Bernal'in "Bilim ve Tarih" başlıklı kitabındaki materyalist açıklamaya gelmiş bulunuyoruz. (Bernal 1978) Bernal, 1440 ila 1690 yılları arasında üç dalga halinde gerçekleşen "bilimsel bir devrimin"den bahsetmektedir:

1. 1440-1540: Bu tarihlerde pompa ve ulaşım alanındaki yeniliklerle madencilikte büyük bir gelişme yaşanmıştı; yeni eritme teknikleriyle, yeni metaller ve cevherler (çinko, bizmut, kobalt) keşfedilmişti. Astronomideki buluşlar, özellikle de yıldızların yön bulma teknikleriyle izlenmesi bu alana büyük bir yenilik getirmişti. Bu da Ptolema'nın dünya eksenli eski evren modelinden Kopernik'in 16. yüzyıldaki yeni modeline geçmeyi sağlamıştı. Bunun teknolojik bir sonucu da yeni merceklerin geliştirilmesi ve dolayısıyla artan yeni cam ihtiyacı (ortaçağdan bu yana pek ender de olsa cam, pencere ve gözlük yapımında kullanılıyordu) oldu.
2. 1540-1650: Bir yandan odun krizi, diğer yandan da demir ihtiyacı insanlığı, yeni bir enerji kaynağına, taş kömürüne sevk etmişti; taş kömürü daha önceleri, Roma döneminde özellikle İngiltere'nin bir kısmında ve İskoçya'da kullanılıyordu. Hollanda'da teleskopun icadı gerçekleşmişti, Galilei ise yeni hesaplama teknikleri ve deneylerle gezegenlerin hareketini öngörebiliyordu. Galilei ile birlikte astronomi, sadece izlenebilen bir bilimden, deney ve matematik bilimine dönüşmüştü. Bu andan itibaren deney ve izleme tekniği, ticaret sermayesine göre biçimlenmiş olan teknolojiyi tahtından ediyordu. Buna William Harvey (1578-1657)'in kan dolaşımına ilişkin yaptığı keşfini de ekleyebiliriz.
3. 1650-1690: Böylece bilim, üniversiteler dışında da, "Royal Society

of Sciences in London" örneğinde de görüldüğü gibi, kendi başına çalışan ve özerk bir örgütlenme sistemi olan bir alana dönüştü. Astronomi alanındaki teorik gelişme, Newton sistemiyle birlikte geçici olarak tamamlanmıştı. Öte yandan Denis Papin ve Thomas Savery de, buhar gücü teknolojisine yönelik araştırmalarına bu dönemde başlamışlardı.

Isaak Newton ve Gottfried Wilhelm Leibniz'in geliştirdikleri diferansiyel hesaplama, 17. yüzyıl matematiğini öylesine geliştirdi ki, matematik, gün geçtikçe daha fazla kapitalistleşen dünyanın ihtiyaçlarına ve olanaklarına büyük yarar sağlar hale gelmişti.

> Özünde diferansiyel hesaplama, hareketin ve değişimin öğretisidir. O güne kadar matematik, toplamanın, ölçmenin ve alanların hesaplanmasını esas alan durağan sorunlara yanıt vermekle sınırlıydı. Hareketlerin ve değişimlerin durumunu saptayan yeni tekniklerle matematik, artık gezegenlerin rotasını ve yere düşen bir nesnenin hareketini hesaplayabilecekti; bununla birlikte aletlerin işleyişini, sıvıların akışını, gazların genleşmesini, fiziksel, manyetik ve elektrik gücünü, kuşların ve top güllelerinin uçuşunu, bitkilerin ve hayvanların gelişmesini, salgınların yayılış ve azalış hızını, iktisadi büyümeyi ve küçülmeyi de. Matematik rakamların, geometrik biçimlerin, *hareketlerin, değişimlerin ve çok boyutlu mekânların* bilimi haline gelmişti. (Devlin 2004, s. 22. Vurgu Devlin'e aittir.)

Bireyin biçimlenmesi

Feodalizmden kapitalizme geçişin altyapısına ve sonuçlarına kesinlikle bireyin dönüşümü de dâhildir.

15. ve 16. yüzyılın edebiyatında, örneğin Rabelais'te olduğu gibi, "kabalıkla" belirlenmiş bir tiple karşılaşıyoruz. Her ne kadar kaba davranış tarzı, o döneme ait bir gelenekse de, aynı zamanda bu bir eleştiriydi de. Yontulmamış hayvani yaşamla, yeni bir disiplin –burada sadece eleştirel açıdan– adına alay edilmektedir.

O dönemde başlayan düşünsel değişimlerin kökenini Max Weber, Calvincilikte görmektedir. (Weber 1988) Kişilerin vicdani

arılıklarına dair kaygıları, onları, vicdanlarındaki dünyanın doğruluğunu kanıtlamaya itmişti. Bunu da, Tanrının seçilmiş kulları olduklarına dair bir kanıtla pekiştirmeyi amaçlamışlardı. 16. yüzyılın Reform Hareketi, insanın bu yöndeki düşüncesini teşvik ederek, onun gelişmesinin altyapısına önemli katkıda bulunmuştu. Sonradan, kapitalizm hâkim hale geldikten sonra dini motivasyon, "mal dürtüsüyle" yer değiştirmişti.

Max Weber'in açıklamasının zayıf tarafı, onun arzın sınırlandırılmasına ilişkin olanıdır. Calvinist girişimciler üretir ve ticaret yaparlardı. Ancak onlar mallarını aynı zamanda satmak zorundadırlar. Peki kime? Ticari kapitalizm döneminde çok sayıda gösterişe yönelik ürün ihtaçtan fazlasıyla üretilip satılıyordu. Calvinistlerin kendilerini sadece kitlelerin ihtiyacı olan tahıl ve bez ticaretiyle sınırladıkları görülmemiştir. Demek ki onlar gösterişe yönelik içerikli ürünlerin ticaretini de yapıyorlardı. (Karş. Sombart 1986; Schama 1988)

Norbert Elias, "Uygarlık Süreci Üzerine" başlıklı kitabında, bazı kurum ve yapıların sorumluluk ve bencillik gibi yeni bir kültüre yol açtığını belirtiyor. Bunun başlangıcı kuşkusuz, sonradan burjuva toplumuna da yansıtılmış olan saray personelinin öz bilincidir. Disiplini öğreten kurumların başında ise devlet gelir. (Elias 2001)

Burada sorulması gereken, Elias'ın uygarlığın oluşum sürecinde zorun –örneğin işkence ve bunun insanın oluşumundaki yıkıcı etkisi– rolünü yeterince dikkate alıp almadığıdır.

Sonuçta Michel Foucault, bu baskıların içselleştirilmesinin sonuçlarını inceledi: Bu sürecin sonunda insan, kendisinden yapması istenilen şeyleri, biçimsel açıdan dışarıdan bir baskıyla değil de, sanki kendi iradesiyle yapıyormuş gibi bir bilinç edinmektedir. (Foucault 1969; Foucault 1976; Foucault 1978, Foucault 1983; Foucault 2002)

Bu üç gelişim sürecinde hem içerik hem de zamansal açıdan aynı olgu söz konusu değildir.

Elias'a göre "uygarlık süreci" 13. yüzyılda başladı ve 14. yüzyıl-

dan sonra da hızlandı. Devlet ve toplum aracılığıyla yürütülen öz eğitim bunun esasını oluşturuyordu.

Weber'in söz konusu ettiği Protestan ahlakıyla kapitalist ruhun ilişkisi, 16. yüzyıldan sonraki süreç için geçerlidir. Kiliseler, tarikatlar ve şahsi vicdanlar burada tayin edici bir rol oynamışlardı.

Foucault'un bahsettiği süreç, bu bölümün sonundaki dönemden, yani geçiş aşamasının hemen ardından (1500–tahminen 1780) önem kazanmaktadır; 1770– 1820 yılları arasında insanlar, özellikle de bilimsel bir gücün etkisi altına girmişlerdi ve bu süreç, 20. yüzyılda bile devam etmişti.

Bu düşünceler ışığında işkencenin 18. yüzyılın sonundan itibaren birçok ülkede –Prusya'da, Sachsen-Weimar ve devrim nedeniyle Fransa'da– birden son bulmasını da analiz etmek gerekir: biçimlenme şimdi başka araçlarla devam etmektedir, ama geçmiş dönemin aşırı baskı yöntemlerinin sonucunda.)

Mutlakiyetçilik

Buraya kadar açıklanmış olan bu süreç, yani insanların biçimlendirilmesi ve Avrupa'nın yayılması, mutlakiyetçilik biçimindeki modern devlet yapısı oluşmadan gerçekleşemezdi. (Anderson 1979)

Bu feodalizm altında gerçekleşemedi, çünkü;

1. feodalizm, yeni gelişmeler ışığında istenilen şartları, yani dış bağlantılara sahip olmaması ve
2. iç çatışmalar nedeniyle yerine getiremedi.

1. İngiltere ve Fransa kraliyetleri ve soyluları arasında süren yüz yıllık savaş (1339-1453), her iki devleti de merkezileşmeye zorlamıştı, çünkü askeri olanakların da merkezileşmesi gerekiyordu. Bu savaşların finanse edilebilmesi için büyük borçların yapılması gerekiyordu. Borçların karşılığında da alacaklılara, krala ödenmesi gereken vergilere, borçlar bitene kadar el koyma hakkı tanınmıştı. Bu da modern vergilerin başlangıcı oluşturuyordu. İberya Yarımadası'nda, Kuzey Afrikalı Araplara karşı savaşan

Aragon, Kastilya ve Portekiz de bir öncekilere benzer koşullarda güçlü bir ordu ve devlet kurmak zorunda kalmıştı.

2. Bütün Avrupa'da aynı anda soyluların gelirlerinin azalması, onları köylüler ve kentler üzerine iktisadi baskı kurmaya yöneltmişti. Ancak soyluların, ademî merkeziyetçi güçleriyle bunu başarmaları mümkün görünmüyordu. Bunu ancak merkezi bir devlet yapısı inşa ederek; İberya Yarımadası'nda, İngiltere'de, Fransa'da büyük bir alana yayılmış imparatorluk olarak, Almanya'da ise prensler birliği şeklinde örgütlenerek başarmışlardı. Köylüler ve kentler üzerindeki etkisini artırmak için soylular, ellerindeki ademî merkezi yetkilerini kraliyet tacına devretmişlerdi. Tabii ki bu her zaman gönüllü olmuyordu, bazen de kralın silahlı gücüyle gerçekleşiyordu (örneğin Fransa'da Fronde ayaklanmasının [1648-1653] kanla bastırılması gibi). Bundan sonradır ki soylular, saray soyluları olarak devletin tepesinde yer edindiler.

"Mutlakiyetçilik" (absolutismus) kavramı, kralların "legibus **absolutus**" (yasalar üzerinde mutlak hâkim) olmasından gelmektedir.

Mutlakiyetçi devletin en önemli özelliği, yürütmenin merkezileşmiş ve silah tekeline sahip olmasıydı. Giderleri ise vergilerle karşılanırdı ki bunların toplanması için hem karmaşık hem de merkezi bir yönetim yapısı oluşturulmuştu. Ek gelirlerse Reform hareketine destek veren prenslerin bölgelerinden elde edilmişti, çünkü burada kilisenin mallarına el konulmuştu.

Mutlakiyetçilik, geniş bir alana yayılmış soyluların elindeki yetkileri de kullanan bir devlet biçimiydi. Böylece ilk kez sınırları belli bir ülke ve bu ülke sınırlarına hükmeden bir devlet ve devletin de bir halkı (krala bağlı bir halk) yaratılmıştı.

Üç alanda birlik:

1. Egemenlik
2. Sınır-coğrafya
3. Halk-ulus,

Ki üçüncü şık, yani aynı dinden olmak (1555 yılında Almanya'da, Augsburg kentinde ilan edilen "Din ve Toprak Barışı"na göre "cuius regio, eius religio" ("bölgenin sahibi kimse din de onundur" ilkesi) şeklinde de anlaşıldı. Bu Reform hareketinden bu yana tabii bir durum değildi, fakat devletin zoruyla gerçekleşmişti. Bununla birlikte devlet yasaları, bugüne kadar dini bir azınlık olan Yahudilerin baskı altına alınmasını da zorlaştırmıştı. Yahudiler 15. yüzyılda, İspanya'da büyük bir katliamla karşı karşıya kalmışlardı. Gerçi Polonya'da, mutlakiyetçi bir devlet kurulamadı, ama soyluların yönettiği bir soylular cumhuriyeti kurulmuştu; buna rağmen Polonya'daki Yahudiler merkezi devletten baskı görmemişlerdi.

Devlet gücü, ancak yüksek oranda vergi gelirleriyle ayakta kalabilirdi, bunun için de devlet, ticari gelirlerin artmasını teşvik etmişti. Gümrükler, kıymetli madenlerin yurtdışına çıkışını engellemek için ithalata karşı sıkı sıkıya korunmuştu. İktisadi açıdan iç pazarın canlanmasını arzulayan mutlakiyetçi devlet, daha fazla vergi toplamak için, fetih siyaseti uyguluyordu. Mutlakiyetçiliğin iç pazara yönelik iktisadi politikasının adı da –tarihte ilk kez kendi içinde bütünlüklü bir iktisadi teori olarak– merkantilizmdi. (Hofmann 1979, s. 20-32) Mutlak gücün "egemenliğini" ise (bunlar egemenlik derken bir kralın egemenliğini kastetmiyorlardı) Jean Bodin (Bodin 1962) ve Thomas Hobbes teorize etmişlerdi. (Hobbes 1966)

Tartışmasız bir şekilde, mutlakiyetçilik, feodalizmden kapitalizme geçişin ifadesiydi. Ancak bundan bu geçişin zorunlu bir evresi olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Ancak kentlerin, zanaatkârların, yayıncılığın, atölyelerin, deniz aşırı ticaretin, modern bilimin ve insanın biçimlenmesi açısından daha önceki sosyal yapıdan farklılıklar gösteriyordu: Bu gelişme faydalıydı, ancak kapitalizmin ortaya çıkmasını sağlayacak zorunlu şartları yaratmıyordu. Ne var ki bu ampirik gelişmeler olmasaydı, kapitalizm bugün tanıdığımız anlamda bir gelişme olanağı bulamazdı. (Başka bir zeminde başka bir ara aşamanın olup olmayacağı tar-

tışmasını ise bir kenara bırakıyoruz. Tarihsel açıdan sadece spesifik koşullarda oluşmuş bu ara aşama oluşmuştu.)

Belki de mutlakiyetçilikle birlikte gelişmeler farklı bir seyir izlemişti. Göze çarpan şu ki 16. ve 17. yüzyılın öncü ticaretçi kapitalist ülkeleri -Hollanda ve Büyük Britanya- ve büyük sanayi devrimini gerçekleştiren Büyük Britanya, mutlakiyetçilikle yönetilmediler. Buna rağmen mutlakiyetçi devletin önemli bir yönetme ilkesini, toplumu ve devleti ayrı tutma ilkesini devralmışlardı; gerçi yürütmenin gücü, toplumu kapitalist bir sisteme doğru sevk etmeye yetecek güçteydi, tıpkı Çin'de ve Japonya'da olduğu gibi, ancak bu gelişmeyi frenleyecek kadar gücünün olmadığı da ortaya çıktı.

18. yüzyıldan sonra devlet, gelecek kuşakların eğitilmesi ve disipline edilmesi için okula gitme zorunluluğu getirmişti; bunu başarıyla uygulamak için de, çok cüzi miktarda bir bütçe ayırmış olmasına rağmen, yetişmiş personel ve binalar hazırlamıştı; bu da devletin elde ettiği gelirlerin ve kaynakların bir kısmının buraya ayrılması demekti.

Devlet, okul sisteminin dışında ve belki de bundan daha fazlasını, yollara, orduya, üniversitelere, güvenlik örgütlerine, devletin altyapısına ve ayrıca posta kurumuna (16. yüzyıldan bu yana), mektup, paket ve insan taşımacılığına ayırdı. Katolik ülkelerde okullar kiliseye bırakılmıştı.

Askeri devrim

Aynı ilerleme 14. ve 15. yüzyılda (Parker 1990; Zinn 1989) ateşli silahlar alanında da, örneğin İngiltere ve Fransa arasında yaşanan yüz yıllık savaşta da görülmüştü. Bu ilerleme, somut tarihsel kapitalizmin gelişmesi üzerinde şöyle bir etkide bulunmuştu:

- Mutlakiyetçilikle yönetilen ülkelerde krallar, soyluları ve kentleri baskı altında tutacak araçlara sahiplerdi.
- "Avrupa'nın dünya fethi"nde ve ticari yolların güvenliğinin sağlanmasında ve özellikle İngiltere ve Hollanda, kendi çıkarlarını korumak için ateşli toplara başvuruyordu.

➤ Topçu sınıfı, modern korunma tedbirleri ve profesyonel ordu için, büyük miktarda paralara ihtiyaç duyuyordu. Bunun için devletler, devlet tahvilleri satarak ve bunun karşılığında alacaklılara vergi gelirlerini güvence olarak sunuyorlardı. Savaş her şeyin anası değildir, ancak devlet tahvillerinin, modern vergilerin ve yasal finans kurumlarının yaratıcısıydı.

Şüphesiz bu gelişmeler, kapitalizmin gelişmesine yol açan bir biçimde seyretti; etkisi ise bugüne kadar devam etmişti. Buradaki gelişme –mutlakiyetçilikte olduğu gibi– tıpkı tarihsel bir buluntu gibi temel süreci belirleyen (kapitalizme geçiş) bir faktör değil de, daha çok belli bir oranda, ancak tarihsel olarak bir kez ortaya çıktıktan sonra gelişmeyi birlikte belirledi.

"Tarımsal devrimler"

Dağıtımı ticaret sermayesi tarafından yapılan tarım dışı ürünlerin artan üretimi ve ardından baş gösteren sanayi devrimi, tarımsal ürünlere yönelik, üç parçalı ekme yöntemine geçtikten sonrakiyle kıyaslanamayacak kadar büyük bir talep yarattı. Bunun ortaya çıkmasının üç ana nedeni vardı:

1. Ekilebilir arazilerin yanı sıra meraların da daha etkin bir şekilde kullanılması. Hayvanların yem ihtiyacı esas olarak meraların işlenmesiyle elde edilmeye başlanmıştı.
2. Nadasa bırakma yöntemi oldukça ileriye atıldı; üçüncü ve hatta dördüncü yıla kadar uzatıldı. Böylece işlenebilen toprağın miktarı da çoğaltılmış oldu. Bunu yapabilmek için önce hayvancılık geliştirildi ve ardından da arazide yeni gübreleme yöntemleri uygulandı.
3. Üç parçalı ekme yöntemi niteliksel olarak geliştirildi. Örneğin nadasa bırakılan toprak, aynı zamanda gübre işlevi görecek yem-bitkisiyle kaplanarak verimli hale getirilmişti. Böylece hem hayvanlar daha iyi yemleniyordu hem de toprağa düşen yem-bitkisi, örneğin yonca vs. toprağın –buğday vs. ekildiğinde– daha verimli olmasını sağlıyordu.

4. Tarım arazilerinde uygulanan en verimli yöntemse, ki 18. yüzyıla kadar uygulanmıştı, toprağı farklı ürünlerle değerlendirmekti. Bu yönteme göre arazi nadasa bırakılmaz ve bunun yerine bir dönem tahıl, sonrakinde de köklerinden yararlanılan herhangi bir kökgil (şeker pancarı ve sonradan patates) ekilirdi. Doğal meralar yerine, yemlik olarak hazırlanmış özel meralar yaratılmıştı. Özellikle köyün ortak malı olan meraların yanı sıra özel şahıslara ait meralar da verimliliği artırıyordu.

Bundan böyle tarım alanları, bilimin alanlarına (ziraat okulları) dönüştü. Fizyokratlar Okulu[24], tarım emeğini bütün zenginliğin kaynağı olarak görüyordu. Tarımdaki ürün verimliliği dünya ticaretini yaratmıyordu, aksine gelişen dünya ticareti tarımın bölgesel yapısındaki değişikliği zorunlu kılıyordu. Sonradan Johann Heinrich von Thünen (1783-1850) tarafından keşfedilen tarımsal "çemberler", tarım dışı üretimde uzmanlaşan –Flandern– üretim merkezlerinin –16. ve 18. yüzyıllar– çevresini oluşturuyordu:

1. Merkezi bölgeler. Bu bölgeler özellikle Hollanda (Flandern dâhildir) idi.
2. Kuzey Denizi kıyısında yoğunlaşmış mandıralar. Buna bir de Holstein'daki yem bölgelerini eklemek gerekir. Bu bölge tamamen tahıl ve yem deposu alanında uzmanlaşmıştı. Toprağa bir dönem yem bitkisi, bir dönem sonra da tahıl ekiliyordu.
3. Tahıl bölgeleri. Bu bölgeler özellikle Almanya ve Polonya'nın ihtiyaç duyduğu tahılı üretiyordu.
4. Et üretimi için gerekli olan otlaklar: Jütland, Danimarka Adaları, Schonen ve hatta Rusya'nın bir bölümü.
5. Şeker, pamuk, kahve, çay ve kakao ihtiyacı ise Amerika, Hindistan ve Hint Adaları'ndan karşılanıyordu.

---

24 Fizyokratlar Okulu: F. Quesnay ve R.J.Turgot gibi filozofların başını çektiği bir iktisat okuluydu; bunların öğretisine göre toplumsal ve ekonomik kurallar doğal bir yasanın gücüyle oluşmaktaydı. Üretimde tek verimli alan tarımdı. Tarım, tüketilenden daha fazla üretime yol açıyordu. Oluşan bu fazlalık Fizyokratlar'ca "net hâsıla" olarak ifade ediliyordu. Diğer faaliyetler (ticaret, sanayi) ise kısırdır, çünkü net hâsıla oluşturmazlardı. *–çev.*

> O dönemde dünyanın "metropol" ülkesi olan Hollanda, ham madde ihtiyacını temin ettiği şirketlere, Kuzey-Batı Avrupa pazarlarının ihtiyacına uygun üretim yapıları oluşturmalarını dayatıyordu. Onlarla, Doğu Denizi havzası ülkeleri arasındaki ilişki neredeyse bir sömürge ilişkisine bürünmüştü. (Kriedte 1980, s. 39; deniz aşırı ülkelerin önemine ilişkin bkz. Hobsbawm 1997 I, s. 26)

Tarımın bu şartlardaki dönüşümü için bazı yasal tedbirler alınmıştı:

- Almanya topraklarında Elbe'nin doğusunda 1500'lü yıllardan sonra "ikinci serflik" dönemi başlamıştı. Özgür köylüler, büyük toprak sahiplerinin ihracat için öngördükleri tahılları üreten tarım emekçilerine dönüşmüşlerdi.
- 1470 yılından itibaren "çitlerle çevrilen" meralara el konmuştu: Soylular, o güne kadar köylülerin ortak malı olan köy meralarını mülklerine geçirerek bunları, büyük şirket sahiplerine, koyun yünü ve tahıl üretmek için kiralıyorlardı. Böylece özgür köylüler, topraklarını kaybettikten sonra geçimlerini sağlayamayacak duruma düşüyordu; bunların bir kısmı soylulara bağımlı tarım işçilerine dönüşmüştü.

Bu süreç tahminen 1600'lü yıllara kadar sürmüştü; 17. yüzyılda biraz duraksamış, ancak 18. yüzyılda yeniden canlanmıştı. Bu süreç devletin büyük baskıyla yürütülmüştü. Ekonomik anlamda hiçbir yatırım yapılmadan, hem burada hem de Orta Amerika'nın talan edilmesi sürecinde büyük miktarda bir sermaye birikimi yaratılmıştı. Bu süreci Karl Marx, "ilk birikim" olarak adlandırmıştı. (Marx 1975, s. 741-802)

Daha 17. yüzyıldan itibaren Büyük Britanya'yı, tarım alanında kapitalistleşmiş bir toplum –üç sınıflı– olarak görebiliriz: toprak ağaları (Landlords), kiracılar (middle class) ve ücretli emekçiler. Toprak ağaları kira (rant), kiracılar kâr, işçiler de ücret alıyorlardı.

Deniz aşırı ülkelerdeyse kölelerin çalıştırıldığı tarım plantasyonları oluşmuştu.

Roma Hukuku

Roma hukukunun oluşmasında en önemli unsurlar, yaygın ve farklılaşmış özel mülkiyet ve toplumdan ayrışmış devlet yapısıydı; bu hukukun alınabilmesi için özel ve devlet hukukunun biçimi korunmalı, ancak içeriği tümden yeniden doldurulmalıydı.

Karşıt hareketler

Feodalizmin dönüşümü, ona karşı direnişi de birlikte getirdi; Hatta Fernand Braudel bunu "devrim ve sınıf mücadeleleri" olarak adlandırdı. (Braudel 1990 II, s. 546-556)

Fransa'da 1358 yılındaki (Jaquerie) ile İngiltere'de 1381 yılındaki köylü ayaklanmaları bunların sadece ikisidir. Bu ayaklanmalarla köylüler, haklarının kısıtlanmasına itiraz etmişlerdi. Bu sorunlar Thüringen'de, Odenwald'ta ve Yukarı Almanya'da 1525 yılındaki büyük köylü ayaklanmalarına neden olmuştu. Feodalizm döneminde başlayan bu hareket, yeni bir toplumsal düzen için savaşmıyordu, ancak mevcut düzen içinde (Almanya'dakiler "*eski iyi haklar*"ını istiyorlardı) daha fazla hak istiyorlardı.[25] Aynı kategoride sayabileceğimiz birçok köylü ayaklanması Rusya'da da ortaya çıkmıştı. "*Pugaçev'in önderlik ettiği halk ayaklanması (1774-1775), ardı ardına patlak veren ayaklanmalardan en trajik olanıydı*". (Braudel 1990 III, s. 500) 18. yüzyıl Hindistan'ı içinse şu saptama yapılıyordu: "*Köylü ayaklanmalarının ardı arkası bir türlü kesilmiyor.*" (Age. s. 563)

Kentli işçi ve kalfaların, 14. yüzyılda dokuma atölye merkezlerinde başlattıkları ayaklanmalarınsa başka bir karakteri vardı; özellikle de Flandern'de (Gent'te 1280, Braudel 1990 II, s. 556), Güney İngiltere ve Floransa'da. Bu hareketler daha o zamandan, kapitalizmin ilk biçimine karşı ayaklanmışlardı. 1378 yılında, Floransa'nın dokuma fabrikalarındaki "Ciompi ayaklanması" bunların en ünlülerindendir. (Piper 2000)

25 Anders: Engels 1969. Bu hareketin ütopik istekleri için bkz. Ernst Bloch 1960. Köylerdeki üretici köylülerle, kentlerdeki loncalarda örgütlü zanaatkârlar harekete katılmamışlardı.

Lyon'da 16. yüzyılda matbaacılar (Braudel 1990 II, s. 550 vd.), Leiden'de dokuma işçileri, "*1619, 1637, 1644, 1648, 1700 ve 1701*" yılında ayaklanmışlardı. Sarum'da (İngiltere'deki Wiltshire ve Bristol yakınlarında) 1738 yılında dokuma işçileri ayaklanmışlardı. (Age. s. 555)

Seylanlı köylülerle Java'daki Çinli şeker işçileri, Hollanda'nın ticaret sermayesiyle kurulmuş Doğu Hint Şirketi'ne karşı ayaklanmışlardı. (Braudel 1990 III, s. 240 vd.) Kastilya'daki kentlilerin "Comuneros" ayaklanmasının hedefinde ise bu kez Habsburgerli hanedanlar vardı. (Haliczer 1981)

Braudel'e göre feodalizmden kapitalizme geçiş aşamasında araştırılabilenin çok çok ötesinde büyük halk ayaklanmaları baş gösterdi. Aquitanya bölgesinde 1590 ila 1715 arasında 500'ün üzerinde köylü ayaklanması görülmüştü.

> 1301-1550 yılları arasında 100 Alman kentinde baş gösteren silahlı köylü ayaklanmasının sayısı 200'ün üzerindedir. Lyon'da, sadece 357 yıl içinde, yani 1173 ila 1530 yılları arasında 126 kez (bir başka ifadeyle her üç yılda bir) kanlı çarpışmalar yaşanmıştır. (Braudel 1990 II, s. 546)

3

Sanayi Öncesi Kapitalizm
(1500-tahminen 1780)

Ticaret kapitalizmi

Ticaret kapitalizmi, özgür kalfaların, zorla çalıştırılan işçilerin, serflerin, bağımlı köylü ve kölelerin emeğiyle matbaa ve dokuma atölyelerinde mal üreterek, üretilen malların alım ve satımını örgütleyerek ve bütün bu etkinlik için harcanan sermaye üzerinden kâr ve sermaye birikimi sağlamayı amaç edinmiş toplumların işleyiş tarzıdır.[26]

Bu dönemde kullanılan yegâne sermaye, ticaret erbabına[27] aitti ve ayrıca onun iki alt biçimi daha vardı: malların kullanılmasıyla elde edilen sermaye (Marx 1976, s. 278-291) ve sermayenin kullanılmasıyla elde edilen sermaye. (Age. s. 327-334) Bu dönemin tipik kârı, şeffaf olmayan pazarlar üzerinden yapılan ticari kârdır. Artık değerin küçük bir kısmıysa doğrudan (büyük atölye ve işletmelerden) ve dolaylı (yayıncılık) yoldan elde edilmekteydi.

Ücretlerin bu dönemde baskın bir role sahip olmadığı, toplam olarak kullanılan sermayenin dağılımından da görülmektedir: Dağıtım ve satış için kullanılan miktar, üretim için kullanılan miktardan da kat be kat fazlaydı, çünkü kapitalizm, üretim et-

26 Ticaret kapitalizminin, kapitalizm tarihi içinde kendi başına bir aşama olup olmadığına dair teoriler için bkz. Kriedte 2002.

27 Karş. Marx 1976, s. 335-349 içindeki "Ticaret sermayesinin tarihi üzerine" olan bölüm.

kinliğini tam olarak kavramamıştı. Marx'ın sözleriyle ifade etmek gerekirse: *"emek, sermayeye biçimsel olarak tabi olmuştu."* (Marx 1975, s. 533)

Maddi altyapı

İnsan ve hayvanların besin kaynakları (insanlar için buğday, çavdar ve et; atlar için yulaf, inekler için ot) değişmeden kalmıştı. İnsanların besin kaynakları mısır ve patatesin Amerika'dan gelmesiyle, hayvanlarınkiyse esas olarak ikili hasat döneminin başlamasıyla değişikliğe uğramıştı.

16. yüzyıldan itibaren pazara giren, ancak sonraki yıllarda kitleler tarafından tonlarca litre tüketilecek olan yeni bir keyif maddesi ortay çıkmıştı. Bu *"ilk kez ortaya çıkacak olan yüksek derecede alkol ve alkollü içeceklerdi."* (Braudel 1990 I, s. 254)

Her ne kadar bu, ilk zamanlar kitleler tarafından tüketilmiyor olsa da, deniz aşırı ülkelerde keşfedilmiş ve getirtilmiş olması nedeniyle kâr oranı yüksek bir lüks üründü. (Sombart 1986) Bu ürünlere, bilinmekle birlikte henüz fazla kullanılmayan altın ve gümüşü de eklemek gerekir; aynı zamanda ya hiç bilinmeyen ya da tamamen yeni olan başka ürünler de ortaya çıkmıştı: kahve (aslında Arabistan kökenlidir, ancak bugün esas olarak Amerika'da üretilmektedir), kakao, şeker ve tütün. Bunlar fazla tüketilmemekle birlikte ticaret kapitalizminin vazgeçilmez ürünleriydi.

İthal edilen bu mallara karşılık Avrupa'dan da yün ve pamuklu kumaşlar ihraç edilmekteydi. Artık ithal edilen mallar tek başına bile, yani karşılığında Avrupa'dan mal ihraç etmeden, büyük bir kâr bırakır hale gelmişlerdi. İpek, 1500'lü yıllardan itibaren hem ithal ediliyordu hem de aynı zamanda *"Toskana, Venedik, Lombardiya ve Aşağı Rhonetal'dan tonlarca"* (Braudel 1990 I, s. 349 vd.), 18. yüzyıldan sonra da Savoyen'de üretiliyordu. Her ne kadar bu mallardan büyük bir miktarda üretilse de, gene de bunları sadece küçük bir zengin azınlık tüketiyordu.

Bir başka ticari malsa, ki bunu utanmadan o dönemin "mad-

di temeli" olarak adlandırmak istemiyoruz, Afrika'dan getirtilen kölelerdi. Bunlar sadece emekleriyle Amerika'daki "efendilerine" değil, aynı zamanda bunları Afrika'dan kaçıran, satın alan ve satan tüccarlara da büyük kârlar sağlıyorlardı.

Toplam olarak Avrupa'da, ticaret kapitalizmi tarafından değişimi yapılan dört tür ürün söz konusuydu:

1. Üst sınıflar için üretilen tekstil ürünleri (kitleler kendi ihtiyaçlarını ya kendileri üreterek ya da atölyelerden karşılıyorlardı);
2. Üst sınıflar için üretilen (köleler de dâhildir) lüks ürünler;
3. Devletin askeri ihtiyaçlarına karşılık veren ürünler;
4. O bölgede üretilmeyen, ancak pazarların kurulduğu merkezlerde yaşayan kitlelerin ihtiyaç duyduğu ürünler: tahıl ve (küçük bir miktarda olmakla birlikte) kesim hayvanı.

Üretimi kolaylaştıracak ve fiyatları aşağıya çekecek bir teknolojik gelişme ise o dönemde henüz ortaya çıkmış değildi.

Bu durum, bilimsel bilginin henüz yeterince üretim aşamasında uygulanmadığını göstermektedir. Toprağa iki farklı bitki türü ekme yönteminde kullanılan teknolojik bir yenilik yaratılmış, ancak onun da ağır sonuçları olmuştu. Enerji kaynakları konusundaysa, üretimde nicelik artırıcı bir etkide bulunan geleneksel enerji kaynaklarının çoğaltılmasıyla yetinilmişti: Saban ve yük taşıma işinde kullanılan beygirlerin (Braudel 1990 I, s. 371-380) ve su değirmenlerin sayısında bir artış olmuştu. (Age. s. 380-390) Ticarete yararlı olan diğer yeniliklerdeyse durum biraz daha farklıdır. Bunların başında, deniz aşırı ticarette kullanılan, hem süratli hem de büyük miktarda mal taşıyan yeni yelkenlileri (Koggen ve Karavela) saymak gerekir. Bunlar eskiden olduğu gibi insan gücüyle, yani küreklerle değil, rüzgar gücüyle ve hatta bu gücü, rüzgarı arkasına almadan da kullanan yelkenlerle hareket ettiriliyorlardı.

Ticarette kullanılmayan, ancak sinerji yoluyla başka alanlarda faydalı olan teknik yenilikler de gözlemlenmekteydi. Burada özellikle yel değirmenlerinden bahsetmek gerekir, çünkü bunlar

artık sadece tahıl öğütmek için kullanılmıyorlardı; gemicilikte kullanılan dürbünün akrabası olan mikroskop da yeni bir buluştu. Sonradan büyük bir çığır açacak olan matbaa ve baskı makinesiyse o günlerde sadece küçük çaplı atölyelerde kullanılıyordu.

Enerji kaynaklarındaki en önemli gelişme taş kömürünün, o da sadece odunun yerini almak üzere, işlenmesiydi. Madencilik alanındaki yeni teknolojiyse esas olarak gümüş madeninin işlenmesinde değerlendiriliyordu.

Bütün bu yeni buluşların toplamını birden sanayi devriminin bir ön adımı, yani "proto-endüstrileşme" olarak adlandırmak pek de yanlış olmaz. (Kriedte/Medick/Schlumbohm 1978)

Tarımın kapitalistleşmesinin sonucunda üretilen ürünler ise, iç pazar için tahıl vs., dış pazar içinse tekstil ürünlerinin ana maddesi olan yün ve ketendi.

Evlerde kullanılan yapı teknolojisinde ise dikkat çekici bir yenilik yoktu; belki sadece evlerde pencerelere yerleştirilen camdan bahsedilebilir.

Toplumsal Yapı

Ticaret kapitalizmi döneminde ortak toplumsal bir yapıdan bahsetmek mümkün değildir. Her "Thünen Çember"inin kendine has bir erken kapitalist sistemi mevcuttu; örneğin:

- Elbe'nin doğusunda toprak baronları ve serfler vardı;
- batısında ise toprak baronları ve onlara bağımlı köylüler bulunmaktaydı;
- Büyük Britanya'da büyük toprak lordları, onların kapitalist kiracıları, yayıncılar ve ticaret burjuvazisi ve nitekim ücretli emekçiler;
- Hollanda'da ise yayıncılar, kapitalist tüccarlar ve ücretli emekçiler;
- Amerika'da özellikle sömürgelerdeki köle sahipleri ve köleler.

Hollanda ve Büyük Britanya'da, gerçi bu, ticaret kapitalizminin geliştiği diğer ülkeler için de geçerliydi, üretimin dışına sürülmüş ve sayısı gün geçtikçe artan yoksul bir kitle dikkat çeki-

yordu. Bunlar, ahşılmış "resmi" yoksulluğun dışındaki unsurlardı. Bugüne kadar feodalizmde yoksullara, özellikle de dilencilere ve evsizlere rastlanmaktaydı. Ancak şimdi toplum, toplumun dışına sürülmüş kitlesel bir yoksullukla karşı karşıyaydı: Bunlar köylerinden ve topraklarından sürülen köylülerdi. Bunlar daimi bir işe sahip olmayan, sayıları günden güne kabaran ve o güne kadar işleyen "hayırsever" kurumların kucaklamadığı insanlardı. Bunların bir kısmı orduda iş bulurken, diğerleri, yani "sıfırın altındakilerse" ya yasal olmayan işlerde değerlendiriliyorlardı ya da yankesiciliğe ve gaspa yöneliyorlardı. (Braudel 1990 II, s. 558-567) Eğer serbest ticaretçi kapitalist toplumu bir bütün halinde düşünür ve bunu alt ve üst katmanlara bölersek, ortaya şöyle bir sonuç çıkardı:

- aşağıda çeşitli türden işlerle meşgul yığınlarca insanlar;
- yukarıda ise iki başlı bir piramit tepesi söz konusudur: bir yanda soylular, diğer yanda ise yayın ve ticaret burjuvazisi. (Buradaki burjuvaziyle kapitalistleri, yani geçimini esas olarak elde ettiği kârdan sağlayanları kastediyoruz.)

Mutlakiyetçilik döneminde burjuvazi ve soylular sınıfı karşı karşıya bir konumda bulunmaktadır, ancak kraliyet sayesinde denge sağlanmaktadır; Büyük Britanya ve Hollanda'da karşı karşıyadırlar, ancak esas olarak çekişme halindedirler ve bu sonradan çatışmaya dönüşecektir.

Mutlakiyetçilikle yönetilen ülkeler için sıkça kullanılan üç "kesimli" piramit şeması (soylular, ruhban sınıfı ve üçüncü kesim) gerçekleri yansıtmaktan uzaktır: Soylular ve ruhban sınıfı aynı tür (feodal) bir gelire sahiptir; üçüncü kesimin geliri ise daha farklıdır; bir tarafta yayın ve ticaret burjuvazisi ki bankerler de bunlara dâhildir, diğer tarafta ise serfler, yükümlülüğü olan köylüler, ücretli emekçiler ve diğer yoksullar bulunmaktadır.

Aile ve toplumsal güvence

Köydeki büyük aile -evlilik, hem işlerin yapılması hem de gelecek kuşakların bakımı için zorunludur- toprak ağalığı siste-

minin geçerli olduğu bölgelerdeki tipik aile modelidir. Serflerin aile birimi ise esas olarak asgari geçim kaynaklarının temin edilmesi için örgütlenmiştir. Soylu aileler de oldukları gibi kalmışlardır: Ailenin işlevi, gelecek yönetici kuşağın bakımını vs. sağlamaktır.

Köylük alanlardaki kadınların, ticari kapitalizmin maddi temeline yönelik katkıları ise büyüktü; onlar evlerde kendir ve kenevir örmekte ve bunları işlenmeye hazır hale getirmekteydiler. Özellikle de bekâr genç kızların katkıları çok büyüktü. [Bunun ideolojik ifadesini bizlere kadar gelen masallardaki dokuma metaforunda görebiliriz. (Schneider, Jane 1989)]

Kentlerde yaşayan yoksul kesimlerin aile ilişkilerine dair kesin bir yapıdan bahsetmek henüz mümkün değildir.

Yayıncılık ve ticaret burjuvazinin aile ilişkilerinde ve özellikle de kadınların maddi iş zorunluluğundan kurtulması yeni bir gelişmedir. Bunların durumu, atölye yönetiminde yardımcı olan atölye sahiplerinin eşlerinin konumundan farklıdır. Görevleri sadece çocuk doğurmak olan burjuva kadınlar, bu konumlarıyla soylu kadınları andırmaktadırlar. Her iki kesimin işlerini gören hizmetçiler söz konusudur. Bunların tarım alanlarındaki serf ve hizmetçilerden farkı, verimli bir işte çalışmamalarıdır. Bunlar sadece şahsa ait işlerde çalışmaktadırlar. Bu meslek dalı, birkaç meslekle birlikte (örneğin hekimlik ve hamamcılık gibi) ortaya yeni çıkmış olan hizmet sektörünü oluşturmaktadır.

Günlük yaşamlarını sadece evde sürdüren burjuva kadınları, zamanlarını sadece burjuva sınıfının yeni kuşağını oluşturacak olan çocuklarına harcamaktaydılar. Burjuva "çocuklarının" diğer alt kesimlerin çocuklarından farkı, onların özel bir yaş grubunda olan ve eğitilmeye muhtaç, özel insan kategorisine sahip olmalarıdır. "Çocukluk dönemi", şimdilik sadece burjuvazinin algılamasıyla sınırlı, spesifik bir yaş dönemine ait bir kavram olarak ortaya çıkmıştı. (Aries 1982) Feodalizmin soylu kesimleri arasında da bunun bir ön koşulu oluşmuş olabilir. Başta sınırlı olmakla

birlikte, devletin genel eğitimi zorunlu hale getirmesi, çocuk eğitimine, burjuva kesimleri de aşan, toplumun diğer katmanlarını da kapsayan yeni bir özellik kazandırmıştı.

Mülkiyet ve miras edinme hakkı kazanan burjuva ailesi, bu konumuyla yeni bir toplumsal işlev kazanıyordu. Burada da soylulara benzer bir yön bulunmaktadır: Soylular ellerindeki feodal toprakları (tımar) ve diğer mülkiyetlerini miras yoluyla çocuklarına bırakabiliyorlardı. Toplumun bütün kesimlerinde hastalık ve yaşlılık güvencesi, aile tarafından karşılanırdı. Kendisine yetecek kadar kazanamayan aşırı yoksullar için kurulan hastaneler ve bakım evleri ise onlara bakmaktan ziyade onların kontrol altında tutulması için kurulmuşlardı. Hastane ve bakım evlerinde kalan işsiz ve kimsesizler, bu yolla sokaklardan ve kent meydanlarından uzaklaştırılmış oluyorlardı. Kölelerin yaşam güvencesiyse, eğer böyle bir şeyden bahsetmek mümkünse, marjinal bir varlığın giderleri olarak karşılanmış olmalıydı.

Bir yandan malların gittikçe yaygınlaşan sirkülasyonu, diğer yandan da henüz karşılanamayan enerji ihtiyacı, "teknoloji boşluğunun" hüküm sürdüğü ara dönemde devletin büyük bir sorunu haline gelmişti. Enerji ihtiyacının esas olarak insan gücü üzerinden çözülmesi, devleti nüfus arttırıcı tedbirler almaya itmişti. O dönemdeki "nüfus patlaması"nın esas nedeni bu politikaydı. 1347-1349 yılları arasındaki veba salgınıyla, 1618-1648 yılları arasındaki mezhep savaşlarının yol açtığı insan kırımı şokunun ardından bu politikalar toplumda ilgiyle karşılandı.

Üretim ve ticaret üzerindeki bir diğer olumlu etki de kovuşturmaya uğrayan azınlıklıkların göçleri ve bunların kurdukları yeni kolonilerdi; (1492 yılındaki İspanya Yahudilerinin [Osmanlı topraklarına *-çev.*], Britanya Calvinistlerinin Amerika'ya ve Fransız Hugenotlarının Almanya'ya göçü).

Doğum kontrolü yöntemlerinde uzmanlaşmış cadıların (Heinsohn/Steiger 1985) katliama uğramasının da nüfus patlamasına etkide bulunduğu tezi, tek taraflı bir biçimde ileri sürülmesi nedeniyle tartışmalıdır.

Mekânsal düzenleme

Ticaret merkezleri hiçbir zaman üretimin merkezleri olmadı; fakat mal dağıtımının ve kredi sisteminin (sıralama şöyle: Önce üretim sayesinde yoğunlaşan sermaye sonradan kredi olarak sermayeye dönüşüyor) merkeziydiler. Bu özellikle 13. ve 15. yüzyıl Venedik'i ile bunun Kuzey Batı Avrupa'daki benzeri olan Brügge için geçerliydi. Tartışmasız bir şekilde dünya kapitalizminin merkezi haline gelen Büyük Britanya'nın (18. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılın başları) ortaya çıkışına kadar bu ülkeler, aynı zamanda büyük askeri güçlere (örneğin, 17. yüzyıldaki İsveç, Fransa ve Amsterdam gibi) sağladıkları krediler sayesinde siyasi merkezlerdi de (Braudel 1990 III, s. 271-284). Bu durum, kimi zaman yabancı kredilere muhtaç olan mutlakiyetçiliğin tartışmasız özerkliğini de sorunlu hale getiriyordu.

Dikkat çeken nokta, büyük keşiflere ve sömürge hareketlerine girişen Portekiz ve İspanya gibi ülkelerin, kendilerine bağlı bir ticaret ve kredi sistemi kuramayışlarıdır. Amerika'dan getirdikleri kıymetli metalleri ve özellikle de altını, 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren aynı zamanda Avrupa'nın ticari-dağıtım merkezi de olan Antwerpen'de tüketim mallarına karşılık kullanmışlardı. Altının ve kıymetli metallerin İberya Yarımadası üzerinden getirtilmesine rağmen bu ülkeler, Avrupa'nın metropollerindeki bankacılara ve kredi kurumlarına (Augsburg/Almanya'daki Fuggerler) muhtaç olmaya devam etmişlerdi (Age. s.153, 158, 160 vd.). Bu konum, uzak diyarlardan karabiber, muskat cevizi ve başka baharatlar getirterek, bunları Antwerpen'de Ren şaraplarıyla, bakır ve gümüşle değiştiren Portekiz'in durumunda çok açık görülebilir. Antwerpen'in takipçisi olan Ceneviz (1557-1627; karş. s. 167-185) bu konumunu, tamamen bir banka kenti olmasına borçludur. Ondan sonra da bu konumu 17. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren Amsterdam (Age. s. 187-303), ancak ikili bir işlev de üstlenerek, devralıyordu:

1. Başlarda bu konumu, Londra'nın 1700'lerden itibaren yükselmesine kadar, dünyanın ticaret merkezi olarak üstleniyordu.
2. Sonra da bu konumunu, hem Fransa'nın Amerika'daki savaşlarını ve hem de Amerikalıların Büyük Britanya'ya karşı yürüttükleri bağımsızlık mücadelesini finanse eden, kredi ülkesi olarak devam ettiriyordu. Fransız kraliyetinin hakimiyetini tamamen yitirmesiyle birlikte Amsterdam, finans merkezi olma konumunu tümden Londra'ya terk etmek zorunda kalmıştı, aynı zamanda bununla Büyük Britanya'ya karşı kullandığı askeri gücünü de kaybetmiş oluyordu. (Arrighi 1996, s. 142-144).

Erken "dünya sistemi"ni açıklayan Thünen Çemberleri, Avrupa'nın tarım alanlarını ve bunların ticaret merkezleri içindeki yerini tarif etmek gerektiğinde yetersiz kalmaktadır. Deniz aşırı ülkeleri de bu ilişkiler ağına katmak gerekir, çünkü lüks ve keyif verici mallar esas olarak oradan -kıymetli madenler, kahve ve kakao Latin Amerika'dan; karabiber ve pamuk (ilk başlarda esas olarak yüksek tabaka için öngörülen) Hindistan'dan; diğer baharatlarsa Hint Adaları'ndan- gelmekteydi. Afrika kıymetli metalleri sağlıyordu. En korkunç mal olan Afrikalı kölelerse Amerika'ya götürülüyorlardı.

Bunlar biçimsel sömürgeler (Amerika hariç) değil, fakat siyasi ve askeri girişimlerin yürütüldüğü ticaret üsleriydi. Bu girişim çerçevesinde Hollanda Afrika'nın güneyine yerleşti, çünkü Hollandalı Doğu Hindistan Şirketi daha önceden 1652 yılında, Hindistan yolu üzerindeki Kap kentini (erzak ihtiyacını gidermek için) ele geçirerek inşa etmişti. Ticari şirketler iktisadi operasyonları yürütürken, onların devletleri de silahlı güçleriyle destek çıkıyorlardı (Hollanda, Büyük Britanya, Fransa).

Deniz aşırı ülkelerdeki "mülkiyet"in yasal durumu çeşit çeşitti; bunlar bazen devletin (dolayısıyla kraliyet tacının) bazen de ticari şirketlerin (örneğin Latin Amerika'da olduğu gibi) mülkiyetindeydi; bu bölgeler onların bağlı oldukları devletler tarafından egemenlik alanı ilan edilerek korunmaktaydı. Bu merkezler kullanılarak, ülkelerin diğer kısımları da ele geçiriliyordu.

İlk dönemde ele geçirilen sömürgelerin altyapısına dokunulmazdı (Amerika bir istisnaydı), fakat Avrupalıların egemenliğinin pekiştirilmesi için kullanılırdı.

Bölgesel düzenlemeleri, Avrupalı büyük güçlerin karşılıklı çatışmaları belirliyordu: Büyük Britanya deniz hakimiyetini 16. yüzyılda İspanya'yı yenerek (1588'de İspanya deniz filosunun yenilgiye uğratılması) kazanmıştı. 1651 yılındaki "Seyrüsefer Kararnamesi", Hollandalıların ticaret etkinliğini devre dışı bırakıyordu: Bu kararnameye göre İngiltere limanlarına veya limanlarından sadece İngiliz gemisiyle veya mürettebatının yüzde 75'i İngiliz olan gemileriyle mal taşınabiliyordu. 18. yüzyılda Büyük Britanya, Fransa'ya karşı yürüttüğü ve neredeyse dünyanın tamamını kapsayan bir savaşın kesin galibi olmuştu: Fransa 7 Yıllık Savaş (1756-1763)'ın sonunda (çünkü Prusya kralı II. Friedrich de Avrupa'da Fransızlara karşı savaşıyordu), Amerika (West Indian bölgesi hariç)'dan çekilmek zorunda kalmıştı, tıpkı Büyük Britanya'nın Kuzey Amerika'dan çekilmesi gibi. Bu arada Büyük Britanya, Fransa'yı Hindistan'dan da çıkmaya zorlamıştı. Kısa bir süre sonra bağımsızlığını ilan edecek olan Amerika Birleşik Devletleri'nin kuruluşu bile Büyük Britanya'nın ticaret ve mali hegemonyasını 1. Dünya Savaşı'na kadar kıramadı.

Portekiz, İspanya, Hollanda ve Büyük Britanya, Atlantik üzerinden yeni deniz yollarının keşfiyle birlikte etki alanlarını genişletirken, Akdeniz'in kıyısında bir başka güç yükselmekteydi: Osmanlı İmparatorluğu. Bu imparatorluk etki alanını, 17. yüzyılda Balkanlara, Ortadoğu'ya ve Kuzey Afrika'ya (Mısır) kadar genişletmişti. 1683 yılında Viyana bile, başarısız olmasına rağmen kuşatılmıştı.

Ticaret kapitalizmi, deniz aşırı alanlarda genişlememekle birlikte başka karasal "zengin" ülkeler de yavaş yavaş belirlemeye başlamıştı: Prusya, Avusturya, İsveç ve Rusya.

İsveç 30 Yıllık Mezhep Savaşları'na karışmıştı, ancak Orta Avrupa'daki etkisini sonradan kaybetmişti. Rusya, Pasifik'e kadar olan alanları etkisi altına almıştı; Avusturyalı Habsburg

Hanedanlığı ise Böhmiya, Maehren, İtalya'nın bir kısmı ve Kuzey Balkan üzerindeki hakimiyetini pekiştirmişti. 18. yüzyılda Avusturya, Prusya ve Rusya, Polonya'yı kendi aralarında paylaşmışlardı.

Kıta mutlakiyetçiliği ve (sözde) cumhuriyetçi deniz ülkeleri

Mutlakiyetçilik, ticaret kapitalizmi döneminin modern iki devlet modellerinden biriydi. Bu bir kıtasal fenomendi: Fransa, eyaletsel Alman devletleri (özellikle Prusya), İsveç ve Rusya. Her ne kadar askeri açıdan saldırgan bir tavır alsa da mutlakiyetçilik iç politikada kraliyetle, onun bir parçası olan büyük toprak soylularının savunmasının bir ürünüydü.

Ancak kapitalist gelecek, deniz ülkeleri olan Hollanda ve sonra da Büyük Britanya'ya aitti. Bu ülkeler demokratik değildi, fakat küçük bir kesim tarafından yönetiliyorlardı; Hollanda'da yönetim, yayıncılıkla ve ticaretle uğraşan burjuvazinin; Büyük Britanya'da ise -cumhuriyet değil, fakat hanedanlığın (1688'ten bu yana) ve toprak baronlarının denetimindeydi.

Bu iki yönetim biçiminin ortasını ise İspanya'daki Habsburg hanedanlığı temsil ediyordu: mutlakiyetçi deniz ülkesi. Portekiz'de de durum aynıydı.

Erken dönem devletlerinin altı yapı çalışmalarını dikkate almakla birlikte, onların -sadece mutlakiyetçi devletlerin değil, aynı zamanda sözde cumhuriyetle idare edilen Hollanda devletinin de- baskı ve sömürüye ilişkin tutumlarını da hesaba katmak gerekir. İşkenceler, idamlar (Braudel 1990 II, s. 571-574) ve insanları kötürümleştiren bedensel cezalar, resmi kayıtlarda yer almayan yeni yoksulları terbiye ve disipline etmek için başvurulan acımasız yöntemlerdi.

Devletin temel borçları

Devlet maliyesini (Braudel 1990 II, s. 581-585; Braudel 1990 III, s. 416-421) mutlakiyetçi devletler değil, fakat sözde cumhu-

riyetçi bir "deniz ülkesi" olan Büyük Britanya devrimcileştirmişti; 1688-1756 yılları arasında "havada asılı olan" devlet bütçesini, yere indirerek sağlam bir temele bağlamıştı: Devlet tahvilleri günü gelince hemen geri ödenmiyordu (ister hemen nakit, isterse de gelirlerin ipotek edilmesi yoluyla), süreleri yeniden uzatılıyordu, çünkü bunlar artık piyasada işlem gören kıymetli kâğıtlar haline gelmişlerdi. Devletten alacaklı olanlar, ellerindeki devlet tahvillerini satarak, anında paraya çevirebiliyorlardı. Faizlerin tamamı alacaklılara verilmiyordu, bunların bir kısmına, devletin maliyesi tarafından vergi olarak alıkonuyordu. Böylece modern devlet, bugün hâlâ devam eden devlet kredi sistemiyle, yeni bir temele daha kavuşuyordu. Devlet borçlarının sistemli hale getirilmesiyle, şahısların verdiği krediler de buna bağlı olarak harekete geçirildi: bir yandan şahsi krediler, devletin ihtiyaçları doğrultusunda kullanılmaktaydı, diğer yandan da devlet güvencesi altında olması nedeniyle piyasada kıymetli kâğıt olarak işlem görmekteydiler ki ayrıca devlet bunlardan sağlanan faizlere vergi uygulamaktaydı.

Karşıt hareketler ve Aydınlanma

Serbest ticaretçi kapitalizm döneminde saptanan muhalif hareketler şunlardır:

1. Almanya, Fransa ve Rusya'daki köylü hareketlerinin hedefi burjuvazi değil, fakat soylulardı.
2. Leiden ve Bristol'daki dokumacılarla, Lyon'daki matbaacıların hedefinde ise kapitalist işletme sahipleri vardı.
3. Serbest ticaretçi kapitalizm döneminin en etkili muhalif hareketi, feodalizme ve mutlakiyetçiliğe karşı duran yayın ve ticaret burjuvazisinden geliyordu (Büyük Britanya'da bunlar Stuartlar tarafından savunuluyordu); bu hareket sonunda burjuva devrimleriyle sonuçlandı. Bunun bir de entelektüel sonuçları vardı ki bu hem söz konusu hareketle uyum içindeydi, hem de genel kuralları açısından kapitalizme karşı eleştirel bir tavır içeriyordu: Tanrı'nın yerine aklı rehber edinen Aydınlanma hareketi. Eğer Kant;

> Öylesine bir davranış göster ki insanlık, hem senin özel kişiliğinde hem de diğer tek tek insanların kişiliğinde hiçbir zaman araç olarak değil, fakat amaç olarak hedefte olsun. (Kant 1988, s. 79)

diyorsa; bu sözler, örneğin kapitalizmde imzalanan bir iş sözleşmesinin kural koyan (normatif) sınırı ve gerekçesi olarak kullanılabilir; ancak aynı zamanda bu sözler, kapitalist ilişkilerin sorgulanmasını emreden bir kurallar dizini olarak da görülebilirdi ki sadece bu da değil: Onun sözleri ne sosyolojik ne de herhangi bir maddi anlamda ifade edilmiştir; o sözler olması gerektiği gibi, yani tarihsellikle de sınırlı değildir. Mutlakiyetçilik döneminde Aydınlanma, toplumsal etkide bulunmanın ve karşılıklı diyaloğun özgürlükçü (Masonlar) bir biçimi olarak değerlendirilmişti.

Burjuva devrimleri

1. Hollanda'nın İspanya'dan ayrılması 1581-1621;
2. İngiliz Devrimi 1640-1688;
3. Amerika'daki sömürgelerin (Kanada hariç) Büyük Britanya'dan ayrılması 1775-1783;
4. Fransız Devrimi 1789-1794;

Bütün farklılıklara rağmen bunların hepsinin ortak bir yanı vardı: Hepsinde de ticaret ve manüfaktür burjuvazisi (Büyük Britanya'da kiracı soylular kesimi de) devleti üstleniyor ve onu demokratik olmayan (sadece doğrudan vergi ödeyenler aktif ve pasif seçme ve seçilme hakkına kavuşuyor), ancak parlamenter bir sisteme dönüştürüyordu; o güne kadar sadece kraliyetin yetkisinde olan bütçe yapma ve vergilendirme hakkı, ilk kez bu gücün özünü oluşturuyordu.

Bu durum ABD için de geçerliydi. Vergi ödemekle birlikte yasama organında söz sahibi olmayan köle sahibi toprak ağaları, Britanya yönetimine karşı ayaklanarak bağımsızlıklarını ilan etmişti. Bağımsızlıktan sonra seçme ve seçilme hakkı gelir düzeyine bağlı değildi, ancak bu hak sadece yetişkin beyaz erkeklerle sınırlandırılmıştı.

Fransız devriminde, küçük burjuvaların, yani hiçbir mülkiyete sahip olmayanların ve bir bakıma proto-proletaryayı oluşturanların iktidara ortak oldukları kısa bir dönemde daha da ileri gidilmişti. 1794 yılındaki Termidor döneminde iktidar, yeniden ticaret burjuvazisinin genel devrimci ölçülerine geri döndürülmüştü. Radikal dönemde, Aydınlanma hareketinin kapitalizmden soyut, eşitlikçi ideallerini hayata geçirmeye çalışan denemelere başvurulmuştu. "Yönetim" adı altında yerleşik hale gelen burjuva iktidarına karşı 1796 yılında Gracchus Babeuf önderliğinde başlatılan "Eşitlerin Komplosu" başarısızlıkla sonuçlanmıştı.
Fransız devriminin, Hollanda, Büyük Britanya ve Kuzey Amerika'daki devrimlerden farklı yanları ise şunlardı:

1. Zaman zaman etkin olmakla birlikte kapitalist olmayan hedefler amaçlanmıştı;
2. Birinci Konsül ve sonraki imparator Napolyon Bonapart'ın girişimiyle başlatılan silahlı "devrimin mirası" hareketi, Avrupa'daki devletler sistemini tepe taklak etti ve mutlakiyetçi ülkelerde bir dizi reformun yolunu açtı.

Kapitalist toplumlar açısından Hollanda, Büyük Britanya ve Kuzey Amerika devrimlerinin anlamı daha büyüktür: Bunlar gelişen dünya ticaretinin öncü devletleriydi. Fransız devrimi, bir kıta devrimiydi ve esas olarak Avrupa'yı; Hollanda, Büyük Britanya ve Kuzey Amerika devrimleriyle dünyayı değiştirmişti. En azından bunlar ortaya çıkan dünya ticaret kapitalizmiyle uyumlu hareketlerdi ki bu nedenle bu devrimleri, deniz ülkelerindeki devrimler olarak ifade ediyoruz.

Sağ ve Sol

1789 yılından itibaren Avrupa ve Kuzey Amerika'da bir sağ ve sol hareket ortaya çıkmıştı. Demek ki sadece sol değil, aynı zamanda sağ da modernizme aittir. (Sağ hareket, Büyük Britanya'da sonradan meydana gelen sanayi devrimi döneminde öylesine rasyonelleştirildi ki bu hareket gerici olmakla kalmadı, aynı zaman-

da kelimenin gerçek anlamında geriye dönüşü arzuladı. Sanayi devrimi bir bakıma Fransız devriminin ideolojik-siyasi açılımlarını başka bir rotaya sokmuştu, çünkü bu sayede devrimin genel siyasi talepleri ekonomik çerçeveye hapsedilmişti.)

Sol, liberal[28] ve radikal demokratik; sağ ise gerici[29] bir antikapitalist hareketle (burjuva döneminin daha gerisine gitmeyi arzulayan), yani kapitalizme eleştirel yaklaşanla onunla uyumlu hareketlere bölünmüştü.

Sol içinde liberalizm, ana damarı oluştururken, radikal demokratik hareketin kaynağı da sol olmuştu.

Bunun analizini Fransız Devrimi'nin ünlü şiarlarından Liberté-Egalité-Fraternité'den hareketle yapabiliriz.

En başta dar anlamda Liberté, ekonomi dışı baskı yöntemlerinin yerini, her alandaki pazar (rekabet) özgürlüğünün, yani bireylerin gelişim olanaklarının (örneğin, konuşma özgürlüğü) sağlanmasından, "the career open to talent" (Hobsbawm 1997 I, s. 224-244)'in almasından başka bir şey değildir. Bunun sınırını ise hem toplumdaki diğer bireylerin özgürlüklerinin başladığı yer, hem de pazarın rekabetiyle uyumluluğu belirler. Dar olmayan anlamdaysa özgürlük, ancak bolluk toplumunda mümkündür. Sınırsız özgürlük yerini, kıtlığın olduğu yerde, sözleşmelerin ve pazarların kurallarına bırakır.

Burada açıklanan özgürlük düşüncesi, bireylerin gelişim olanaklarıyla ilgilidir. Özgürlüğün kazanılmasından, bireylerin özgürlüğünü kısıtlayan her türlü baskı ve yoksunluktan kurtuluş olarak anlaşılmaktadır.

Egalité derken de –aynı şekilde mütevazı bir açıklamayla– do-

28 "Liberalizm" kavramı, 1820 yılında İspanya'daki Kral VII. Ferdinand'ın mutlakiyetçiliğine karşı ayaklanan devrimcilerin kullandığı siyasi bir ifadeydi. Siyasi hareket olarak çok eskidir ve kökeni, Britanyalıların 1688 yılındaki "Muhteşem Devrim"ine kadar götürülebilir.

29 "Gerici" kavramıyla, kapitalizm öncesi durumu yeniden getirmeyi arzulayan veya kapitalizmde kazanılan siyasi hakların yeniden eski konumuna getirilmesini isteyen siyasi hareketler kastedilmektedir. Görüldüğü gibi burada bir yakıştırma söz konusudur ki "sol" bununla kendisinin hedef ahndığını, çünkü özgürlük ve eşitlik hareketlerinin ilerici hareketler olduğunu belirtmektedir.

ğumdan kaynaklanan her türlü ayrıcalığın ve baskının ortadan kalktığı ve bireylerin baştan itibaren aynı eşit koşullara sahip olması olarak anlaşılmaktadır.

Özgürlük ve eşitliğin birlikte ele alınmasıyla, sol hareketin en önemli merkezi tezi de, yani artık tek tek bireylerin veya sınırlı sayıda bir kitlenin değil, fakat bütün insanlığın kurtuluşunun gerçekleşmiş olduğu tezi hayata geçmiş olmaktadır. (Bobbio 1994, s. 76-86) Bu talep, sadece insanın maddi yaşamı için gerekli olan asgari olanakların yaratılmasını değil, fakat bunu aşan, özgürlük için, Kuzey Amerika'daki Yeni-İngiltere-Devletleri'nin 1776 yılındaki Bildirgesi'nde de ifade edildiği gibi "mutluluk için çabalama" hakkını da içermesi gerekir.

Fraternité ise özgürlük ve eşitlik taleplerinin örgütlenme biçimidir. Sağ da tıpkı sol gibi Fransız Devrimi'nin bir ürünüdür, ancak buna tepkinin ürünüdür. Sağın amacı 1789 devriminde kaybedilen hakları geri almaktır ve bunun toplumsal altyapısını da 1815 yılındaki restorasyon sürecinde bütün mutlakiyetçi ülkelerde ortaya çıktığı gibi toprak sahibi soylular oluşturmaktadır. Bunlar ne Fransız Devrimi'ni ne de kapitalizmi kabul ediyorlardı.

Tarihsel açıdan bugüne kadar gelebilen diğer bir liberal akımsa tutucu sağcılardır ki bunlar kendilerini orta akım olarak görmektedirler. Bunların manifestolarını 1790 yılında önce Whig[30], ama sonradan Tory[31] taraftarı olan Britanyalı Edmund Burke açıklamıştı. (Burke 1993) Bunların kendilerini orta kesime yerleştirmeleri, esinlendikleri Aristo'nun bir şemasından kaynaklanmaktadır: hem despotizmi (sağ) hem de anarşiyi (sol) kabul etmeyen iyi düzen. ("Sağ" ve "sol" yönü işaret eden kavramın kökeni ise Fransız parlamentosunun 1789 yılındaki oturma düzeninden gelir.)

30 Whig: 17. yüzyıldan itibaren İngiltere'de ortaya çıkan iki siyasi hareketten biri olan Whig grubu, ülkedeki Katolikleştirme hareketine karşı etkin bir muhalefet yürütmüştü. Sonradan Liberal Parti adını alacak olan bu gruba, onları aşağılamak için soylular tarafından Whig, yani çoban lakabı takılmıştı.

31 Bunların karşılarında ise Tory, yani soylulardan oluşan 'saray partisi' yer alıyordu. Tory grubu ise İngiltere'nin ezeli muhazakar kesimini oluşturmaktaydı.

Gerici ve liberal-muhafazakarların, Fransız Devrimi'nin üçlü şiarına, "Liberte, Egalite ve Fraternite"ye karşı geliştirdikleri üç değerleri vardır: Düzen, Fark ve Mesafe (Nolte 1993, s. 85-90; burada 89).

Gerici sağcılar açısından düzen, özgürlüğün tam karşısında yer alır; liberal muhafazakarlar içinse bu, özgürlüğü salt düşünce özgürlüğünün ötesine, yani piyasaya (ekonomi) kadar genişletme çabasına karşıdır. Fark, insanlar arası eşitsizlikten, yani farklı niteliklere sahip insanlardan kaynaklanır ki bunun ortadan kaldırılması aynı zamanda özgürlüğü de ortadan kaldırır. Mesafe ise, insanlar arası farkları görmezden gelerek, eşitliği savunan ve eşitlik adına mülkiyet özgürlüğünü ortadan kaldıran girişimlere karşı siyasi olarak müdahale etme hakkıdır.

Fransız Devrimi'nin sağ ve sol akımları ortaya çıkarmasıyla birlikte, o güne kadar değer yargıları nispeten ortak olan Avrupa'nın "Hıristiyan" dünyası da tamamen olmamakla birlikte önemli ölçüde bölünmüşlüğe uğradı: "Barış" bundan böyle devletin düzeni (Yeniçağda Hobbes bunu "Leviathan" olarak ifade etmişti) korumasının da adı olmuştu, ancak gene de bu konuda genel bir siyasi çatışma yaşanmadı. (ancak bunun hayata geçirilebilmesi için duruma göre kenara itilen "barış" kavramı, dönemin sağ ve sol siyasi iktidarlarınca yeni bir anlam kazanıyordu.)

18. yüzyılın sonundan itibaren ortaya çıkan sol hareketin değer sistemi esas olarak **ilericilikle** belirleniyordu: Bunun tarihsel bir dönemde hayata geçirilebilmesi için gerektiğinde devrime de başvurulabilirdi. Bunun karşısına sağ hareket, **gelenek** kavramıyla çıkmıştı.

Ancak ilericilik kavramının iki farklı anlamını göz önüne almak gerekir; biri bunu tamamen normatif ele alırken, diğeri ise rekabetle bağıntılı olarak düşünürdü.

Normatif düşüncede olanlar bunu Aydınlanma hareketi gibi, yani insanoğlunun sürekli özgürlüğe, eşitliğe ve hümanizme (bu kavramı genel anlamda kardeşlik ve dayanışma olarak da anlaya-

biliriz) doğru gelişme kaydetmesi gerektiğini şart koşar. Ama bu hedefe nasıl varılacağına ilişkin açıklamada bulunmaz.

İlerleme kavramını "Liberalizm"le birlikte kullanan bir anlayışa (aslında ekonomik liberalizm) göre rekabet sayesinde ortaya çıkan her yeni buluş, insanlığın gelişmesine ve en iyiyi bulmasına da -hem özgürlük hem de maddi olanakların eşitlenmesi açısından- olanak sağlamaktadır.

Bu türden tarihsel felsefi açıklamalar (Fritzsche 1998, s. 267-318; burada: 273), esas olarak 18. ve 19. yüzyılda ortaya atılmışlardı. (Rekabet ve ilerlemenin birlikteliğine ilişkin ilk eleştiriyi Marx yapmıştı.) 20. yüzyılda yaşanan felaketlerden sonra sol, geleceğin kendi ideallerine ait olduğuna dair iyimserliğini kaybetmişti. Bir zamanların geleneği haline gelen eşitlik ve özgürlük alanındaki kazanımları ise sağ, sorgulamaya devam etmişti. Faşizm kendisini devrimci bir hareket olarak görürken, 20. yüzyılın son çeyreğindeki sosyal devletin yıkımı da "neoliberal devrim" olarak ilan edilmişti.

4

Sanayi Devrimi

Açıklama

Birinci[32] sanayi devriminin ne zaman başladığını kavrayabilmek için önce dönemin hangi toplumsal yapısının daha erken kapitalistleştiğini bilmemiz gerekmektedir:

1. Büyük Britanya'da tahıl ve yün üretiminin başlaması,
2. Deniz aşırı ticaret,
3. Kredi sistemi.

Sanayi devrimi şu olgularla ortaya çıkmıştı:

1. El zanaatlarının ve atölye işletmeciliğinin yerini makinelerin alması. O güne kadar yüzlerce yıl boyunca sadece iki makine bulunmaktaydı: değişmen ve baskı makinesi. Değirmende öğütülen ürünlerin, deniz aşırı ticarette ve ticaret sermayesinde kayda değer bir işlevi olmamıştı. Sanayi devrimini başlatan makinelerse; mekanik çıkrık ve dokuma makineleriydi ki bunlar dünya pazarları için üretim yapıyorlardı. Buradan hareketle yeni bir teknolojik gelişme de baş göstermişti.
2. Güç kaynağı olarak hayvan ve insan kaslarının yerini önce su ve sonra da buhar gücünün alması.

32 Bu sayılama sistemi, sonraki teknolojik gelişmeleri birbirinden ayırt edebilmek için zorunlu hale geldi: 19. yüzyılın sonlarından ve 20. yüzyılın başlarından itibaren belirleyici bir rol oynayan yakıtlı motorlar ve elektrik, 20. yüzyılın ikinci yarısından sonraki kitlesel elektronik haberleşme ağının kurulmasını da olanaklı hale getirmişti.

Her iki gelişme de (1. ve 2.) işgücünün verimliliğini artıran olağanüstü gelişmelerdi.

3. Makinelerle üretilen ürünler, ezelden beri gelen tarımsal ürünlere (tarımdan sanayiye geçiş) oranla öncelikli bir konum edinmişlerdi.
4. Mal-para ilişkisi yatay paylaşımın ana biçimi olarak baskın hale geliyordu.
5. Dikey paylaşımın ücretlendirme sistemi, ekonomik olmayan mülk edinme biçiminden ekonomik mülk edinme biçimine geçişin ifadesi olarak ortaya çıkmıştı.
6. Yeni bir mal ortaya çıkmaktaydı: İşgücü ve onunla birlikte yeni bir pazar, yani işgücü pazarı ortaya çıkmıştı.
7. Sermaye artık tahıl ekonomisinin dışındaki üretim alanlarını da kapsar hale geliyordu. Tarım dışı ürünlerin üretimiyle birlikte "biçimsel" olan, "emeğin gerçek anlamda sermayenin denetimine girmesi"yle yer değiştiriyordu. (Marx 1975, s. 533)
8. Yapıları belirleyen iki farklı sınıfın ortaya çıkması: işçi sınıfı ve burjuvazi.
9. Artık değer üzerinden sağlanan kâr, ticaret ve teknolojik gelişmeyle elde edilen kazançtan daha baskın hale geliyordu. Kârın bu biçimi, ticaret kapitalizmi döneminden ziyade, sanayi devriminin ve daha sonraki kapitalist gelişme aşamasının kâr biçimidir.

Sanayi devrimi ışığında kapitalizm tanımının spesifikleştirilmesi

Sanayi devriminden bu yana kapitalizm, esas olarak kâr amacı güden; kâr etmek amacıyla yatırılan sermayenin birikimini sağlayan; bunun için üretime başvuran, ücretli emekle, maden sanayinde ve makine endüstrisinde üretilen makineleri kullanan toplumların işleyiş tarzıydı. Sanayiyi ise toplu üretim olarak tarif edebiliriz: (Kapitalist gelişmenin ileriki evrelerinde, -yani sanayi devriminden sonra- toplu hizmet dönemi söz konusu olacaktır.)

Dönemselleştirme

Sanayi devrimi tahminen 1780 yılında İngiltere'nin Lancashire kentinde başlamıştı. (Dönemselleştirme için bkz. Hobsbawm 1997 I, s. 43 vd.) Bunun birinci dönemi tahminen 1840 yılına kadar devam etmişti. Temel üretim malzemesi, yurtdışına ihracat için pamuktan (daha doğrusu, keten ve pamuğun karışımı olan pazendi) üretilen tekstil ürünleriydi. Kısa bir süre sonra Büyük Britanya'yı, Belçika takip etmişti, ancak Belçika, sanayi devriminin birinci evresine esas olarak 19. yüzyılın başlarında girmişti.

Sanayi devriminin ikinci aşamasındaki stratejik "öncü sanayi" (Wehler 1969, s. 65; karş. s. 51; s. 58) olarak öne çıkanlar, demir yollarının inşası, madencilik (kömür, demir ve sonradan çelik) ve makine sanayii idi. Bunun ardından gelişen inşaat sektörü, kol emeğini aşan bir sanayi görünümü almıştı. Bununla birlikte -tahıl üretiminin ardından- yeni bir iç pazar alanı daha gelişmişti: yatırım malları alanı. Bütün bu gelişmelere rağmen tarım dışı alandaki kapitalist üretimin ürünleri hâlâ kitlesel tüketime yönelik değildi.

1830 yılından itibaren Fransa'da, Alman devletlerinde ve Amerika'da sanayi devrimi süreci başlamıştı. 1853/54 yıllarında Amerika'nın toplarla donatılmış gemileri, Japonya'yı gümrüklerini açmaya zorlamıştı. Bunun üzerine Meji-Hanedanlığı (1868'den sonra), feodal dönemi sona erdiren yukarıdan aşağıya bir devrim başlatmıştı. Ardından Japonya'da hızla 1920 yılına kadar sürecek olan bir sanayi devrimi süreci başlamıştı. Bunun kısa süre içinde başarılı olmasının esas nedeni, daha önceden bir Japon ticaret sermayesinin var olmasıydı. Braudel'in, Japonya'nın kendine özgü kapitalizminin 1638 yılında budanmasına ilişkin yaptığı yorumu yeniden hatırlayalım:

> Gelişmekte olan ekonomik büyümenin, çeşitli engellerle 200 yıl boyunca geciktirildiğini artık hiç kimse reddetmiyor. (Braudel 1990 II, s. 659)

Ve devam ediyordu:

> Bunların ortadan kalkmasıyla birlikte Japonya, katedemediği mesafeyi hızla katetti. (Age.)

Bu da demektir ki: Japonya'nın kapitalizmi, 1853/54 yıllarındaki Amerikan baskısıyla ortaya çıkmış değil, fakat sadece daha önceden varolan, ama gelişmesi suni olarak engellenmiş bir gelişmenin yeniden doğal seyrine kavuşmasından başka bir şey değildir.

Rusya, köylülerin 1861 yılındaki özgürleşmesinden sonra "kapitalizmin bir tür serası" konumundaydı. (Gitermann 1987, 3. Cilt, s. 191) Sanayi devrimi, İskandinavya ülkelerinde 1870'li yıllardan sonra yayılmaya başlamıştı.

Büyük Britanya'dan başlayan kıvılcımın farklı farklı etkileri olmuştu: Belçika, Fransa, Almanya, Habsburg monarşisinin Alman ve Çek kısımları, Japonya ve ABD sanayileşirken, Çin'de çok fazla değildi, Hindistan ise daha az olarak gelişmekteydi, çünkü Hindistan'ın tekstil endüstrisi, Büyük Britanya'nın ithal malları nedeniyle tahrip edilmişti. Rusya'nın büyük bir bölümü de 1917 yılına kadar sanayileşmemişti.

Sanayi devriminin birincisini sanayi devrim*leri* olarak, yani çoğul olarak ifade etmek mantıklı görünmektedir. Bununla Büyük Britanya'dan kıvılcımlanan sanayi devriminin aynı teknolojik altyapıyla (19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında) başka ülkelerdeki sanayileşmeyi daha da ileriye götürdüğünü anlatmak istiyoruz.

Maddi altyapı

"Sanayi devriminden bahseden, aslında pamuktan bahsetmektedir." (Hobsbawm 1969 I, s. 55) Bu sanayileşmenin birinci evresi için, 1840'lara kadar geçerlidir. Ondan sonraki dönemin maddi temelini maden ürünleri, kömür, demir ve çelik oluşturmaktaydı. Mal, insan ve bilgi, demir yollarıyla; 19. yüzyıldan sonra da yelkenlinin yerini alan buharlı gemilerle taşınıyordu. Proto-

teknolojinin örnekleri ise 19. yüzyılın ortalarından itibaren telgraf, gaz lambası ve tarımda kullanılan gübreydi. Keşfinden kısa bir sonra fotoğrafçılık, ellili yıllardan itibaren hâlâ elle yapılır olmakla birlikte yeni bir teknolojinin temelini oluşturuyordu. İkinci sanayi devrimiyle birlikte demir yolları ve inşaat sektörü büyüyerek, kol emeğinin çok çok ötesine geçmişti. Bu dönemde bu sektörler, proto-endüstri ile tam gelişmiş endüstrinin eşiğinde bulunuyorlardı; tam gelişmişlik konumunuysa, kapitalizmin ileriki aşamasında, yani 19. yüzyılın son çeyreğinde yakalayacaktır. Önceleri bu yer altı inşaatı alanında başlamıştı, sonraysa ucuz ve sağlıksız hazır evlerin yapımıyla devam etmişti. ("Ev rantı" olarak adlandırılan kira, o dönemin en verimli gelir kaynaklarından biriydi.)

Sanayi devriminin başlamasıyla birlikte odun çağı da kapanmış oluyordu. Artık enerji kaynağı olan bu ürünün yerini kömür ve kok kömürü alıyordu; maden olarak da demir ve çelik. Cam eskiden olduğu gibi gene pencere ve optik araçlarda kullanılmaya devam ediyordu.

Sanayi devrimine yol açan teknolojik gelişmeyi Hobsbawm şöyle açıklıyor:

> Her okul çocuğu bilir ki, pamuk endüstrisindeki teknolojik gelişmeyi bu alandaki mekanik bir sorun tetikledi; çıkrıkla, dokuma tezgahı arasındaki eşit olmayan verimlilik hızı yeni bir gelişmeye neden olmuştu. Teknolojik açıdan geri bir araç olan çıkrık, dokuma tezgahlarının (özellikle 1730 yıllarında keşfedilen ve 1760 yılından sonra genel olarak kullanıma sunulan "dokumacının uçan gemisi"yle hızlı tempoda üretim yapılıyordu) ihtiyacını karşılayacak hızda çalışmıyordu. Üç yeni buluş bu dengeyi bozmuştu: 1760'larda keşfedilen ve evlerdeki çıkrıkla birkaç ipliği birden eğiren "Jenny makinesi" (ince eğiren çıkrık makinesi), 1768 yılında keşfedilen ve hem normal çıkrık gibi kendi ekseninde dönen hem de eğirmeyi birleştiren "su çıkrığı"; ve sonunda 1780'li yıllardan itibaren her iki çıkrığın yöntemini birleştiren ve buharla çalıştığı için de "araba-çıkrık makinesi" adını alan çıkrık makinesi. Son iki buluş, esas olarak fabrika üretiminde kullanılmışlardır. Sana-

> yi devriminin pamuk fabrikaları, daha çok çekirdeği ayıklayan ve iplik üreten atölyelerden (bu fabrikalarda pamuğun çekirdeği çıkarılarak, eğirmeye hazır hale getirilirdi) ibaretti. (Age. s. 57 vd.)

Ticaret kapitalizminin son dönemlerine kadar besin kaynaklarının kalitesinde herhangi bir değişiklik yaşanmamıştı. Mevcut tahılın miktarı ve fiyatı (gümrükler de dâhildir) beslenmesi gereken işgücünün ihtiyacına göre belirlenmeye başlanmıştı. Zaman zaman bu ihtiyaç patatesle sağlanmıştı. (40'lı yıllarda İrlanda'da görülen bir bitki hastalığı, beslenme sorunlarına neden olmuştu; bunun üzerine İrlanda'dan bir "açlık göçü" baş göstermişti.) I. Napolyon'un Büyük Britanya'ya uyguladığı "kıta ablukası" (1806'dan sonra) şeker kamışının ithalatını da yasaklamıştı; bunun üzerine şeker pancarından şeker üretme yönteminde önemli bir gelişme kaydedilmişti. (Hobsbawm 1997 I, s. 122)

1786 ila 1831 yılları arasında Luigi Galvani, Alessandro Volta, Hans Christian Oersted ve Michael Faraday, o günlerde henüz sanayide kullanılamayan elektrik alanında önemli keşifler yapmışlardı –akımın, elektrolizin; elektrik ve manyetizm arasındaki ilişkinin ve endüksiyonun bulunuşu. (Age. s.340)

Toplumsal yapı

Sanayi devrimiyle birlikte ekonomik açıdan burjuvazinin karşısında duran modern kent proletaryası da oluşmaya başlamıştı. 19. yüzyılın ortalarında Büyük Britanya ve Belçika –ama sadece bu iki ülkede– toplumunun büyük bir çoğunluğunu proletarya oluşturuyordu; diğer sanayileşmiş ülkelerde henüz halkın büyük bir çoğunluğu toprağa bağımlı olarak çalışmaktaydı.

Sanayi alanında elde edilen kâr, sürekli çalışma saatlerinin uzatılması nedeniyle "mutlak artık değer"i oluşturuyordu.

> Bir işçi, harcadığı emeğin değerine karşılık gelenin ötesinde çalıştığı saatlerde doğrudan doğruya sermayenin el koyduğu bir artı-emek üretir; işte bu süre içinde ürettikleri mutlak artık değeri oluşturur. (Marx 1975, s. 532)

1750 ila 1830 yılları arasında Büyük Britanya'da "*reel ücretler tahminen üçte bir, beşte iki oranında geriye gitti.*" (Kuczynski, Jürgen 1964, s. 115) Sanayi devriminin ikinci aşamasında, proletaryanın önemli bir kesimini İrlandalı göçmenler üzerinden sağlamak zorunlu hale gelmişti. (Hobsbawm 1997 I, s. 66; 72) Buna 19. yüzyılın ortalarından itibaren görülen büyük bir açlık dalgası da yol açmıştı. Bu dönemde 1,5 milyon insan ülkesinden göç etmişti ki o dönemde İrlanda'nın nüfusu 8 milyondu. Bu insan göçü öyle bir anda akın etmişti ki, hem Britanya sanayisi bu işçileri istihdam edecek kadar hızla genişleyemedi, hem de sanayi proletaryası devrimci bir hareketin ön aşamasında bulunuyordu. Hareketin 1850 yılındaki gerilemesinin nedeni o dönemde gerçekleşen reformlar (tahıla uygulanan gümrüklerin kaldırılması, günlük çalışma süresinin 10 saate indirilmesi) değil, fakat bir anda akın eden göçün amele piyasasında yarattığı rekabetti.

Aile yapısı ve toplumsal güvence

Sanayi devrimiyle birlikte ailenin önemi, tali bir konuma kaymıştı.

Kabile toplumundan bu yana aile, üretimin, siyasetin ve soyun devam ettirilmesinin ocağıydı.[33] Bu durum feodalizm döneminde ve hatta ticaret kapitalizminin belli bir aşamasına kadar da, yani feodalizm kalıntılarının hâlâ hüküm sürdüğü alanlarda değişmemişti. Ailenin üretim, siyaset ve soyu devam ettirme konusundaki işlevini şöyle ifade edebiliriz:

Üretim: Köylük alanlardaki aile, aynı zamanda bir üretim birimini de oluşturuyordu.

Siyaset: Yönetici sınıfın bireyleri ailede yetiştirilmekle kalmadı, aynı zamanda iktidardaki soyluların erkek üyeleri ailenin de

33 "Şimdi çok eskilere giderek, entegrasyon işlevi açısından toplum ve ailenin temelde farklılıklar gösterdiğini tartışmamız mümkün mü? Acaba bu farklılıklar, toplumsallaşmanın belli dönemlerinde de kavramsal açıdan dikkate alınmasa olmaz mı?" (Hock 2003, s. 167, ve s. 87)

yönetici kesimini oluşturuyordu. Toplumun diğer yönetici olmayan aileleri ise bireyleriyle birlikte yöneticilere bağlıydılar.

Soyun devam ettirilmesi: Aileler, çocukların, yaşlıların ve hastaların bakımını da kapsayan, toplumsal güvencenin merkezini oluşturuyorlardı.

Sanayi devrimi döneminde öncelikle kadınlar ve çocuklar ucuz, özel ve yetenek isteyen işlerde değerlendirilmişlerdi. Bu durumda, eğer bazı resmi kurumların yardımı olmasaydı, ailelerin geleneksel, bakım ve soy üretim gibi işlevlerini yerine getirmeleri mümkün olamazdı. Aile artık üretim birimini de oluşturmuyordu, çünkü üretim fabrikalarda yapılır hale gelmişti.

Devletin yürütme, yasama ve yargı organlarının toplumdan bağımsız olarak kurumlaşmasıyla birlikte yönetici aileler de itibarlarını ve özellikle de yönetici görevlerin ve bu görevlere talip olma soya çekimle değil, seçimle veya atamayla (bürokrasi ve yargıdaki önemsiz görevlere atanma) yapılmasından sonra kaybetmişlerdi.

Toplumsal katmanlaşmadaki dönüşümler ve üretimde verimliliğin artışı, sanayi öncesi toplumlarda periyodik veya sürekli bir işsizlik yaratmıştı. Bundan böyle nüfusta bir azalma değil, fakat nüfus fazlalığı söz konusu olmaya başlamıştı. Thomas Malthus, sözüm ona iktisadi bir formül ortaya atarak, besin kaynaklarının aritmetiksel olarak, nüfusunsa geometrik olarak arttığını iddia etmişti. Bundan hareketle yoksulların çocuk yapma konusunda cömert davranmalarının en başta kendileri için pek de yararlı olmadığını belirtmişti.

Sanayi devrimiyle birlikte entegre edilemeyen kitlelerin saflarında, 15. yüzyıldakinden daha fazla bir oranda yoksulluk da artmıştı. Sanayi öncesi dönemin yoksullarıyla, proletarya arasında önemli bir fark vardı: Proletaryaya üretim nedeniyle ihtiyaç duyuluyordu. Dönemsel veya sürekli işsizlere ilişkin eski fakirlik yasaları uygulanıyordu. Bu yasanın birinci işlevi, bunları kimsesizler veya yoksullar evinde asgari düzeyde besleyerek, kontrol altında tutmaktı. 1795 yılında Berkshire'deki asliye hukuk mahkeme-

leri, tarım işçilerine kendi bölgelerinde verilmek üzere asgari bir maaş öngören "Speenhamlan-Yasası"nı onaylamıştı. Eğer bir tarım işçisi gerçekten uzun süredir işsizse veya aldığı ücret asgari düzeyin altındaysa, bu durumda ona resmi fonlardan belli bir miktar ödeme yapılırdı. Bilimsel kitaplarda bu kararın sonuçlarından, bir facia olarak bahsedilmektedir: Girişimciler işçi ücretlerini söz konusu asgari miktarın altına çekerek arta kalan kısmının sübvanse edilmesini sağlamışlardı; iş ahlakı ve üretim şevki yerlerde sürünüyordu. 1834 yılında yeni fukara yasaları çıkarılmıştı. Bundan böyle yetişkin işçiler sübvanse edilmeyecekti ve ayrıca iş piyasası tümden korumasız bırakılmıştı. Karl Polanyi, söz konusu tarihten günlük çalışma süresinin 10 saate indirildiği güne kadarki ara dönemi, hiçbir siyasi tedbirle sınırlandırılmamış pazar ekonomisi dönemi olarak nitelendirmektedir. (Polanyi 1978, s. 57-181). Bu dönem aynı zamanda kitlesel sefaletin yaşandığı dönemdir de; aynı zamanda bu dönem, işçilerin asgari ücretin altında çalıştırılmaları nedeniyle fiziki varlıklarını korumakta güçlük çektikleri (açlık, evsizlik, devasa sağlık sorunları ve kendini alkole verme eğilimleri) ve "nüfus fazlalığına" rağmen, kapitalist üretim sisteminin yıkıma uğrama tehlikesi geçirdiği bir dönemdi.

Mekânsal düzenleme

Kent varoşlarının ortaya çıkmasının esas nedeni sanayi devrimidir.

Bu arada yeni bir aktör, ulusal devlet de ortaya çıkmaktadır. Onun önemli özellikleri –ulus, devlet egemenliği ve ülke sınırları– çoğunlukla da mutlakiyetçi bir biçimde ticaret kapitalizmi döneminde ortaya çıkmıştı. Şimdi bu devletlerin önünde daha büyük ekonomik olanaklar yatıyordu. Bunlar iç dinamiklerini harekete geçirerek, devlet kurumlarını kendi yararlarına kullanmaya başlamışlardı.

18. yüzyılın başlarında olduğu gibi Büyük Britanya, 19. yüzyılda da varlığını, dünyaya hükmeden devlet olarak sürdürmüştü.

"İmparatorluğa" –ilk önce sadece biçimsel olarak– İrlanda işgücü deposu olarak ve Hindistan hem doğal kaynak deposu hem de pazar (Büyük Britanya, Hindistan'ın bağımsız gelişen tekstil endüstrisini tümden tahrip ettikten sonra) olarak dâhil olmuştu. Büyük Britanya 1775'ten 1819 yılına kadar Hindistan'da birçok kez sömürge savaşına başvurmuştu; 1765 yılından bu yana Bengal'de yerli iktidarın yanı sıra, bir de İngiliz valisinin yönettiği ikili bir iktidar (Dual Government) bulunuyordu.

Afyon Savaşları (1840-1842) sonrasında Çin, pazarlarını İngiliz ve Hint mallarına açmak zorunda bırakılmıştı. Avustralya 1770 yılından sonra Britanya'ya aitti ve 1786'dan 1872 yılına kadar esas olarak mahkumların tutulduğu bir açık hapishane olarak kullanılmıştı.

Britanya'nın Afganistan'ı Hindistan'a bağlama girişimleri, 1838-1842 yılları arasında sürdürülen Britanya-Afganistan (birinci) savaşlarına rağmen hiçbir sonuç vermemişti. Afganistan üzerindeki etkiyi artırma girişimleri ("The Great Gamble") bundan sonra Rusya ile de ilişkileri gerginleştirmeye başlamıştı. Büyük Britanya'nı amacı Hindistan'daki etkisini ve mülkiyetini güvence altına almaktı; Rusya ise Orta Asya'daki etki alanını korumaya çalışıyordu.

Britanya ekonomisi,

> Fabrikalarda ürettiği ürünlerin, malların ve hizmetlerin (sermaye, denizcilik, bankacılık, sigorta vs.) yerlilerin doğal kaynaklarına (işlenmemiş doğal ürünler ve besin ürünleri) karşılık değişimini sağlıyordu. (Hobsbawm 1969 I, s. 137)

Bunun sonucunda

> Birçok ülkenin farklı zamanlarda dâhil olduğu, yardımcı-bütünleyici ve tamamen yerli ürünler temelinde biçimlenen ekonomik sistemler oluşmuştu; bu malların temel alıcıları da Britanyalılardı: Amerikan İç Savaşı'na kadar ABD'nin güney eyaletlerinin ürettiği pamuk, Avustralya'nın yünü, Şili'nin nitrat ve bakırı, Peru'nun Guona gübresi, Portekiz'in şarabı vs. (Age. s. 138)

19. yüzyılın ortalarından itibaren sanayi devrimini yaşamış olan diğer ülkelerle yapılan ticaretin kapsamı daha da genişti. Bunlar Britanya'dan yatırım ürünleri satın alıyorlardı. Kitlesel tüketim ürünleriyle iç pazar ürünleri (eğer tarım ürünlerini hesaba katmazsak) hâlâ ikincil bir rol oynuyordu.

Güçlü Britanya sanayisinin ihracat çıkarları, iç pazardaki tarım sektörü bundan zarar görse bile –1846 yılında tahıl ürünlerine uygulanan gümrükler kaldırılmıştı– ticaretin serbest olmasından yanaydı. 1849 yılında, 1651 yılından bu yana süren "Seyrüsefer Kararnamesi" kaldırılmıştı: Britanya armatörleri ve tersaneleri uzun bir süreden bu yana desteğe ihtiyaç duymuyorlardı.

Uluslararası ticarete, geniş çaplı bir altın standart kararı eşlik etmişti. Altının olmadığı ve teknik açıdan kâğıt paranın kullanıldığı yerde de ticaret yapılabilsin diye, 1844 yılında dünyanın ilk merkez bankası kuruldu: Aslında bu, 1694 yılında kurulmuş olan Bank of England'tan başka bir şey değildi. Bu örnek alınarak, 1875 yılında Almanya'nın Reichsbank'ı, 1913 yılında da ABD'nin Federal Reserve System'i kurulmuştu.

Bunların hepsi, tedavüle sürdükleri kâğıt paraları altınla desteklemişlerdi. Ayrıca bunlar, özel bankalara altın para verdiklerinde de bunların karşılığında aldıkları faizler ve koydukları kurallar gereğince, bankaların ellerinde bulundurmak zorunda oldukları asgari altın stoku üzerinden, tedavüldeki kâğıt paraları karşılayacak kadar altın rezervini sağlama almış oluyorlardı.
Britanya'nı dış politikası,

1. oldukça geniş bir güvenlik kurallarını ve
2. ticaretten en yüksek yararı sağlamayı garanti eden bir siyaseti takip ediyordu.

Kıtasal denge siyaseti, Büyük Britanya'nın öncü konumunu tehdit edecek bir duruma kesinlikle izin vermemeliydi. Napolyon'a karşı yürütülen savaşın anlamı da buydu. Trafalgar (1805)'daki deniz savaşında Britanya, İspanya-Fransız deniz filosunu tamamen yok etmişti. Gerçi I. Napolyon'un 1806 yılındaki

Avrupa kıtasını Büyük Britanya'nın ekonomisine kapatan kuşatması, Avrupa'daki sermayenin büyümesine neden olmuştu, ancak bu tedbir, kesinlikle denizlerin hâkimi olan Büyük Britanya'ya istendiği gibi zarar veremedi.

Büyük Britanya'nın ekonomik çıkarlarını korumak ve etki alanını tartışmasız bir şekilde genişletme arzusu, Britanya'nın dış politikasının -ticaret politikasının- ikinci ana ilkesini oluşturuyordu. Kırım Savaşı (1854-1856)'na bulaşmanın esas nedeni de buydu: Büyük Britanya savaşta Osmanlı İmparatorluğu'nu desteklemişti, çünkü Rusya'nın boğazlar üzerinde hakimiyet kurmasını istemiyordu. (Cebelitarık Boğazı, 1704 yılından bu yana Britanya'nın elindeydi.)

Tam da sanayi devrimi döneminde, sonradan 20. yüzyıldaki Soğuk Savaş döneminde kabul görecek bir kavramla ifade etmek gerekirse, Büyük Britanya'nın dışında ve diğer ülkeleri de kapsayan bir "Batı" veya "Birinci Dünya" oluşmuştu: Böylece en erken zamanda gelişmiş olan sanayi ülkeleri, dünyanın diğer geri kalmış bölgeleri üzerinde şu veya bu şekilde hakimiyetlerini kurmuşlardı.

Bu öncü ülkelere, 18. yüzyıldaki Napolyon savaşlarında Büyük Britanya karşısında yenik duruma düşen Fransa da dâhildi. 1830-1847 yılları arasında Fransa, sonradan anavatanın tahıl ambarı işlevini görecek olan Cezayir'i ele geçirmişti. 1858 yılından sonra da Fransa Hindi-Çin'de yer edinmeye başlamıştı. 1859-1869 yılları arasında özellikle de Fransız parasıyla Süveyş Kanalı inşa edilmişti.

İspanya sömürge imparatorluğu ise 1810 yılında, Güney Amerika'daki büyük isyanların ardından kurulan bağımsız devletlerle birlikte köklü bir şekilde çökmüştü. Böylece Amerikan kıtasının yarısı, Büyük Britanya'nın ekonomik ilişkilerine daha açık hale gelmişti.

Kimi "erken" uluslar (İspanya, Portekiz, Hollanda, Büyük Britanya, Fransa) deniz aşırı coğrafyalardaki sömürgelerini kısmen kaybederken (İspanya), kısmen korurken (Portekiz'in

Afrika'da, Hollanda'nın Hint Adaları'nda) ve kısmen genişletirken (Büyük Britanya ve Fransa), dünyanın geri kalan ülkeleri henüz "national building" süreci yaşıyorlardı.

1. Almanya'da ilk kez 1871 yılında ulusal devlet kurulabilmişti: ekonomik açıdan sanayi devrimi tarafından zorlanmış, askeri ve siyasi açıdansa Bismarck'ın "yukarıdan devrimi"yle sonuçlanmıştı.
2. İtalya, 1861-1870 yılları arasında Piemont'un önderliğinde birleşik ulusal devletine kavuşmuştu.
3. ABD'de, ilk başlarda köle emeğine dayanan güney eyaletleriyle, özgür işgücüne sahip kuzey eyaletleri arasında bölünmüş bir ekonomik yapı oluşmuştu. ABD'de birleşik bir ekonomik pazar, ancak 1861-1865 yılları arasında süren uzun bir iç savaştan sonra kurulabilmişti.
4. Başka ülkeler tarafından parçalanan Belçika ise, 1830 yılında bağımsızlığını ilan edecektir.
5. 1848 yılında İsviçre'nin sanayileşmiş, güçlü ve liberal politikalarla yönetilen kantonları, bir savaşla, "Özel Birlik" adı altın toplanmış, tarıma dayalı Katolik kantonlara, Federal Anayasa'yı ve merkezi devleti dayatmışlardı.

Rusya'da (Pasifik'e kadar genişleme) ve ABD'de (Batı'ya doğru aynı şekilde Pasifik'e kadar) büyük "iç kolonileşme" hareketleri yaşanmıştı. Meksika'ya karşı yürütülen bir savaşla (1846-1848) bugünkü Arizona, Colorado, Kaliforniya, Nevada, Teksas ve Utah eyaletleri ABD topraklarına katılmıştı.

Yeni ulusal devletlerin kurulması, eski ulusal devletlerin deniz aşırı coğrafyalardaki ekonomik-siyasi çıkarları, devlet kurumlarının siyasi ve sınıfsal çıkarlar için ele geçirilmesi gibi olgular ve özellikle de Fransız Devrimi'nden sonra zihinlerde canlanan "milli" bilinç, ideolojik açıdan milliyetçiliğin doğmasına yol açmıştı.

Devlet ve siyaset

Burjuva devrimleri, ticaret kapitalizmi döneminden kalan burjuvazinin iktidara ortak olmasını henüz sağlayamamıştı.

Bunun siyasi göstergesi ise gelire bağlı seçim hakkı tanıyan anayasal devlet kurumlarının yanı sıra, sadece yeni kapitalistlerin ve eski "soyluların" birlikte oluşturdukları parlamentonun bütçeyi denetleme hakkıydı. Bu durumu özellikle Büyük Britanya'da (1832 yılındaki bir parlamento reformu, köylük bölgelerdeki toprak sahiplerinin öncelikli hakkını kısıtlıyordu), Belçika'da 1830/31 yıllarında ve Fransa'nın "Temmuz Monarşisi" döneminde (1830-1848) görebiliyoruz.

İki önemli aykırı durumsa dikkat çekicidir:

1. Biçimsel olsa bile, Fransa'da kısa bir süreliğine yaşayan II. Cumhuriyet (1848-1851), 1970'ten sonraki III. Cumhuriyet ile ABD ve İsviçre'nin ("tabii ki" bu ülkelerin hepsinde kadınların seçme ve seçilme hakları bulunmuyordu) durumu yeni olgulardı. Buraya Büyük Britanya'daki gün geçtikçe daha fazla genişleyen seçme ve seçilme hakkını da eklemek gerekir: Sürekli bir ikametgâha sahip oldukları sürece, 1867 yılından sonra yetişkin erkek işçiler de seçme hakkına sahip olmuşlardı.
2. Devlet erkinin yürütmede merkezileşmesi, bazen meşru halk oylamasıyla sağlanırdı ki Fransa'da Louis Bonaparte'ın (1851 diktatör-1870 imparator; onun yönetim biçimi "Bonapartizm" olarak adlandırıldı) yaptığı da buydu; ya da bu, halk oylamasını kabul etmeyen, ancak yetkisini anayasa zemininde parlamentoyla paylaşan monarşiler tarafından uygulanırdı; ayrıca bu uygulamada merkezi ve eyalet parlamentolarının kabul ettikleri bütçeler değiştirilebilirdi. Bu durumu özellikle 1871 yılından sonraki Almanya'da görüyoruz. Almanya'daki parlamento, bütün yetişkin erkekler tarafından seçilirdi, ama bu sınırlı bir yetkiye sahipti; eyalet parlamentoları ise gelire göre seçme ve seçilme hakkını uygulamaya devam ediyorlardı.

İskandinav ülkeleri ise Britanya örneğinde olduğu gibi demokratik-meşruti devletler olarak gelişmelerini devam ettirmişlerdi.

Genel ulusal farklılıklara rağmen, sanayi devrimi döneminde-

ki bütün burjuva toplumlar siyasi ve anayasal devlet kurumları yönündeki eğilimleriyle benzerlikler gösteriyorlardı; buna göre özel mülkiyet, yasal güvenceye kavuşuyor, demokrasinin çerçevesi ise kapitalist üretim ilişkilerinin izin verdiği kadar genişliyor veya daralıyordu.

Devletin altyapısı, ticari kapitalist devletin yerleşik hale getirdiği kurumlarla sınırlı kalmıştı: okul (Protestan ülkelerde), yüksek okul, yol yapımı, posta işleri, ordu ve iç güvenlik. "Yoksulların bakımı" ise esas olarak yerel bölgelerin sorunu olarak kalmıştı.

Ekonomi dışı zorun, değişikliğe uğramış alanları

Daha önceden ticaret kapitalizmi döneminde başlayan bir süreç, sanayi devrimiyle birlikte tümden ortaya çıkmıştı. Artı ürünlere el koymak için başvurulan ekonomi dışı zorun yerini ekonomik biçimler –artık değer, ticaret ve teknolojik atılım kârı– almıştı. Ancak bundan sonra da zorun toplumdaki işlevi azalmadı, tersine: Silah teknolojisinin yenilikleri, en az ve hatta daha fazla bir şekilde endüstrininkinden daha ilerde bulunuyordu; bu gelişme kapitalizmin ilerleyen safhalarında, yani sanayi devriminden sonra daha da hızlanacak ve yoğunlaşacaktır. Ekonomi dışı zorun bundan sonraki işlevi şöyle açıklanabilir:

1. Başka toprakların pazar olarak veya stratejik bölge olması açısından silah zoruyla ele geçirilmesi.
2. Alt tabakalara yönelik önleyici veya somut baskı yöntemleri. Bunların her ikisi de yeni değildi. Sanayi öncesi toplumlar da aşırı derecede saldırgandılar; ancak bunların birinci derecedeki amacı, pazarı ele geçirmek değildi, fakat çoğunlukla nesneleri ve belki de pazarla ilintili sömürü araçlarını (köleler, "uyruklar" ve yer altı kaynakları) ele geçirmekti. Demek ki zorun bu işlevi, bugün için de hâlâ geçerlidir. Ancak geçmişteki ele geçirmenin ana yönteminin yerini, ekonomik güç ilişkileri almıştı.

Ekonomik periyotların başlangıcı

Napolyon Savaşları'nın ardından Britanya ekonomisinin yaşadığı ekonomik krizlerden bu yana kapitalist gelişme, bugüne kadar düzenli aralıklarla –neredeyse her on yılda bir olmak üzere– krizler ya da en azından bir duraksama dönemi geçirmektedir. (19. ve 20. Yüzyıldaki ekonomik periyotların seyri için bkz. Mandel: 1970 s. 379 vd.)

Kriz, toplumsal üretimin[34] daha önce tahmin edilenin gerisinde kalması demektir; bu da üretilen mala veya üretim kapasitesine (sermaye ve işgücü) göre talebin daha az olması demektir.

Arz edilen malın fazla olması durumu,
Fazla üretimden,
üretim kapasitesinin fazla olması da
sermaye birikimi üstü krizinden
güçlü talebin olmayışı da
tüketim altı krizinden kaynaklanır.

Her durumda da yüksek oranda işsizliğe ve sıkça görülen fiyat düşüşlerine neden olur (deflasyon).

Ayrıca sanayi öncesi dönemde de, yani ticaret kapitalizmi aşamasında da ekonomik krizler (Braudel 1990 III, s. 76-79), özellikle de tahıl ve lüks malların fiyatlarında aşırı dalgalanmalar gözlemlenmiştir. Hatta spekülasyon balonları bile patlamıştır; bunun biri 17. yüzyılda Hollanda lalelerinin soğan satışlarında ve 18. yüzyılda banker John Law'un Fransa'nın Kuzey Amerika'daki sömürgelerinin karşılığında piyasaya sunduğu tahvillerine karşılık yaptığı ödemelerde görülmüştür. Fiyat düşüşleri veya hisse senetlerinin patlaması hiçbir zaman ekonominin genel gidişatını etkilememiştir. Bunların bugünkü çağdaş ekonomik krizlerden farkı buydu. Sanayi devriminden önceki dönemde patlayan spekülasyon balonları en fazla bazı ürünlerin fiyatlarında bir düşüşe neden olabilirdi, ya da bir borsada yaşanan bir düşüş, en çok tahviller veya döviz fiyatlarında etkili olması gibi bir sonuca yol açardı, ama kesinlikle ulusal ekonomi üzerinde yıkıcı bir etkide

34 Toplumsal üretim kavramı için bkz. Eicker-Wolf: s. 21-34.

bulunmazdı. Ulusal çaptaki ekonomik krizlerin ortaya çıkması için önce ya genel bir krizin (örneğin 1873 ve 1929) veya uzun süreli bir durgunluğun yaşanıyor olması gerekir. Ama her zaman böyle de olmayabilir. Örneğin 1987 yılında ABD'de yaşanan borsa krizi, ekonominin bütününe yayılmamıştır. Sanayi devriminden bu yana ekonomik gelişme sürekli, kısa, orta ve uzun süreli krizlerle karşı karşıya kalmıştır; ama bunlar basit fiyat düşüşlerinin de ötesine geçmiştir ki bu da kapitalizmde yeni bir fenomendir.

Üç pazar türü ve işsizlik

Mevcut pazarların yanı sıra sanayi devriminde ayrıca

1. Mal ve hizmet pazarı,
2. Sermaye pazarı

ve üçüncü olarak da

3. İşgücü pazarı

ve bununla birlikte de yeni bir mal, yani işgücü oluşmuştur. Bu, hiçbir ürüne sahip olmayan ve bu nedenle de sahip olduğu tek ürününü, yani işgücünü satan bir insan grubunun varlığını şart koşar.

[Ancak 13. yüzyıldan önce de bölgesel ve yerel amele pazarları mevcuttu. Ancak ticaret kapitalizm döneminde bunların sayısında gözle görülür bir artış saptanmıştı (Braudel 1990 II, s. 44-50). Bu olgu, sanayi devrimiyle birlikte toplumu biçimlendiren bir duruma da dönüşmüştü.]

Periyodik krizler döneminde mallara, hizmet sektörüne ve sermayeye yönelik talep azalırken, işsizlik de ortaya çıkar. İşte bu, ön kapitalist toplumlarda ya hiç görülmeyen ya da sadece protokapitalist bölgelerde görülen bir olguydu.

Sanayi devrimi döneminde işçiler, herhangi bir rezerve sahip değillerdi; bu nedenle de krizlerde fabrika sahiplerinin onlara teklif ettikleri ücrete, sahip oldukları tek malı, yani işgüçlerini vermeyerek karşı koyamıyorlardı.

Karl Marx, işsizliğin sadece krizlerin değil, aynı zamanda ser-

maye birikiminin de bir ürünü olduğunu keşfettiğini düşünüyordu: Rekabet nedeniyle girişimciler, emek üretkenliğini yeni makinelerle artırmaya çalışırlardı, bu da işgücü fazlalığı yaratırdı. Aynı araç, ücret taleplerinin baskı altına alınmasında da kullanılırdı: İşçilerin yerini makineler alırdı.

> Toplumsal zenginlik ne kadar büyürse, yani sermayenin işlevsel büyüklüğünün enerjisi ve çeperi ne kadar genişlerse, proletaryanın mutlak sayısı ve işgücü de o kadar artmış ve dolayısıyla sanayinin yedek ordusu da o derece büyümüş olur. İşgücünün çalışma isteğiyle sermayenin büyüme gücü, aynı nedenle gelişir. Yani zenginliğin gücüne orantılı bir şekilde sanayinin yedek ordusu da büyür. Bu yedek ordunun sayısı, aktif çalışanlara oranla ne kadar büyükse, nüfusun kitlesel artışı da o kadar istikrarlı hale gelir ve bununla birlikte çalışma hayatının eziyetine ters orantılı olarak sefalet de o derece çekilmez olur. İşçi sınıfının arasından ve sanayinin yedek ordusundan ne kadar çok Lazarus[35]-fukarası çıkarsa, resmi yoksulluk da o kadar artar. *İşte bu, kapitalist birikimin mutlak ve genel yasasıdır.* Kapitalizmin diğer yasalarının nasıl bin bir türlü uygulamayla hayata geçirildiğinin analizini ise şimdilik burada yapmayalım. (Marx 1975: 643 vd., altı çizilen yerler Marx'a aittir. Bu bölümdeki ifadeler hiddetlidir, çünkü o dönemde Büyük Britanya, hem sermaye birikiminin hem de yoksulların sefaletinin en açık bir şekilde ortaya çıktığı ülkeydi.)

Kapitalizmde işsizlik oranının sıfır olduğu durumlar, sadece olağanüstü durumlarda görülmüştür. İşgücüne yönelik talebi artıran sermaye birikimi, aynı nedenle, eğer yatırım ücretlere değil de makinelere yapılırsa, işsizliğe neden olur. Belli bir noktada seyreden işsizlik oranı -yükselip alçalan, ancak hiçbir zaman sıfır olmayan- aynı zamanda ücretleri de belli bir seviyede tutmuş olur. Bu nedenle kapitalizm tarihinin hiçbir döneminde ücretlerin, -bu gayrisafi milli hasılada kişi başına düşen miktardır- belli bir oranın üstüne çıkmadığını söyleyebiliriz. Reel ücretlerdeki artış,

35 Lazarus: İncil'in Luka (Lk 16,20-31) bölümündeki bir kıssaya göre zengin bir adamın kapısındaki yemek artıklarından beslenen Lazarus'un yaralı bedenini köpekler sağaltmaktadır. İncil'de Lazarus, erdemli yoksulların ve dilencilerin bir timsali olarak betimlenir.

ampirik sonuçların da ortaya koyduğu gibi, yukarıdaki iddialarla uyumludur. Hatta bununla, ücretlerin donmasının nedeni de aynıdır: Makineleşmeyle birlikte üretimdeki verimlilik de artar, ki bu da işçilerin tükettiği malların ucuzlaması demektir.

Kısmi laikleşme

Avrupa feodalizminin yöneticileri, çıkarları için Hıristiyan inancını kullanıyorlardı; karşıt hareketler (muhalifler) de aynını yapıyordu. Hıristiyanlığın genel geçerliliği, 18. yüzyılın Aydınlanması tarafından tartışmalı hale getirilmişti; Hıristiyanlığın yaşadığı bu erozyon, sanayileşmiş ülkelerde devam etmişti. (Hobsbawm 1997 I, s. 266-272) Fakat buna rağmen Aydınlanma ilk önce, halkın sadece küçük bir azınlığı üzerinde etkili olmuştu; ama bu etki gün geçtikçe daha da büyümüştü. Toplum içinde laikliğin güçlenmesine rağmen, iki dini akım, etkisini artırmaya devam ediyordu: Avrupa ve ABD'de Protestanlık, sanayileşme devriminin henüz etkili olmadığı ya da sadece Büyük Britanya'ya bağlı olarak geliştiği Asya'da ise İslam gelişmişti. (Age., s. 272-283)

Karşıt hareketler

Kapitalizm dönemindeki "karşıt hareketler"den bahsederken iki şeyi anlıyoruz:

1. Bir kez burada önce kapitalizmin bazı sonuçlarına, yani bazı yanlışlarına itiraz ederek, somut bazı durumların hemen anında düzeltilmesini isteyen, ama kapitalizmi tartışma konusu yapmayan çabaları dikkate almak gerekir. Burada iki akım göze çarpmaktadır:
   a. Kendisini sadece bazı tikel düzeltmelerle sınırlayan;
   b. Sistemli çabalar peşinde koşarak "kapitalizmin başka bir türü"nü arzulayan hareketler.
   Bu eğilimler, hedeflerine göre hem soldan hem de sağdan çıkabilmektedir; örneğin daha fazla özgürlük ve eşitlik (günümüzden

bir örnek vermek gerekirse, anti-ırkçı hareket gibi) isteyenler olduğu gibi, düzen, fark ve mesafe (aynı şekilde günümüzden somut bir örnek: yabancı düşmanlığı hareketi) isteyenler de çıkabilmektedir.[36] Aynı durum eşitlikçiliğe karşı olan sistem içi hareketler de görülebilir: Nasıl ki faşizm başka bir kapitalizm ise, muhtemel eşitlikçi ve özgürlükçü sosyal devletçilik de öyledir.

2. Kapitalizmi ortadan kaldırmayı arzulayan bütün hareketler, karşıt hareketlere dâhildir. "Sosyalizm" kavramını sadece bunlar için kullanmamak gerekir, çünkü bazı reformcu sosyal devletçilik de bu kavram altında sınıflandırılmaktadır.

Ticaret kapitalizminden sanayi kapitalizmine (hatta sonradan aynı şekilde bu dönemden geçen bazı ülkelerde de, yani 20. ve 21. yüzyılda sanayileşmeye adım atan ülkelerde de aynı durum saptanmaktadır) geçişte, kendisini herhangi bir strateji veya felsefi akım içinde görmeyen birçok muhalif hareket –"toplumsal isyancılar"– ortaya çıkmıştı; bunlar yeni bir toplumsal duruma geçişin kendileri açısından iyi olmayacağını düşünen insan toplulukları –çoğunlukla köylü ve işçiler– tarafından kurulan Brigantlar (Tugaylar), gizli örgütlenmeler, tarikatvari örgütlenmeler ve kendiliğinden oluşan gruplaşmalardır. (Hobsbawm 1962)

Örneğin, Avusturya Galiçya'sında 1846 yılında meydana gelen köylü ayaklanmaları; Rusya'daki 1826-34, 1835-55 ve 1861 yıllarındaki köylülerin, kapitalizme değil, fakat feodalizmin yükümlülüklerine karşı başlattıkları ayaklanmalar.

İşçi sınıfını bu hareketlere dâhil ettiğimizde, ona haksızlık etmiş oluruz. İşçi sınıfının konumu, ortaya yeni çıkan bir maldan (işgücü) ve yeni bir sınıftan, yani proletaryadan türemiş bir statüdür, ki tek tek mensupları, özellikle de ilk kuşağın mensupları konumlarını, tamamen yeni bir toplumsal durumdan hareketle belirlemek durumundaydılar.

19. yüzyılda Kuzey Amerika'ya (Britanyalılar da Büyük Britanya'nın Amerika'daki kolonilerine göç ediyorlardı) yöne-

36 "Gerici" ve "tutucu" sosyalizme yönelik eleştiri için bkz. Marx/Engels 1969: 482 484.

lik kitlesel göç bu durumun bir parçasıydı. Bu göç aynı zamanda Avrupa'daki sanayileşmeyi de büyük bir yükten, belki de yıkım tehlikesinden kurtarmıştı; böylece hem kitlesel sefalet azalmış hem de devrimci potansiyel (Avrupa'daki 1848/49 yılındaki ayaklanmalara aktif bir şekilde katılan, sonra Amerika'ya göç ederek oraya yerleşen, çiftlikler kurarak tarımla uğraşan ve sonra Amerikan iç savaşında Kuzey'in safında savaşarak, eski mücadelelerini sürdürdüklerini düşünen devrimcileri anımsayalım) emilmiş oldu. Aynı zamanda bu göçlere katılan işçiler sayesinde, Birleşik Devletler'deki kapitalizm de hızlandırılmış oldu.

İlk kuşağın Avrupa'da kalan mensupları ise, kendilerini sadece zaman zaman işçi olarak görüyor ve çoğunlukla de eski zanaatlarına dönmeyi hayal ediyorlardı; eski çevreleriyle ilişkilerini muhafaza etmek için de çocuklarının vaftiz babalarını eski toplumsal çevrelerinden seçiyorlardı. Geleneksel ilişkiler gevşediğinde de, dostluklarını ya ustabaşılarla kurdukları vaftiz babalığı görevi üzerinden ya da zorunlu olarak "sınıf olarak kurumlaşan proletarya"ya yaklaşarak sürdürüyorlardı. (Zwahr 1981) Bu tutum önce sosyal güvencenin olmadığı alanlardaki karşılıklı yardımlaşmada görülüyordu; örneğin sıkıntıya düşmüş olan iş arkadaşlarına yardım için dayanışma kasaları oluşturuluyordu. Mal olarak işlem gören işgücünün fiyatını istikrarlı kılabilmek için sendikalar kurulmuştu. Siyasi etkilerini güçlendirmek için de her ülkenin kendi şartlarına göre siyasi partiler kurulmuştu. Bu yapılaşma çabaları ülkelerin şartlarına göre birbirinden farklı yollar izlemişti.

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Büyük Britanya'da, "işçi isyanları"na ve özellikle de makinelerin kırılması şeklinde ortaya çıkan "Luddizm" hareketlerine tanıklık edilmişti. Sendikalar başlarda yasaktı ve bu nedenle ilki 1824 yılında kurulmuştu. 1838-1848 yılları arası, "Çartistler"in etkin olduğu kitle hareketlerine sahne olmuştu. (Thompson 1987) Çartist hareketin en önemli talepleri, erkeklerin seçme ve seçilme hakkına kavuşmasıyla, günlük çalışma saatlerinin düşürülmesiydi. Bunların talepleri sadece ekonomik ve siyasi taleplerle sınırlı değildi, aynı zamanda işçi

ailelerinin kültürel, ahlaki ve dini kimliklerini ifade eden ve bu kimliğin korunmasını sağlayan "Moral Economy" girişimleriyle de ifade edilmişti. Parlamentonun 1846 yılında aldığı bir kararla tahıl gümrükleri kaldırılmış ve ucuzlayan ekmek fiyatları nedeniyle işçilerin reel ücretlerinde bir iyileşme görülmüştü; aynı şekilde parlamento, 1847 yılındaki bir kararla günlük çalışma saatlerini 10 saate düşürmüştü. Bu kazanımların ardından Çartist harekette bir dağılma görülmüştü. Bundan sonra sendikalarda sadece kalfalar örgütlenmeye başlamıştı. 1867 yılındaki bir yasayla da, kentlerde düzenli bir ikametgâha sahip erkek işçilerle, köyde yaşayan ve asgari miktarda bir vergi ödeyen tarım işçilerine seçme hakkı verilmişti. Bununla birlikte işçi sınıfı, oy deposu olarak artık her iki parti (muhafazakarla liberaller) için de ilginç olmaya başlamıştı. Ardından sendikalar, tek tük işçi önderlerini, Liberal Parti saflarından parlamentonun alt kanadına sokmaya başlamışlardı.

Fransa'da ise Jakobenizmin gizli örgüt geleneği, işçi sınıfı hareketi içinde yaşamaya devam etmişti. Ayaklanmaların en etkin teorisyeni Auguste Blanqui idi. (Blanqui 1969) Henri de Saint-Simon, "endüstri sınıfının ("*la classe industrielle*") -girişimciler ve işçiler- birlikte etkin olduğu yeni bir kapitalizm projesi ortaya atmıştı; Fourier ve Proudhon ise örnek toplumsal komünler önermişlerdi. 1848 devrimi döneminde ulusal atölyeler kurulmuştu. Bunların kapatılmasına tepki gösteren Paris işçi sınıfının isyanı, büyük bir katliamla, "Haziran katliamı"yla bastırılmıştı (3.000 ölü). 1871 yılındaki Paris Komünü -her ne kadar iki ay kadar sürmüş olsa da- bir yönüyle sosyalistler tarafından yönetilen ilk devlet düzeniydi. Ancak vahşi bir devlet katliamıyla (20.000-30.000 ölü) son bulmuştu.

Alman kalfaları, 1834 yılında Paris'te "Lanetlenenlerin Birliği"ni kurmuşlardı. Bölünmeden sonra 1936 yılında "Adiller Birliği" kurulmuştu. Bu hareket Blanqui'nin "Mevsimler Topluluğu"yla sıkı bir ilişkiye sahipti. Bunun İsviçre ve Londra'da

da şubeleri bulunuyordu. Bunlar kırklı yıllarda da Almanya'da bir yardımlaşma fonu oluşturmuşlardı.

1848 devriminden sonra da Almanya'da Stephan Born önderliğindeki ilk siyasi örgütlenme olan "İşçi Kardeşliği"nin yanı sıra sendikalar da kurulmuştu. Devrimden sonra bu örgüt yasadışı ilan edilmişti. Alman burjuvazisinin ulusal ve siyasi etkisindeki "işçi eğitim dernekleri" daha önceden de mevcuttu. Bunlar en çok Ferninand Lasalle (1825-1864)'ın etkisi altındaydılar. Lasalle, "devlet kredisiyle finanse edilen üretim birimleri"nin kurulmasının yanı sıra genel seçme ve seçilme hakkı da talep ediyordu.

O, 1863 yılında "Genel Alman İşçiler Derneği"ni (ADAV) kurmuştu. Lasalle'nin partisiyle ideolojik tartışma içinde olan ikinci parti de –bunun kökeni de İşçi Eğitim Dernekleri'ne dayanmaktaydı– "Sosyal Demokrat İşçi Partisi (August Bebel, Karl Liebknecht, 1869)" olarak kurulmuştu.

Anarşist eğilimli "Toplumsal İsyancılar" ise esas olarak Latin ülkelerinde, İsviçre'nin bir kesiminde, İspanya ve İtalya'da yaygındı. Bunların siyasi önderi Michael Bakunin'di.

İşçi örgütlerinin teorik yapıları, onların deneysel örgütsel yapılarından daha karmaşıktı. Bunlara, sanayi devriminden hemen sonra eşitlikçi toplumsal ekonomik yapıların inşa edilebileceğini düşünen ütopik komünistler de dâhildi. Bu örgütlenmenin Alman temsilcisi Wilhelm Weitling'di. Britanyalı fabrikatör Robert Owen ise ütopik-komünist anlayışını pratikte uygulamaya çalışıyordu. Onun ve Fourier'nin yandaşları, önder olarak kabul ettikleri teorisyenlerinin teşvikleriyle ABD'de eşitlikçi komünler kuruyorlardı.

Ekonomi politiğin eleştirisinden, Hegel'in tarih felsefesinin "ayakları üzerine dikilmesinden" ve geçmiş dönemin işçi hareketinin deneyimlerinden hareketle Marx ve Engels, "Tarihsel Materyalizm Teorisi"ni inşa etmişlerdi. Bu arada Londra'daki Eşitler Birliği'nin "cemaati" de, "Komünistlerin Birliği"ne dönüştürülmüştü. Marx ve Engels, bu birlik için, sonradan "Komünist Manifesto" diye ünlenecek olan "Komünist Partisi Manifestosu

(1847/1848)"nu kaleme almışlardı. Her ikisi de sonradan kuruluşu gerçekleştirilecek olan "Uluslararası İşçiler Birliği"ne (IAA, Birinci Enternasyonal, 1864-1876) önderlik ediyorlardı.

Kapitalist düzene ilk eleştiri getiren şahsiyetler kapitalizmi, içindeki rekabet nedeniyle, yıkıcı buluyorlardı. Eleştirmenlerin birçoğuysa bu anarşik yapının karşısına -biçimsel açıdan muhafazakarların dünyasından alınmış bir kavramı- düzeni koyuyorlardı. Onlara göre üretim ve dağıtım, ister bu devlet eliyle, isterse de devlet ve toplum içindeki öz yönetim eliyle yapılsın, bilinçli bir planlamaya dayanmalıydı. (Bu konumdan ayrılan anarşistler ise açıklamalarında plan ve düzenden bahsetmiyor ve hatta devleti tümden reddediyorlardı.) Liberalizmin özgürlükçü motifini benimseyen Marx ve Engels, hedeflerinin;

> Tek tek bireylerin özgür gelişiminin, herkesin özgür gelişiminin temeli olduğu topluluklar (Marx/Engels 1969: s. 482)

olduğunu açıklıyorlardı. Bu ifadeyle onlar, hem liberallerle, hem de anarşistlerle dirsek temasında oluyorlardı. Ancak onlar, asıl hedefe varmak için üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetin kaldırılması (bu açıdan liberallerden ayrılıyorlar) ve devletin bir süre daha yaşamaya devam edeceği bir ara aşama (anarşistlere kalsa devlet hemen anında ortadan kaldırılmalıdır) konusunda bunlardan ayrılıyorlardı.

Bu arada işçi sınıfının oluşumu, bir "öğrenme süreci" olarak ifade ediliyordu. (Vester 1970) Peki bu süreçte ne öğrenildi? Belki de, emeğin bir mal olarak satıldığı yeni bir toplumsal sistemde, aynı şekilde tümden yeni bir sınıf olarak kendi çıkarlarının savunulmasını ve kendi emekleri üzerinde söz sahibi olmaları gerektiğini öğrendiler. İşçi sınıfı kapitalizmin nasıl aşılacağını değil, fakat onun içinde nasıl yaşaması gerektiğini öğrenebilmektedir. Bazı işçiler ve onların teorisyenleri, ücretli işçilerin ayakta kalabilmek için kapitalist sistemi aşmaları gerekmediğini düşünebilir. Sonuçta işçi sınıfı, emeğin mal haline gelmesinin bir ürünüdür.

Sanayi devrimi dönemindeki pratik ve teorik deneyimler, sonuçta üçlü bir yanlışlanmadan ibarettir.

Ne var ki bu düşünce sonradan elde edilmiştir. Bu, sanayi devriminin işçi sınıfı hareketine yabancı bir açıklamaydı. Onlara göre yeni bir olgu olan kapitalizm, onun kurbanlarının eylemleriyle aşılabilecek dar bir perspektife sahipti. Hedef bu toplumsal sistem içinde ayakta kalmak değil, fakat onun aşılmasıydı.

İşçi sınıfının 19. ve 20. yüzyılının tarihini işte bu ikilik belirleyecektir.

Avrupa'daki bu karşıt hareketlerin dışında bir de sömürgelerdeki kölelerin, örneğin 1807-1835 yılları arasında Bahia'ya (Brezilya) götürülmüş olan Sudanlıların isyanı görülüyordu. (Hobsbawm 1997 I, s.274)

5

Örgütlenmiş Kapitalizm ve Emperyalizm (1873-1914)

Büyük Depresyon ve ekonomik dalgalanmalar

1873 yılındaki krizle birlikte Büyük Britanya, Orta ve Batı Avrupa'daki sanayi devrimi de tamamlanmış oldu. Bununla birlikte kapitalist toplumlar, ekonomik büyümenin yavaşladığı, sert bir inişe sahip, yükselişi ağırdan alan bir döneme, yani büyük depresyona (1895'e kadar) girmişlerdi. (Rosenberg 1967) Çağdaşları değil, fakat sonraki analizciler bu gelişmelerden hareketle periyotları aşan "ekonomik dalgalanmalar" hakkındaki gerçekleri, yani uzun dalgaları keşfetmişlerdi.

1873 yılındaki krizin ve büyük depresyonun sonucunda demir yolları mali piyasası büyük bir yıkıma uğradı ve bu da demir yolu işletmeciliğinin, "stratejik nakliyat sektörü" olarak yolun sonuna geldiğini göstermiş oldu. (H.-U, Wehler) Bu sonuçtan en çok madencilik sektörü etkilenmişti. Ulaşım yollarının (demir yolu ve buharlı gemiler) iyileştirilmesiyle birlikte tahıl üretimi de keskin bir rekabet baskısı yaşamıştı. Devam eden depresyonun uzun vadeli etkisiyle uzun süreli fiyat düşüşleri görülmüştü (Deflasyon).

Maddi altyapı

Nasıl ki pamuk, sanayi devriminin birinci döneminin maddi altyapısını oluşturmuşsa, ikinci döneminin maddi altyapısını da kömür ve demir oluşturuyordu; böylece kapitalizmin 1873 yılından itibaren başlayan ana aşamasının maddi altyapısını da bu kez kömür ve çelik oluşturmuştu. 1900 yılından sonra da bu altyapı, elektrik ve kimya endüstrisiyle öylesine genişledi ki artık elektrik sektörü, çoğunlukla kömürle işletiliyordu.

Genel olarak, yeni bir yapının oluşturulmadığını, fakat mevcut yapının geliştirildiğini varsayabiliriz. Tonlarca pamuk işlenmeye devam ediyordu, ancak bu iş yeni makinelerle yapılmaya başlanmıştı. Bu dönemde bir ulusal ekonominin gücünü gösteren merkezi kriter, onun yeni teknolojiyle (Bessemer Birne, Thomas yöntemi ve Siemens-Martin-Hochofen)[37] işlemekte olduğu çelik miktarıyla ölçülüyordu.

Kimya sektörü de patlayıcı, yapay boya, suni gübre ve farmatik ürünler üretiyordu. Ayrıca kısa bir süre içinde çok önemli bir rol oynayacak olan bir başka madde de işlenmeye başlanmıştı: petrol. Bunlara bir de tıp alanındaki (difteri ve tüberküloza karşı geliştirilmiş ilaçlar)büyük gelişmeleri de eklemek gerekir.

Justus Liebig (1803-1873) tarafından geliştirilen tarımsal kimya, tarım alanındaki üretimi o kadar geliştirmişti ki Maltus'un sanayi ülkeleri için öngördüğü besin kaynakları ile nüfus artışı arasındaki orantısızlık teorisi, geçerliliğini kaybetmişti. Bu arada beslenme ürünleri endüstrisinin (örneğin et ürünleri alanı) bir başka alanındaki bilimsel bir gelişmeyse, esas olarak çok miktarda et ürünlerinin tüketildiği ABD'de (D'Eramo 1992, s. 40-49), henüz proto-teknolojik bir aşamada bulunuyordu.

Daha önceden de olduğu gibi inşaat sektörü, devletin de yüklü siparişleriyle (kurum binaları, okullar, askeri garnizonlar ve hapishaneler) birlikte adeta patlama içindeydi. İnsan ve mal taşımacılığı esas olarak hâlâ demir yoluyla yapılıyordu; bilgi ise henüz

37 Demir cevherinin ergitildiği fırınlar.

yeni keşfedilmiş olan ve esas olarak, devletin, ordunun ve birkaç seçkin ailenin kullanımıyla sınırlı olan bir aletle, telefonla iletiliyordu. Telgraf, esas olarak basın yayın organları ile birkaç büyük şirket tarafından kullanılıyordu. Gramofon, film ve uçak ise ne kitleler tarafından kullanılıyordu ne de bunlara yönelik herhangi anlamlı bir talep vardı; bunlar o gün açısından sadece aşırı lüks tüketim araçlarıydı.

Kapitalizmin altyapısının gelişmesi konusunda ABD, artık öncü bir konuma yükselmişti: Avrupa'da henüz proto aşamasında olan teknolojiler, çoğunlukla orada endüstriyel kullanıma geçmişti bile. Bu özellikle de üretim süreçlerinin küçük birimlere bölündüğü Taylor-yönetimi için geçerlidir; ilk kez et ürünleri üretimini verimli hale getirmek için Şikago'da üretim bandı (D'Eramo 1992) geliştirildi; 18. yüzyılın sonlarında Amerikalı Oliver Evans tarafından henüz bir proto-teknoloji olarak değirmende kullanılan akan bant sistemi (Hobsbawm 1997 I, s. 211), sonradan elektrikle birlikte otomobilin (1908'de Henry Ford "T-Model"i kitlesel olarak üretecekti) kitlesel üretiminde kullanılacaktı. Gerçi Avrupa'da elektrik üretimine 19. yüzyılın sonlarında başlanmıştı, ancak bunun tam kullanımı ancak bir sonraki yüzyılı bulacaktı. Burada sadece, bu işe çok önceleri girişmiş olan İsviçre bir istisnayı oluşturuyordu.

Almanya'da devletin, doğa bilimleriyle teknolojik alandaki temel bilimlerin araştırılmasına (özel sektörün mali desteğini alan Kaiser-Wilhelm Topluluğu'nun kuruluşu, üniversitelerin ve teknik okullarının kuruluşu) yönelik özel gayreti, yeni kapitalizmin altyapısının geliştirilmesinde özel bir yer edinmişti. Almanya'da istekle çalışmayan Albert Einstein bile Berlin'in ona önerdiği çalışma şartlarına sırtını dönememiş ve İsviçre'den Prusya'ya taşınmıştı. Onun fizik dünyasının bakış açısını devrimcileştiren önerileri ve özellikle de başlangıcı (Boltzmann, Rutherford) 1914 yılına kadar geriye giden, ancak sonraki dönemde kapitalizmin gelişmesine büyük bir etkide bulunacak atom fiziği, proto-teknoloji olarak görülmelidir. Radyoaktif ışınlarla (röntgen), radyo dalgala-

rının bulunuşu da o gün açısından kitlesel kullanıma açılmamış proto-teknolojik gelişmelerdi.

Toplam olarak varlığı görülen sanayi alanları şunlardı: birinci sanayi devriminden bu yana süren sektörler,

1. Tekstil endüstrisi,

ve sanayi devriminin ikinci aşamasındaysa;

2. Madencilik,
3. Makine endüstrisi,
4. İnşaat endüstrisi,

Ve yeni organik kapitalizmdeki endüstriler:

5. Kimya endüstrisi ve
6. Elektro endüstrisi.

Kapitalizmin örgütlenmesi

Kapitalizm büyük depresyondan, başkalaşmış olarak çıktı. On yıl sonra onun aldığı biçimi Rudolf Hilferding keşfedecektir: "örgütlenmiş kapitalizm" (Hilferding 1982). Yani hem sermaye hem de işgücü örgütlenmektedir.

Açıklamaya önce sermayenin örgütlenmesiyle başlayalım.

Bu sürecin nasıl yürüdüğünü Marx'ın "Kapital"inin birinci cildindeki bazı kavramlarla, her ne kadar o, örgütlenmiş değil, rekabetçi kapitalizme ait verileri kullanmış olsa da, açıklayabiliriz.

Sanayi devrimi büyük oranda sermayenin **birikimiyle** belirlenmişti. Marx bununla, o güne kadar kapitalist olmayan bir tarzda kullanılmış olan işgücünün, ham maddenin ve sermaye araçlarının, kapitalist üretimin girdabına çekilmesini anlıyordu. (Marx 1975, s. 653 vd.) Şimdi bu bazı ülkelerde merkezileşerek tamamlanıyordu: *mevcut olan sermayenin birleşmesi*. (Age., s. 653-657) Buna bir de yoğunlaşmanın bir başka biçimi daha eklenmektedir: Bugüne kadar kapitalist anlamda kullanılmayan mali araçlar, büyük kapitalist anonim şirketlerin hisse senetlerine yatırılıyordu. Gerçi bu türden birliktelikler, geç ortaçağın ve erken yeniçağın ticaret toplumlarında da görülmekteydi, ancak şimdi bu, de-

vasa boyutlarda ortaya çıkıyordu; örneğin küçük miktardaki paralar toplanıyor ve bunlar, endüstri kapitalizmin yeni şartlarında değerlendiriliyordu.

Sermayenin örgütlenmesi:

1. Sermayenin kendi kendisini örgütlemesi;
2. Bu örgütlenmenin devlet tarafından örgütlenmesi.

Sermayenin yeni örgütlenmesi, merkezinde tekelleşmenin bulunduğu karteller ve tröstler üzerinden yürütülüyordu. Böylece rekabetin yanı sıra, kapitalizmin geçmişte eleştirilen üretim ve dağıtımdaki "anarşik" yanı, denetim altına alınmış oluyordu.

ABD ve Avrupa'daki yoğunlaşma süreçleri birbirinden farklıydı. ABD'deki yoğunlaşma dikeydi ve tröstler üzerinden yürütülüyordu: Üretimin tek bir noktada derinleştirilmesinin yanı sıra dağıtım, esas olarak tek elde toplanıyordu. Kıta Avrupa'sındaki yoğunlaşma ise yataydı; üretimdeki katkı oranı eşit olan sanayi dalları tek elde toplanıyordu. (Arrighi 1996, s. 286 vd.)

Tekelleşme ilk önce maden sektöründe yürütülmüştü. Yüzyıl dönemecinden itibaren sanayide sağlam bir zemin kazanan elektro endüstrisi, oligopol (büyük birkaç şirket) bir yapıya sahipti (Almanya'da AEG ve Siemens). Aynı şekilde "yeni" olan kimya endüstrisinde tekelleşme, 1. Dünya Savaşı'nda başlamıştı. Yoğunlaşma bankaları da sarmaya başlamıştı. Bankalar hisse senetleri satışları, krediler ve mütevelli heyetlerindeki katılımlarıyla -aynı şekilde yoğunlaşan-sanayi sermayesi üzerindeki etkilerini genişletmekteydiler. Bu yoğunlaşmanın ardından ortaya çıkan yeni sermaye tipini Hilferding şu şekilde kavramlaştırıyor:

> *Ben bunu banka sermayesi, yani para biçimindeki sermaye olarak adlandırıyorum; bu gerçek anlamda sanayi sermayesine dönüşmüş olan finans kapitaldir.* (Hilferding 1947, s. 305. Altını Hilferding çizmiş.)

Tekelleşme, 1870'lerden sonra gerçekleştiği yerlerdeki devletler tarafından korumacı gümrük tedbirleriyle desteklenmişti.

Gümrükler tahıla da uygulanmıştı. Devletin etkin müdahaleleri, esas olarak işveren kuruluşlarının (tarım alanındaki girişimci örgütlenmelerine) yararına yönelikti.

Burada sermayenin örgütlenmesine yönelik açıklamalar öncelikle ABD ve Orta ve Batı Avrupa'daki gelişmeler için geçerlidir. Sanayi devrimi dönemindeki gibi sadece bir değil, fakat beş çeşit sermaye tipi görülmekteydi:

1. ABD'deki tekelleşme, devlet tarafından desteklenmemiş, aksine zaman zaman (Başkan Roosevelt'in ileri döneminde, 1901-1909) devletin yasaklamalarıyla (fiyat kontrolüne karşı mücadele, tüketiciyi koruma önlemleri ve tek tük olmakla birlikte şirketlerin özerkleşmesini teşvik etme) karşılaşmıştı (Karş. Pringle 1984, s. 290-313).
2. Batı ve Orta Avrupa'daki kapitalist örgütlenmenin tipiyse daha farklıydı; örneğin özellikle Almanya'da sanayinin üzerinde büyük toprak sahiplerinin etkisi çok büyüktü.
3. Büyük Britanya ise tekelleşmemiş ve görece serbest ticaretçi kapitalizm modelini muhafaza etmeye devam etmişti.
4. İskandinav ülkelerindeki kapitalist örgütlenmenin tekelleşme oranı çok küçüktü; büyük toprak sahiplerinin etkisi hemen hemen hiç yoktu ve ayrıca hem özgür köylülerin hem de işçi hareketinin siyasi gelişmeler üzerindeki etkisine büyük oranda izin verilmişti.
5. Kapitalizmin beşinci tipine ise sonradan sanayileşen ülkeler dâhil edilebilir: Japonya, Rusya ve Latin Amerika. Bu ülkelerin bazılarında, ihtiyaç duyulan sermaye, dış ülkelerden alınan krediler üzerinden sağlanmıştı.
6. Tekelci kapitalizm dönemindeki baskın kâr yöntemleri ise artık değer, tekelleşmeyle ve sömürgelerin sömürülmesiyle elde edilen fazladan kârlardı (en son bahsedilen kâr biçimi, daha çok Britanya'daki tekelleşmemiş şirketlerin başvurduğu kâr yöntemiydi).

Emeğin örgütlenmesi

Sanayi devrimi dönemindeki kısa soluklu işçi sınıfı hareketinin yerini, sendika ve sosyal demokrat partilerden oluşan sağlam yapılı işçi sınıfı örgütlenmeleri almıştı. Kapitalizm dönemindeki işçi haklarını savunma yöntemlerinin başında, deneme yanılma yöntemi geliyordu ki bu yöntem hâlâ kullanılmaktadır. Ancak Avrupa'da bu yöntem, "işçi sınıfı kapitalizmde kendisine bir yer mi edinmeli, yoksa onu aşmalı mı" tartışmasıyla daha yapısal bir biçime bürünmüştü.

Bu tartışma içinde iki farklı düzeyi birbirinden ayırmak gerekir:

Örgütlerin içindeki bu tartışma, 1914 yılına kadar çözülemedi. Tartışmanın merkezinde "devrim mi, reform mu" sorusu bulunuyordu. Genel toplumsal sistem açısından bu tartışmanın sonucu belliydi; bütün işçileri saflarında örgütleyen sendikalar bu alanda tekelleşmişler ve ekonomik haklarının bir kısmını grevler yoluyla kabul ettirmişlerdi. Onlar bu yolla karşıtları olan kapitalistler üzerinde güçlü bir etkide bulunuyorlardı. Aynı anda sosyal demokrat partiler de taleplerini devlete yöneltiyorlardı. Bu talepler çoğunlukla reddediliyordu, ancak bunların bir kısmı dolambaçlı yollardan da olsa uygulamaya sokuluyordu. Örneğin hem sosyal demokratların kitleler üzerindeki etkisini kırmak, hem de üretici bir güç olan işçi sınıfının erken bir zamanda yıpranmasını önlemek için sosyal sigortalar kurumu devreye sokuldu. İşçi örgütlenmesinin bir tekeli haline gelen sendikalar (liberallerin muhafazakar kanadının hemen ve bugün bile karşı koymaya devam ettikleri bir durum), kendileri açısından kapitalist örgütlenmede bir işlev edinmişlerdi. 1900'lerden sonra burjuvazinin küçük bir bölümü, işçi sınıfının siyasi ve toplumsal açıdan kapitalizme entegre edilmesinin zorunlu olduğunu (sosyal liberalizm) savunmaya başlamıştı. Tabii ki bunun da bir bedeli vardı: genel seçme ve seçilme hakkı, özellikle sanayinin örgütlenmesinde işçi sınıfının temsilcilerine söz hakkı verilmesi ve en azından işçilerin bir kesimi için refah düzeyinin yükseltilmesi. Bu taleplerin kabul ettirilmesi veya bu taleplere karşı çıkıl-

ması sorunu, 20. yüzyılın başından itibaren işçi sınıfı hareketini belirler hale gelmişti.

İşçi sınıfı hareketi tarafından dile getirilen talepler, 1914 yılından önce kabul görmedi (Sadece Almanya'da yetişkin erkeklere, o da hükümetin kurulması ve bazı kritik vergilerin kabul edilmesi konusunda yetkilere sahip olmayan parlamentonun üyelerini seçme hakkı tanındı. Eyalet parlamentolarında çoğulcu seçme hakkı bulunmaktaydı; ancak Almanya'daki sanayinin ezici çoğunluğunun merkezileştiği Prusya'da ise hâlâ Üç-Aşamalı-Seçme ve Seçilme Hakkı yürürlükteydi.). Bu nedenle işçi sınıfı kapitalizme entegre edilememişti. Gerçi işçi sınıfı kendi içinde örgütlüydü, ancak devlet ve sermayeyle henüz herhangi bir diyaloga sahip değildi. Sendikalar görüşmelerde, işçilerin temsilcileri olarak kabul edilmiyorlardı. Kurulmuş olan işveren sendikaları ise işçi sendikalarına karşı mücadele etmeyi başat görev olarak saptamıştı. Fransa'da 1899 yılında ilk kez "sosyalist" bir şahsiyet (Alexandre Millerand), hükümette görev alınca, partisi ona destek vermemişti. Bunun üzerine Millerand gibi 1909 yılında başbakan olan Aristide Brian da sosyalist hareketten istifa etmişti. 1912 yılında Avustralya'da – sosyalist olmayan– işçi partisi hükümeti kurulmuştu. (Hobsbawm 1997 III, s. 117) Almanya'nın ise (sosyalistlere karşı yürürlüğe konan) "Sosyalistler Yasası" (1878-1890)ın yürürlükten kaldırılmasına rağmen sosyalistler kovuşturmaya uğramaktaydılar.

Kapitalizm döneminde iş gücünün örgütlenmesi sadece işçilerle gerçekleştirilmiyordu. Kapitalizmin kendisi de bir yönüyle işgücü örgütlenmesidir; çünkü işgücü için ayrılan sermaye, aynı zamanda işveren-işgücü örgütlenmesini (Marx'ın terminolojisiyle ifade etmek gerekirse: değişir sermaye) de içermektedir; bu yönüyle şirketler, sermayenin örgütlenmesinin bir kısmını oluşturmaktadır. Aslında burada işgücünün iki yönlü örgütlenmesi söz konusudur:

1. Girişimci aracılığıyla (Hedefleri: kâr; girişimcinin üretim süreci ve bu sürecin toplumsal ve siyasi koşulları üzerindeki egemenliğinin güvence altına alınması),

2. Sendika ve işçi sınıfı partileri aracılığıyla (Hedefleri: yüksek ücret, çalışma saatlerinin azaltılması ve bu hedeflere varabilmek veya sömürüden kurtulabilmek için toplumsal ve siyasi etkinin artırılması).

Toplumsal yapı

1847 yılında Britanya'da günlük çalışma sürecisini on saatle sınırlayan yasanın yürürlüğe girmesinden ve Kıta Avrupa'sında, 1848/49 yıllarındaki devrimlerin ardından 80'li yıllardan itibaren günlük çalışma saatinin 8 saate indirilmesi için mücadele eden laik bir işçi sınıfı hareketi oluşmuştu. Büyük depresyonla birlikte ikinci bir laik süreç daha başlamıştı: Her ne kadar ücret oranında bir değişiklik yaşanmamış olsa da, deflasyon ve üretimdeki verimlilik nedeniyle sanayi ve tarım alanındaki gelirlerin dağılımı nedeniyle reel ücretlerde bir yükselme görülmüştü. Ne var ki ücretlerdeki reel yükseliş, 1890'ların sonundan itibaren önce durgunluğa, sonra düşüşe ve en sonunda da eksiye geçmişti.

Aile yapısı ve toplumsal güvence

Tıptaki büyük gelişmeler sayesinde erken ölümlerde bir gerileme baş göstermişti. Büyük depresyonun sona ermesiyle birlikte Orta ve Kuzey Avrupa'dan kitlesel göçler de durmuş, ancak İtalya, Polonya ve Rusya'dan devam etmişti. Nüfus artışında bir gerileme görülmüştü, çünkü orta halli aileler, refahlarından ödün vermemek için bilinçli olarak nüfus kontrolüne başvuruyorlardı. Sosyal-teknik ve proto-teknolojik açıdan kürtaj ve genetik tedbirler o gün açısından ön sıralarda yer alıyordu.

Toplumsal güvence olarak aile, sanayi devriminden bu yana özellikle de işçiler arasındaki işlevini önemli oranda kaybetmişti; ailenin bu işlevi, özellikle son yıllarda devletin sosyal sistemdeki değişiklikleri sayesinde kısmen de olsa karşılanır olmuştu. Almanya'da 1883 yılında hastalık sigortası, 1884 yılında kaza sigortası ve 1889 yılında da ihtiyarlık ve malûlen emeklilik yasa-

ları kabul edilmişti; 1891 yılında Danimarka'da, 1913 yılında da İsviçre'de toplumsal emeklilik yasası geçerli hale gelmişti. Büyük Britanya'da 1908 yılında 70 yaş üzerindekiler için emeklilik yasası, 1914 yılında da diğer genel sosyal güvenlik sistemi (kısmi), hastalık sigortasıyla birlikte kabul edildi.

Sanayi devriminden sonra yasaklanan "çocuk işçiliği"ile birlikte, işçi ailelerinden gelen çocuklar için de bir "çocukluk" dönemi, her ne kadar bu 14 yaşla birlikte sona eriyor olsa da, başlamış oluyordu.

Burjuva ailelerinde, sanayi devrimi döneminde başlamış olan yeni bir gelenek yer edinmeye başlamıştı: çocukluk ve yetişkinlik çağından ayrılan ve esas olarak lise ve üniversite eğitiminin tamamlandığı gençlik çağı. Bu ayrıcalık, entelijensiyanın sanayi öncesi tarihinde sadece küçük bir azınlığa ve profesyonel bilim adamlarına tanınırdı. "Akademisyenler" ise diğer bir tipi oluşturuyordu: Bunların üniversite öğretiminin yanı sıra bilim adamlığıyla sınırlı olmayan bir başka görünümleri daha vardı. Bunların "gençlik dönemi" haliyle uzun sürerdi. (Zanaatkarlar da eğitimlerinden sonra deneyim kazanmak için "uzun bir yolculuğa" çıkarlardı. Bu gelenek bu dönemden sonra da devam ettirilmişti.)

Sanayi devrimi dönemindeki işgücü, esas olarak kalifiye özelliklerinden dolayı oldukça az bulunan "göreceli" bir varlıktı; göreceliydi çünkü yedekte bekleyen bir işsizler ordusu söz konusuydu: Eğer bu yedektekiler de çalışanlar kadar kalifiye elemanlarsa ve çalışanların yeri bunlarla doldurulabilecekse, işte o zaman bunlar çalışanlar üzerinde bir baskı oluştururlardı. Eğer bu baskı tümden ortadan kalkarsa o zaman kârda da bir azalma olurdu. Güvenlik tedbirleri, kaza ve hastalık sigortaları çalışanların aşırı yıpranmalarını engelliyordu. İhtiyarlık ve sakatlık sigortalarının amacı çalışanların yıpranmasını önlemek değil, fakat siyasi nedenlerde kabul ediliyordu: Bununla toplum rahatlatılmalı ve çaresizlikten kaynaklanan arayışların önüne geçilmeliydi.

Kamusal altyapı harcamaları, işgücü ve sermayenin ekonomi politiği

Kalifiye işgücünün yetiştirilmesi ve güvenliği, kamu kuruluşlarının altyapı çalışmalarının bir parçası olarak görülmeye başlanmıştı. İlkokulların inşası, su ve kanalizasyon altyapısının tamamlanması salgın hastalıkları azaltmıştı, gaz ve elektrik hatları evlerin ve yolların aydınlatılmasını sağlamıştı. Dere ve nehirlere akan atık sular arıtılmış, postaneler ise telefon ve telgraf hatları (kablo ve aletler çoğunlukla özel şirketler tarafından satılıyordu) çekerek, bunları halkın hizmetine sunmuştu. Aynı şekilde işgücü güvenliği, kaza ve hastalık sigortaları ise üretici güçlerin ekonomi politiğine katkıda bulunuyordu: Bunlar ücretlilerin yararına olan tedbirlerdi. Daha 1864 yılında Marx, Avam Kamarası'nın günlük çalışma süresini on saatle sınırlayan yasasını şöyle yorumlamıştı: *"İlk kez güpe gündüz orta kesimin ekonomi politiği, işçi sınıfının ekonomi politiği önünde diz çöküyordu."* (Marx 1968, s. 11) Aynı zamanda bunlar, sadece ödenen ücretler açısından değil, aynı zamanda şirket giderleri açısından da sermayenin ekonomi politiğinin bir parçasıdır (Marx'ta bu, değişir sermaye olarak geçiyor; burada sermaye kelimenin dar anlamında kullanılmamaktadır, çünkü bu bazen alet edevat, bazen ham madde bazen de yarı işlenmiş mamul olarak hesaba katılmaktadır). Ulaşım ve demir yollarının inşası, bir yandan işgücüne hareketlilik sağlarken, diğer yandan ham madde ve yarı işlenmiş mamullerin taşınmasını kolaylaştırmıştı. Tek tük büyük şirketler (örn. Essen'deki Krupp firması) daimi çalışanlarını kendilerine bağlamak için toplu konutlar inşa etmişlerdi.

Kavram açıklaması: Sermayenin ekonomi politiğinin merkezi kavramı kârdır; üretici güçlerinki ise ücrettir, ama buna belli zaman dilimleri arasında yapılan ödemeleri (=emeklilik) ve ücret yerine geçen ödentileri (işsizlik ve hastalık parasının yanı sıra kaza anında yapılan ödemeler), vergi iadeleri ve üretici güçlerin yeteneklerini geliştirmeye yönelik eğitimsel ödentileri (okul ve hastane) de eklemek gerekir.

Bölgeler arası kara yollarının inşası, eğitim sisteminin geliştirilmesi, devlet tarafından desteklenen bilimsel-teknolojik araştırmalardaki adımlar, uzman elemanların yetiştirilmesi ve sağlık alanındaki gelişmeler; sonuçta bunların hepsi askeri amaçlara yönelikti.

Devlet ve siyaset

Devletin örgütlenmiş kapitalizmdeki (unutmayalım ki bu kapitalizm tipi, birkaç farklı kapitalizmden sadece biridir) işlevi şunlardı:

1. Pazarın yasalarla güvence altına alması;
2. Korumacı tedbirlerle ve gümrüklerle iç pazarın güvenceye alınması;
3. Savunma ve hegemonya aracı olarak işlev görme;
4. Toplumsal yeniden üretimin güvence altına alınması (okullar, iş yeri güvencesine yönelik yasalar, çocuk işçiliğinin kontrol altına alınması, kadın işçiler için belli sağlık koşullarının hazırlanması, sosyal güvenlik sistemine ilişkin yasaların hazırlanması).
5. Bilimsel-teknolojik araştırmaların mali ve kurumsal açıdan desteklenmesi;
6. Gelir getirmeyen altyapı çalışmalarının üstlenilmesi (verimli olmayan özel demir yolları ağının satın alınması ve bunların askeri amaçlarla kullanılması);
7. Satın alıcı olarak (silahlanma) işlev görme.

Demokratikleşme sürecini içselleştiren (ülkeden ülkeye farklı bir hat izleyen) devlet, kapitalist dünyada esas olarak ulusal bir devlettir.

Büyük dönüşümün başlangıcı

Devletin altyapı faaliyetlerine ve toplumsal-siyasal alana ilişkin yatırımlarının gittikçe artması, iktisat teorisyeni Adolph Heinrich Gotthilf Wagner (1835-1917)'i "Devletin gittikçe artan

etkinliğinin yasaları" başlıklı teorisini (Wagner Yasaları) ortaya koymaya yöneltmişti. Ona göre bu etkinlikler kültürel ilerlemelerdi. Onlarca yıl sonra ilk kez 1944 yılında yayınlanan kitabında Karl Polanyi, 1870'li yıllardan bu yana yaşanan gelişmeleri "Great Tranformation"ın (Büyük Dönüşüm) başlangıcı olarak görmüştü; bu dönüşümde para, toprak ve işgücü, mal karakterinden sıyrılarak toplumsalın hizmetine sunulmuştu. (Polayni 1978) 1914 yılına kadarki süreci koruma tedbirlerinin artırıldığı ve hâlâ bir mal olarak görülmeye devam eden işgücünün, toplumsal açıdan entegre edildiği bir dönem olarak görebiliriz.

Mekânsal düzenleme

Kapitalizmin yeni gelişme dönemindeki mekânsal düzenleme, yerel, ulusal ve uluslararası düzlemde değişikliğe uğramıştı.

Kentler kendilerini yeni burjuva (Westend) ve proleter (East End) bölgelere göre düzenlemişlerdi.

Ulusal devlet, kapitalist amaçlara hizmet eden bir araç olarak yapılaşmıştı. Gümrükler aracılığıyla (Büyük Britanya dışında) tekelleşmeyi teşvik ediyordu ki bu sayede 19. yüzyılda üçüncü kez sermaye fazlalığı ortaya çıkmıştı:

1. Birinci fazlalık tekstil endüstrisinde ortaya çıkmıştı ve bu fazlalık hemen demir yollarına ve madenciliğe yatırılmıştı.
2. Büyük depresyon, yatırım imkanlarının kısıtlanması nedeniyle bir sermaye fazlalığına yol açmıştı.
3. Tekelleşme, sadece ulusal çapta bir yatırıma dönüşmeyecek tekel kârlarına yol açmıştı.

İkinci (Büyük Britanya, ABD, Orta ve Batı Avrupa, Avusturya-Macaristan) ve üçüncü (örgütlenmiş kapitalist ülkeler) eğilim, denizaşırı ülkelere yönelik büyük miktarda hegemonik amaçlı sermaye ve tahvil ihracına neden olmuştu. Sanayi ülkeleri, yaptıkları yatırımları kontrol altına almak, ihraç edilen sermayenin "ana ülkenin" şirketleri üzerinden kullanılmasını sağlamak ve böylece geri ödemeleri de güvence altına almak için söz konusu ülke-

leri ve bölgeleri sömürge ve yarı sömürge ülkeler haline getirmişlerdi. Başka bir motif ise, sanayi devrimi döneminde meydana gelen göçler nedeniyle oluşmuş olan "yurttaş kolonilerini" desteklemekti. Büyük Britanya'nın sömürge politikacısı Cecil Rhodes için bu yöndeki göç politikası, toplumsal devrimi rahatlatan kritik bir önlemdir; böylesi bir düşünce sanayi devrimi döneminde çok popüler bir hale gelmişti; ancak bu anlayış, 1870'li yılların demografik verilerinden hareket ediyordu.

Yeni olan bu kapitalizm, emperyalizmdi. Bu politika, sanayileşmiş ülkelerin, az veya hiç gelişmemiş ülkelere yönelik sistemli ve rekabet içinde yürütülen hegemonik girişimleriydi.

Bu topraklar:

- sömürgelerdi
- ülke sınırlarına katılmış yeni topraklardı
- hegemonya bölgeleriydi.

Hedef ise:

- ham maddeye sahip olmak
- mal ve sermaye ihraç etmek
- o topraklara yerleşmekti.[38]

Büyük Britanya, katı bir biçime sahip olmayan topraklarını, bundan böyle ulusal bir devlet niteliğine sahip bir imparatorluğa büründürmüştü. 1852 yılında Burma sahillerini ele geçirmişti; 1885/86'da da tamamını ele geçirerek Hindistan'a bağlamıştı. 1876 yılında da kraliçe Elisabeth aynı zamanda Hindistan'ın imparatoriçesi ilan edilmişti. Bunun dışında Britanya Afrika'yı kuzeyden güneye doğru işgal ederek, sömürgeleştirmeye başlamıştı. 1882'de Mısır, Britanya ordusu tarafından işgal edilmiş (1914 yılından sonra da manda olmuştu) ve ardından da 1902 yılında Güney Afrika, Britanya krallığının sömürgesi ilan edilmişti.

1858 yılından itibaren Fransa, Hindi-Çin'e girmiş ve 1883 yılında da Annam'ı (bugünkü Vietnam) mandası haline getirmişti. Afrika'da Tunus'u (1881) işgal etmiş ve sonra da Kongo'nun küçük

38 Emperyalizm için karş. Hobson 1970, Lenin 1961, Luxemburg 1985, Wehler 1972.

bir bölgesini ele geçirmişti. 1912 yılından sonra da Fas, Fransa'nın mandası olmuştu.

Belçika kralı II. Leopold, 1885 yılında Kongo'nun büyük bir kısmını kendi özel mülkiyetine geçirmişti.

1884 yılından sonra Almanya da, sömürgecilik kervanına katılmıştı: Güney-Batı Afrika'yı (bugünkü Nabibiya) mandası ilan etmişti; Doğu Afrika (bugün Tanzanya), Kamerun ve Togo'yu ise hakimiyeti altına almıştı.

Asya'da ise Kiauçau'yu 100 yıllığına kiralamanın yanı sıra Güney Pasifik'teki bazı adaları ve toprakları Almanya'nın mülkiyetine geçirmişti.

İtalya'nın Afrika'daki yayılma çabalarıysa Britanya ve Fransa tarafından durdurulmuştu.

ABD kendisini hâlâ, sömürge karşıtı bir güç olarak gösteriyordu. 1898 yılında İspanya'ya karşı yürüttükleri bir savaşın sonucunda Küba bağımsızlığını kazanmıştı. Amerikan deniz filosu, 1903'te Panama ve Kolombiya'nın bağımsızlaşmasına destek vermişti. Bu yeni devlet ABD'ye istediği an topraklarına girme hakkı vermişti ki ABD bunu, 1908, 1912 ve 1918'de olmak üzere üç kez kullanmıştı. ABD, 1914 (yapımı 1906'da başlamıştı) yılında Panama Kanalı'nın açılışını gerçekleştirerek, kanalı "de facto" kendi su geçit yollarına katmıştı. Britanya, Almanya ve İtalya'nın 1902/03 yılında, kredi taksitlerini ödemesi için Venezüella limanını abluka altına alınca, Theodore Roosevelt 1904 yılında Monroe Doktrini'ne "ABD bundan böyle, Avrupalı büyük güçlerin Amerikan kıtasına müdahale etmeleri durumunda, bunlara karşı koyma hakkına sahiptir." eklemesini yapmıştı.

Böylece Latin Amerika'da "ilan edilmemiş bir ABD imparatorluğu" kurulmuştu. ABD, İspanya savaşının ardından da hiç de önemsiz olmayan Haval Adaları'nı, Puerto Rico'yu ve Filipinler'i egemenliğine katmıştı.

1861 yılında Rusya'da, 1865 yılında da ABD'de köleliğin kaldırılmasından sonra Afrika ve Asya'daki sömürgelerde, köleliğin yeni bir biçimi olan "zorunlu emek gücü" oluşmuştu.

Emperyalizmin ortaya çıkışı ve gelişmesi, kimi zaman savaşların eşlik ettiği çatışmalarla sürdürülmüştü.

1. İlk önce sömürge ve manda topraklarındaki yerlilere karşı verilen savaşlardan bahsetmek gerekir; Diğerlerinin yanı sıra Büyük Britanya ve Almanya'nın Burma ve Afrika'daki savaşları, bir bakıma soykırım savaşları biçiminde yürütülmüştü.
   Büyük Britanya ve Almanya'nın "dolaylı yönetim" politikaları, yerli halkların parçalanmasına yönelik araçlardı: Çoğunlukla yönetim belli bir etnik kökene bırakılarak, diğer topluluklar üzerinde hakimiyet sağlanıyordu.
2. Emperyalist yayılmacık –hem sömürgelere hem de yarı sömürgelere yönelik– esas olarak yeniçağla birlikte kurulmuş olan imparatorlukların çıkarlarına yönelikti.
   Osmanlı İmparatorluğu, Büyük Britanya tarafından Mısır'dan çıkarılmıştı. Balkanlardaki siyasi çıkarları Rusya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun çıkarlarıyla çatışıyordu. 1877 yılındaki Rus-Türk savaşından sonra Osmanlı İmparatorluğu, 1878 yılında Romanya'nın, Karadağ ve Sırbistan'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kalmıştı. Bulgaristan ise özerk bir prenslik olarak Osmanlı İmparatorluğu'na vergi ödemek durumundaydı, ancak esas olarak Rusya'nın egemenliği altındaydı. 1. Balkan Savaşı (1912)'nda Osmanlı İmparatorluğu, Rusya tarafından desteklenen Sırp-Bulgar ittifakı karşısında yenilgiye uğramıştı; 2. Balkan Savaşı (1913)'nda ise Sırbistan'ın ve böylece Rusya'nın konumu güçlenmişti.
   İspanya, 1898 yılında son deniz aşırı sömürgelerini de kaybetti. Mozambik ve Angola ise Fransa ile Büyük Britanya arasında süren hegemonya çatışması nedeniyle Portekiz'in elinde kalmaya devam etmişti. Belçika-Kongo'sunun kurulmasının esas nedeni de buydu. Hindi-Çin bölgesindeki Hollanda sömürgeleri olduğu gibi kalmaya devam etmişti. Buna karşılık Güney Afrika'daki Bur devleti, Natal ve Transvaal, Büyük Britanya İmparatorluğu'nun eline geçmişti.
3. Sömürgeler, emperyalist ülkelerin kendi aralarındaki savaşlar

için bir neden oluşturuyorlardı. Ancak barışçıl çözümler de görülüyordu. Bunun bir örneğini Sansibar-Helgoland-Antlaşması oluşturuyordu; buna göre Almanya Doğu Afrika'daki sömürgelerini Büyük Britanya'ya bırakıyor ve karşılığında da Helgoland'ı Büyük Britanya'dan alıyordu (1890). Britanya'nın Afrika'ya Kuzey-Güney girişi ve Fransa'nın Kuzey Afrika'dan batıya doğru genişlemesi, 1898'de her iki ülkeyi Faşo'da (Kuzey Afrika) silahlı bir çatışmanın eşiğine getirmişti. Bunun üzerine Fransa, Büyük Britanya'nın Mısır ve Sudan'ın büyük bir kısmı üzerindeki egemenliğini tanımak zorunda kalmıştı.

4. Yeniçağın başlarında büyük bir imparatorluğa dönüşen Rusya, sanayi devrimine adım attıktan kısa bir süre sonra emperyalist bir ülke haline gelmişti. Rusya'nın genişleme siyasetinin hedefleri Mançurya ve Kore idi. Orada Rusya, sanayi devriminin hemen ardından genişleme arzuları içindeki emperyalist bir ülke olan Japonya ile karşılaşmıştı. 1904/05 yılındaki savaşta Rusya, Mançurya'yı ve Şahalin Adası'nın güneyini Japonya'ya bırakmak zorunda kalmıştı. 1910 yılında da Kore, Japonya'nın genel valiliğine bağlanmıştı.
5. Avrupalı güçlerin yeni etki alanları ve sömürge bölgeleri ele geçirme siyasetleri, Almanya ile Fransa'nın ezeli rekabetiyle yeni bir dinamizm kazanmıştı. Almanya'nın, Fransız-Alman savaşından sonra Alzas bölgesini ve gene Lotringen'in maden yataklarını ele geçirmesi, eski sömürgeci ülkeler Büyük Britanya ve Fransa'nın emperyalist politikasından biraz ayrılıyordu, çünkü bu kez hedef, ham maddeye sahip sömürge bölgeleri değil, doğrudan emperyalist bir ülkenin kendisiydi. Her ne kadar Fransa, bu bölgelerin terk edilmesini, 1871 yılındaki Frankfurt antlaşmasıyla zorla kabul etmiş olsa da, bunu ahlâki ve siyasi açıdan hiçbir zaman kabul etmemişti. Bismarck'ın amacı, 1848 yılından bu yana Rusya ile yaptığı muhafazakarlar ittifakı çerçevesinde, ki bu antlaşma aynı zamanda iç politikanın da güvencesiydi, Almanya açısından iki cepheli savaşı önlemekti. Balkan'daki durumu yeniden görüşmek üzere 1878'te toplanan Berlin Kongresi'nde, Türkiye'ye karşı çı-

karlarının yeterince dikkate alınmadığını düşünen Petersburg ile Berlin'in ilişkileri de bozulmaya başlamıştı.

1882 yılında Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya üçlü bir ittifak kurmuşlardı. (Fransa'nın Tunus'u işgal etmesinden sonra İtalya, diğer güçlere yanaşmaya başlamıştı.) Almanya, Avusturya'ya yakınlaşırken, Rusya'ya daha fazla yabancılaşıyordu. Gerçi Bismarck arkasını sağlama almak için 1887 yılında Rusya ile gizli bir saldırmazlık antlaşması imzalamıştı, ancak bu antlaşma 1890 yılında yenilenmemişti. Bunun yerine Rusya ile Fransa, 1892 yılında askeri bir antlaşma imzalamışlardı.

Almanya'nın önemli sanayicileri (özellikle elektrik sanayii, Siemens vs.) ve bankaları (Deutsche Bank), ortak bir kararla, Türkiye ile Ortadoğu'da ekonomik ve siyasi ilişki kurmuş ve resmi olmayan bir imparatorluğun inşasına girişmişlerdi; bu girişim zaman zaman Alman İmparatoru II. Wilhelm tarafından hararetle desteklenmişti. Bu işbirliği Balkanları da kapsıyordu. Bu çerçevede Bağdat demiryolları projesi de gündeme gelmişti. (Opitz 1994, s. 134-137) Ancak burada Almanya'nın çıkarları, sadece Türkiye'nin geleneksel rakibi olan Rusya ile değil, Rusya ile boğazlar konusunda anlaşamayan Büyük Britanya ile de çatışıyordu.

1895 yılından sonra Büyük Britanya ve Rusya, Orta Asya'daki eski çıkar çatışmalarını bir kenara bırakmışlardı: Rusya, Afganistan ile olan sınır sorununu, Büyük Britanya'nın çıkarları doğrultusunda yeniden düzenlemişti. Fransa ile Büyük Britanya'nın Afrika konusundaki çıkar çatışmaları, 1904 yılında barışçıl bir yöntemle çözüme ulaştırılmıştı. "Entente Cordiale" olarak ifade edilen Fransa-Britanya işbirliğinin herhangi bir biçimi yoktu, ancak Fransa Almanya güç ilişkilerinde önemli bir yer tutuyordu. Fransa ve Britanya, sadece Afrika'daki çıkar çatışmalarını değil, aynı zamanda kökleri 18. yüzyıla kadar giden karşıtlıklarını da bir kenara bırakmışlardı.

Almanya'nın 1898 yılında inşasına giriştiği deniz savaş filosu, Alman sanayinin de yararınaydı, ama bu girişim, denizlerin hâkimi

Büyük Britanya tarafından bir tehdit olarak algılanmıştı. Bunun üzerine Büyük Britanya da 1905 yılında büyük bir savaş filosu inşa etmeye girişmişti. Bu silahlanma yarışına, Rusya ve Fransa da karadaki silahlanmalarıyla katılmışlardı.

Görüldüğü kadarıyla süreç, Almanya'nın aleyhine çalışıyordu: Silahlanma, uzun veya kısa vadede yeni vergileri zorunlu hale getiriyordu. Doğrudan vergi toplama işlemi, genel seçme ve seçilme hakkına sahip yurttaşların seçtiği parlamentonun görev alanına giriyordu. (Witt 1970) Gerçekten ilk kez 1913 yılında askeri bütçe doğrudan imparatorluk vergileriyle (Sosyal Demokratların desteğiyle) finanse edilmişti. İmparatorluğu parlamenter sisteme uyumlu hale getirmeden böylesi bir vergiyi sürekli hale getirmek olanaklı görülmüyordu. Bu arada silahlanma yarışıyla birlikte ordunun mevcudunu da artırmak gerekliydi, ancak bunu soyluların imtiyazlarını tehlikeye atmadan yapmak olanaksızdı. Bu yenilikler yapılmadığı anda Almanya'nın silahlanmadaki konumu da tehlikeye girecekti. Önleyici ani bir saldırı savaşı, o güne kadarki elit kesimlerin, daha doğrusu soyluların da işine geliyordu.

6. Her ne kadar 1902/03 yılında Almanya, Büyük Britanya ve İtalya, Venezüella'ya karşı bir cezalandırma savaşına girişmiş olsalar da; 1900 yılında Almanya, Büyük Britanya, Fransa, İtalya, Japonya, Rusya ve ABD, Çin'deki Boksör Ayaklanması olarak bilinen I-hoch'üan ayaklanmasının bastırılmasında ortak hareket etmiş olsalar da böylesi bir durumda ortak emperyalist çıkarların herhangi bir geleceği yoktu. Ekonomik yararlar sağlamak bu savaşla Çin'i daha fazla dışa açılmaya zorlamışlardı, ancak her ülke kendi emperyalist çıkarlarını diğerlerine dayatmayı da ihmal etmiyordu.
7. ABD 1880 yılında dünya ekonomisindeki payıyla Büyük Britanya'yı yakalamıştı. (Her ikisinin dünya ekonomisindeki payı % 28'di) 1890 yılında % 31'lik bir oranıyla Büyük Britanya (%22)'yı geride bırakmıştı. 1900 yılında ABD'nin payı % 31, Büyük Britanya'nınki % 18 ve Almanya'nınki ise %16 idi. Verilerdeki bu değişiklikler, sanayileşmiş büyük ülkeler arasındaki çatışma potansiyelini azaltmamıştı.

Karşıt hareketler

Örgütlü kapitalizmin (onunla birlikte ortaya çıkmış diğer kapitalizmlerin) başlangıcından itibaren şu karşıt hareketler ortaya çıkmıştı: 1. İşçi sınıfı, 2. Kadın hakları için mücadele eden hareketler, 3. Özgür ticarete karşı olan hareketler, 4. Radikal demokratik hareketler, 5. Antisemitizm, 6. Kültürel farklılıklar için mücadele eden hareketler, 7. Dini muhalifler, 8. Ulusal muhalif hareketler, 9. Barış hareketi, 10. Panist hareketler.

Başlıklardan da anlaşılacağı gibi muhalif hareketler, ne sadece soldan ne de sadece sağdan çıkıyordu; ve hatta kendisini sağ ve solun ortasında gören özgürlüğü ve eşitliği (sol) olduğu kadar, düzen ve farklılığı (sağ) da ilke edinen hareketler görülmüştü. Gündemdeki kapitalizmi çıkarlarına aykırı bulan ve hatta bir nedenle ondan uzak duran her hareket de sınıflamaya dâhil edilebilir.

Bütün bu hareketlerin kendilerini kapitalizme göre konumlandırdıkları iddia edilemez. Kapitalizm onlara bir eylem çerçevesi sunuyordu, ama o, onların varlık nedeni değildi. Eğer dışarıdan bakarak, bu hareketlerin kapitalizmle olan ilişkilerini değerlendirmek gerekseydi, bunların büyük bir çoğunluğunun onunla üst üste oturduğu görülürdü, fakat onların özerkliğinin sebebi o olamazdı.

Yeterli olmamakla birlikte kâr biçimlerinden hareketle bunları sınıflandırmak mümkün olabilirdi:

Özgür ticaretten yana olanlar tekelleşme kârına karşı çıkıyorlardı. Antisemitler ise bir grubu (Yahudileri) dışlıyor ve ticaret kârının (paranın çalıştırılmasından kazanılan kârı faiz olarak görüyorlardı) belli bir biçimini (sömürü olarak) reddediyorlardı ya da Yahudileri bu türden kârın kaynağı olarak görüyorlardı. Ancak bunlar, özgür ticaretten yana olanlardan farklı olarak, mevcut kapitalizmi (tekelleşmiş ve dolayısıyla örgütlenmiş) kabul ediyor ve ona uygun davranıyorlardı. Antisemitik olduklarını söyleyen bu çevreler, kimi zaman Alman "sosyal muhafazakar-

larıyla" ortak hareket ederek, devletin ekonomiye müdahalesini destekliyorlardı.

Diğer karşıt hareketlerin -feminist, pasifist ve radikal demokratlar- tamamı olmasa bile önemli bir kesimi, kendilerini ne kapitalizmin bir parçası olarak görüyorlardı ne de kapitalizmin herhangi bir kâr biçimini kabul ediyorlardı. Onlar kapitalizmin sınırlarını özgürleşme kavramı üzerinden tartışmaya açarak, ilginç bir konuyu da gündeme taşımış oluyorlardı. Ancak özgürleşmenin (aynı şekilde pasifistlerin savunduğu barışın) bu toplumda ne kadar gerçekleştirilebileceği de bir tartışma konusudur.

Sonuçta burada kapitalizmin ne kadar kabul edilip edilemeyeceğine ilişkin bir kriter söz konusudur. Bu sorulara bir de kapitalizmin kendini yeniden üretirken, ihtiyaç duyduğu fiziksel ve maddi altyapının ne kadarını kendisinin yarattığı veya engellediği sorusu eklenmelidir. (Maddi sorun o dönemlerde, bir çevre sorunu olarak değil, fakat nüfus patlaması nedeniyle yer altı kaynaklarının aşırı derecede kullanılması olarak algılanıyordu; bu düşünce tarzı Avrupa'da, 1870'lerden sonra ürkütücü gücünü kaybedecek olan tipik bir sanayi devrimi çağı senaryosudur.)

Tarihte özgürlükçü taleplere verilen olumsuz yanıtlar, eşitlik ve özgürlük (bazen bu pasifist anlayış da olabiliyordu) isteyen hareketlerden sosyalist bir kanadın doğmasına (ya da bu hareket onlardan koptu)neden olmuştu. Eğer bir yandan özgürlükçü taleplerin kapitalizmde uygulanmasının imkansızlığı görülürse, ama aynı zamanda başka bir toplumsal yapının gerçekleştirilemeyeceği veya bu çabaların sonuç getirici olmadığı saptandığında bu durum, insanı bir çıkmaza sürüklemekteydi. Bu durumda daha az kötü olanı, yani kapitalizmin parça parça reformdan geçirilmesi olasılığını düşünmek daha mantıklı olabilirdi.

Bu soruna pek de parlak olmayan şöyle bir yanıt verilebilir: günümüze kadarki tarihinde kapitalizm, hem özgürlükçü taleplerin gerçekleştirilebilmesinin en son sınırıdır hem de yarattığı teknolojik altyapıyla herkesin mutlu olabilmesinin olanaklarını sunmaktadır. Bu da iki farklı soruya yol açmaktadır:

1. Onun (kapitalizmin), göreceli özgürlüklerin ve mutluluğun gerçekleştirilebileceği en son olanak olma özelliğini kaybetmesi düşünülebilir mi?
2. Onun, özgürlükleri ve mutluluğu sınırlandırma niteliğini kaybetmesi mümkün müdür?

Özgürlük ve eşitlik kriterleri bir kez daha söz konusu edildiği için kapitalizmin benimsenmesi ve reddedilmesi sorunu da doğal olarak solun sorunu haline gelmektedir. Tekelci kapitalizm döneminin başlangıcında sağ seçenek de söz konusuydu. Sağın kapitalizme eleştirisi, düzen, fark ve mesafe değerleriyle belirleniyordu. Sanayi devriminin son döneminde antikapitalizm romantizminin İngiltere'deki temsilcisi Thomas Carlyle idi; bu eğilimin Almanya'daki –tekelci kapitalizmin başlangıç döneminde– temsilcileri Katheder sosyalistleri ile bu çizginin takipçisi olmakla birlikte bazı farklılıklar da taşıyan Werner Sombart idi.

Burada 20. yüzyılı önemli ölçüde belirleyecek olan (sağ ve sol akımlar) geniş bir konudan bahsetmiş olduk. Her karşıt hareket kapitalizm sorununu kendi konumundan hareketle değerlendiriyordu.

Şimdi bu hareketleri tek tek ele alalım:

1. İşçi sınıfı hareketi

a. İşçi sınıfı siyasi eşitlikten, sanayi ve refahın yarattığı toplumsal olanaklardan uzak tutulduğu sürece, dönemindeki kapitalizmin karşısında yer almış (belki de hâlâ öyledir) ve böylece kapitalizme karşıt bir hareket olarak biçimlenmiştir (hâlâ da öyledir).
b. O (kapitalizm), işçi sınıfının hedefinin sınırı olduğu (belki de bugün hâla öyledir) sürece, ona karşıt bir hareket olarak kalacak ve eğer bu sayede kazanımlar da sağlıyorsa, böyle kalmaya da devam edecektir.
c. Kazanımlar sağlayamadığında da, içinde bulunduğu ücretli konumunun çerçevesini, kapitalist sisteme karşıt bir hareket olduğunun bilincini kaybetmeden genişletmeye çalışacaktır.
d. İşçi sınıfı, eşit bir konumda olmasa bile, sermaye ve işçi sınıfının

çıkarları bağdaştırıldığı sürece, kapitalizmde güçlendirici bir etkide bulunacaktır.

Esas olarak 1. Dünya Savaşı'ndan önceki on yıllar boyunca yukarıda saydığımız ilk üç şıktaki ilişkiler geçerli olmuştu.

İşçi sınıfı hareketlerini ya da onun birbirinden farklı akımlarını, kapitalist sistemde geçerli olan kazanç kriterine göre, yani artık değere göre değerlendirdiğimizde, karşımıza sürekli şu çıkmaktadır: Bazıları, her ne kadar ücret oranı artmasa da, ücretlerin yükseltilmesini ve siyasi katılımın gerçekleşmesini arzulayacak ve böylece artık değerin varlığını tartışma konusu yapmayacaktır. Bu tutum Marx'ın artık değer teorisini (eğer bunun varlığı fark edilebilmişse) de reddedecektir. Diğerlerine göreyse özgürlük ve refah (mutluluğun koşullarının yakalanması), ancak kapitalizmin ortadan kaldırılmasıyla mümkündür. Bu bölünmüşlük, 19. yüzyılın seksenli yıllarından bu yana işçi sınıfı hareketini belirlemiştir.

İşçi sınıfının eşit bir konuma gelmesinin engellenmesi, onun kapitalist sistemle "olumlu" bir uyum içinde olmasını da önlemiştir. Tarihçi Dieter Groh, 1914 yılından önce Alman Sosyal Demokrasi'sinin sisteme "olumsuz" bir şekilde entegre edildiğini ileri sürmüştü. Sosyal Demokrat Hareketin birçok üyesi açısından eşitlik, ancak devrimle olanaklıydı. Ne var ki eşitliğin, devrimle de gelmediği görülünce zorlanmış radikalizm de güçten düşmüştü ki bunu Groh, "devrimci atalet" olarak ifade ediyor. (Groh 1973)

1848 yılından sonra Büyük Britanya'da Çartistlerin yerini, kapitalizme karşı mücadele etmeyen sendikaların –sadece kalfaları örgütlüyorlardı– uyumu almıştı; çünkü sendika üyeleri hem sıradan işçilerden hem de diğer ülkelerin işçilerinden daha fazla ücrete sahiptiler. Büyük Britanya'nın sanayi tekelinin kırılmasından sonra işçi sınıfı (seksenlerin sonundan itibaren) da yeni bir dinamizm kazanmıştı: Sıradan işçiler (örneğin "Matchgirl"ler 1888'deki ve Eastend'teki Londra işçileri ise 1889 yılındaki grevlerinden sonra) "New Unionism"de örgütlenmişlerdi. 1893 yılın-

da da "Independent Labour Party"nin kuruluşu gerçekleşmişti. Bunların çabalarıyla 1900 yılında Fabian Society ve sendikaların da ortak hareket etmesi üzerine Labor Party'nin kuruluşu gerçekleşmişti. Bu parti kendisine reform mu, yoksa devrim mi sorusunu sormuyordu: Onun en önemli görevi, sendikalarda bütünleşmiş işçilerin parlamentodaki yegâne sesi olmaktı.

ABD'de sekiz saat için mücadele eden işçi hareketi vahşice bastırılmıştı. 4 Mayıs 1886'da Şikago'da, Haymarket'te düzenlenen bir işçi mitinginin sona ermesinden kısa bir süre önce, bir bombanın patlamasıyla 7 polisin öldürülmesi olayı anarşistlere mal edilmişti; bu eylemin failleri hiçbir zaman ortaya çıkarılamadı. Tamamen keyfi bir kararla 7 anarşiste ölüm cezası verilmişti. Bunlardan ikisinin cezası müebbete çevrilirken, zanlılardan biri intihar etmiş ve diğer dördü de idam edilmişti.

Eğer bu terörden sonra işçi sınıfı hareketi biraz duraksama içine girmişse, bunun nedeni sadece bu terör olayı değildi. Bunun en önemli nedenlerinden biri kuşkusuz, iş pazarındaki rekabeti sürekli kızıştıran ve aynı zamanda işçilerin birliğini zayıflatan dış göçtü. 1906 yılında Werner Sombart'ın sorduğu "ABD'de neden sosyalizm yerleşemiyor?" (Sombart 1969) sorusu, Marx'ı daha 1852 yılında ilgilendirmişti: Marx şöyle yazıyordu:

> "Her ne kadar ABD'de sınıflar var olsa da, onların yerleşik bir hale gelmesi bir türlü gerçekleşememiştir, çünkü sınıfların sürekli akışkanlığı, karşıt unsurların birbirinin içine girmesine ve birbirlerinin yerine geçmesine neden olmaktadır; modern üretim araçlarının gelişmesi, nüfus patlaması nedeniyle göreceli işgücü ihtiyacının karşılanması, yeni bir dünya elde etmeyi arzulayan maddi üretimin sürekli devingenliği, eski anlayışların bir kenara atılmasına ne bir zaman ne de bir olanak sunmuştu." Marx 1960, s. 122 vd.)

Bu koşullar altındaki cumhuriyet, burjuva toplumunun "muhafazakar yaşam tarzı"ndan başka bir şey değildir. (Age. s. 122)

ABD toplumundaki eleştirel potansiyel yeniden 20. yüzyılın başından –"ilerici dönem"– itibaren etkin olmaya başlamıştı, ancak işçi sınıfı hareketi olarak değil de, daha çok köylülerin bü-

yük sanayi şirketlerine bağımlı hale gelmesini eleştiren toplumsal içerikli "muckraker"ci (örn. Sinclair Lewis) aydınlanmacı edebiyat ve tekelci eğilime karşı çıkan başkan Theodore Roosevelt'in hareketi olarak ortaya çıktı.

Almanya'da sosyal demokrasinin "Sosyalistler Yasası"yla (1878-1890) yasaklanması ve işçi sınıfının sürekli baskı altına alınması, seçimlerde radikalleşmeye neden olmuştu. Öte yandan sosyal demokratlar, hem sosyal güvenlik kurumlarında hem de parlamentoda temsil edilmeye başlanmıştı. Sendikalar ise 20. yüzyılının başından itibaren hem işçi sınıfının yegâne örgütü olmak için çaba göstermiş hem de Prusya'daki üçlü-seçim-sisteminin kaldırılması için siyasi grevlere girişmek zorunda kalmamıştı. Sendikaların kapitalizmin örgütlenmesi konusundaki istek ve çabaları, soyluların ve bazı burjuvalarınkinden daha fazlaydı. Böylece işçi sınıfının kapitalizme entegre edilmesi çabaları "olumsuz" (Groh 1973) gelişmişti. Bu şartlarda Rosa Luxemburg devrimi zorunlu görürken, Eduard Bernstein olumlu bir entegrasyondan yanaydı, Karl Kuatsky ise "Devrimci Atalet"[39]in teorisyeni oldu.

Fransa'da 1879 yılında kurulmuş olan *Fédération du Parti des Travailleurs Socialistes* ise 1882 yılında bir bölünmeye uğramıştı: "possibilist"ler muhtemel bir olumlu entegrasyonu (bunlar özellikle Paris'teki iş bulma kurumu üzerinden etkin olabileceklerini düşünüyorlardı) savunurken, Marksistler ve Blanquistler devrimin zorunlu olduğunu düşünüyorlardı. Bu akımlara 80'li yıllardan sonra sosyalizmi benimseyen radikal demokratlar eklenmişti. 1905 yılında bu akımlar, Section Française de l'Internationale Ouvière (SFIO)'da birleşmişlerdi. Bu parti, sadece devrimci ve reformcu akımlar arasında bölünmekle kalmadı, ayrıca bir de siyasi genel grevleri bir araç olarak savunun anarşist-sendikalist hareketin baskısı altında kalmıştı.

Rusya'da Lenin 1902 yılında, işçi sınıfının içinde bulundu-

39 Sosyalist saflarda sınıf uzlaşmasının bir ifadesi olarak ortaya çıkan "bekle gör siyaseti".

ğu çelişkiyi, yani sendikaların kendi kendilerine koydukları sınırlamayı yeni bir kavramla, "Trade-Unionizm"le açıklamıştı. Lenin'e göre işçi sınıfı kendiliğinden bunun ötesine geçemezdi. Kapitalizmin aşılması için yeni bir örgüte, yani devrimci bir partiye ihtiyaç vardı.

1905 Rus devriminde, Rus Sosyal Demokratlarının, Bolşevikler ve Menşevikler olarak ikiye bölünmesinin hiçbir etkisi olmamıştı: Her iki kanat da devrimciydi ve Marksizmi rehber ediniyorlardı; sadece örgütsel biçimde anlaşamıyorlardı; bu nedenle her ikisi de 1889 yılında kurulmuş olan Enternasyonal'in sol kanadında yer alıyordu.

2. Kadın hakları için verilen mücadelenin üç temel nedeni bulunmaktaydı:

a. Ticaret kapitalizminin yerleşmesiyle birlikte yeni bir burjuva ailesi doğmuştu;
b. 1789 Fransız Devrimi ve diğer devrimlerin eşitlik ilkeleri vs.
c. Proleter ailenin sanayi devrimi sürecinde tahrip edilmesi;

Şimdi bunları tek tek ele alabiliriz:

a. Ticaret kapitalizminin yükselişiyle birlikte ortaya çıkan burjuva ailesi, geleneksel kadın-erkek iş bölümü üzerine şekillenmiş olan aileyi bir kenara itmişti; ama aynı zamanda yeni bir mülkiyet ilişkisini de ortaya çıkarmıştı. Böylece kadınların miras hakkının nasıl olması gerektiği sorusu da ortaya çıkmıştı.
b. 1789 devrimiyle birlikte Olyme de Gouges, evrensel eşitlik ilkesinin kadınları da kapsaması gerektiğini savunmuştu. 20. yüzyıldan itibaren mücadelesinde erkeklere yer vermeyen eşitlikçi bir kadın hareketi doğmuştu.
c. Kadınlar açısından sanayi devriminin ne anlama geldiğini Marx şöyle ifade etmişti:

> "Her ne kadar geleneksel aile yapısı, kapitalist sistemde iğrenç ve korkunç bir çözülme yaşasa da, büyük sanayinin ev kadınlarına, gençlerden ve çocuklardan oluşan kesime de evin dışındaki yeni

> üretim sürecinde, yeni bir rol biçtiğini, daha yüksek düzeyde bir aile yapısını meydana getirdiğini ve her iki cinsiyetin yeni bir ilişki biçimi edinmesini sağladığını görmezden gelemeyiz. [...] Aynı şekilde her iki cinsiyetten ve yaş grubundan oluşan bireylerin, onlara ait olmayan, doğa kadar vahşi olan kapitalist üretim sürecinde buluşmaları, her ne kadar bu süreç veba kadar ölümcül ve kölelik kadar felaket içerse de, yine de yeni bir insancıl gelişmenin kaynağı olacağı da açıktır." (Marx 1975, s. 514)

Bu şartlarda bir burjuva-liberal, radikal demokrat ve proleter bir kadın hareketinin varlığını görebiliyoruz. Buna bir yenisi daha, radikal-feminist hareket de eklenmişti.

> a. Burjuva-liberal kadın hareketi esas olarak kapitalist mülkiyet ilişkileri içinde burjuva kadının statüsünü güvenceye almak istemektedir. Bunların birincil amaçları, miras, aile ve nafaka hakkını elde etmek; kısmen de kadınların yüksek okullara girişini sağlamaktı, fakat kadınlara seçme ve seçilme hakkını vermeyi kesinlikle savunmuyorlardı, çünkü bu talep erkeklere (işçi olan erkeklere) de seçme ve seçilme hakkını içerecekti. Örneğin Almanya'daki burjuva kadın hareketinin her iki lideri de, Gertrud Baeumer ve Helene Lange, liberal erkek politikacılarla çatışmaktan sürekli kaçınmışlardır.
>
> b. Radikal demokrat feministlerin, 19. yüzyılın ortalarından, yani sanayi devriminden bu yana, John Stuart Mill ve Harriet Taylor Mill'in birlikte kaleme aldıkları ve "Kadının bağımlılığı" başlığını taşıyan bir manifestosu mevcuttu. (Mill/Taylor Mill 1997) Burada bütün kadınlara -sadece burjuva kadınlarına değil- uygulanan yasal eşitsizliğin ortadan kaldırılması talep edilmektedir. Bu hareket gelecek kuşakların dikkatini, kadınların seçme ve seçilme hakkı üzerinde yoğunlaştırmıştı. Bu talep Büyük Britanya'da, iki önemli kadın örgütünün, Garett Fawcett'in önderliğindeki National Unions of Women's Suffrage Societies (NUWSS) ile Emmeline Gould Pankhurst'in liderliğindeki Women's Social and Political Union'ın merkezi talebi haline gelmişti. Bunları birbirinden sadece kullandıkları araç ve yöntemler ayırıyordu: Fawcett kendisini yasal eylemlerle sınırlarken, Emmeline Gould Pankhurst, düzenli aralıklarla yasaları hiçe sayan, kışkırtıcı eylemlere, örneğin açlık ve susuzluk grevlerine başvurmaktaydı. 1913 yılında Büyük

Britanya'da 1000'e yakın kadın hakları savunucusu hapse atılmıştı. (Anderson/Zinsser 1988, Cilt II, s. 357-367) Almanya'da radikal demokrat feministlerin liderleri ise Anita Augspurg, Lida Gustave Heymann ve Minna Cauer idi.

c. Emmeline Gould Pankhurst, I. Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre önce siyasi anlayışını değiştirerek, kadın ve erkeklerin birlikte mücadele yürütemeyeceklerini ileri sürmüştü. Kadınların, erkeklerle birlikte yürüttükleri radikal demokrat örgütlenme, kadınların pozitif ayrımcılığı nedeniyle durdurulmuştu.

d. Sosyalist kadın hareketi ise ilk önce, işçi kadınları kendisine rakip olarak gören antifeminist bir proleter hareketle başa çıkmak zorundaydı. Fransız sosyalist kadın Louise Michel'e göre, üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetin ortadan kalkması, kadınlar üzerindeki baskının sona ermesinin önkoşullarını yaratacaktı. Bu düşüncenin derinleştirilmesinde ve yaygınlaştırılmasında Clara Zetkin'in önemli rolü kadar, August Bebel'in ünlü eseri "Kadın ve Sosyalizm"in de çok büyük bir katkısı olmuştur. (Bebel 1990)

3. 19. yüzyılın 70'li yıllarından sonra çıkarılan gümrük yasaları, burjuvaziyi ikiye bölen yeni bir **serbest ticaret hareketi** ortaya çıkarmıştı; madencilik sektörü gümrüklerin sıkı bir şekilde korunmasını isterken, ithalat ve ihracata yönelik üretim yapan kimya ve elektro sanayii, serbest ticaretten yanaydı.

4. Bir yandan burjuvazinin önemli bir kesiminin tekelci kapitalizmi ve otoriter rejimleri (Almanya'da Bismarck ve II. Wilhelm'in sert politikaları, Fransa'da ise bonapartist rejimler) desteklemesi, diğer yandan da rakip sosyalist hareketlerin büyük bir gelişme kaydetmesi nedeniyle **radikal demokratik hareketler** gelişememişti.

5. **Antisemitizm,** 19. yüzyılın 80'li yıllarından itibaren orta kesimlerin toplumsal korkularını kanalize etmeye çalışıyorlardı. Almanya'da saray papazı Stoeker, işçi sınıfı üzerinde boşuna etkin olmaya çabalarken, Fransa'da Dreyfus Skandalı'yla antisemitizm nefretini kusmaya başlamıştı; ancak radikal demokratik tepkinin de eli kulağındaydı.

6. **Kültürel Farklılık Hareketi,** bir yandan kapitalizmin tek-

nolojik ve ekonomik potansiyelinin yarattığı gerilimlere, diğer yandan da resmi olarak kabul edilen, ancak farklı yaşam ve etkinlik biçimlerinin bir ifadesi olmuştu. Bu harekete özellikle gençlik, yeni yaşamcılar, sanat çevreleri (izlenimcilik, dışa vurumculuk) ve davranışçılar (örn. Dandyisizm) yakınlık göstermişlerdi. Bunun en belirgin semptomu Friedrich Nietzsche'nin etkisiydi: bir yandan burjuvaziye yönelik eleştiri, diğer yandan da zihinsel aristokrasi.

7. 1870'lerden sonra liberalizme ve sosyalizme karşı etkin bir mücadele yürüten **siyasal Katoliklik** (1929'larda da etkinlik göstermişti-Kilise devletinin sonu), programını Papa XIII. Leo'nun "Rerum Novarum" (1891)'unda bulmuştu.

8. Büyük sanayi ülkelerindeki milliyetçilik, emperyalizmin entegrasyon siyasetlerinden biriydi. Milliyetçilik, **o güne kadar devletini kuramamış olan halkların etkin bir muhalif hareketine** dönüşmüştü: Polonya, Çekler ve Bosnalı Sırplar.

9. 1871 yılından sonra ortaya çıkan uluslararası çatışma potansiyeli ve ardından gelen silahlanma yarışı, **partiler-üstü bir barış hareketini** ortaya çıkarmıştı; taraftarlarının büyük bir çoğunluğu sosyalist partilere üye olan bu harekete, Bertha von Suttner gibi birçok burjuva aydını da destek veriyordu.

10. **Panist-Hareketler** (Arendt 2000, s. 472-558) (Panslavizm, Bütün Alman Birliği) mevcut devlet sınırlarını, ulusal prensiplerden hareketle tartışmalı buluyorlardı.

6

1914-1945: Savaş ve Krizler

Genel belirtiler

Eric Hobsbawm tarafından "felaket çağı" olarak adlandırılan kapitalizmin 1914-1945 dönemi, şu özellikleriyle öne çıkmıştı:

- İki dünya savaşı (1914-1918; 1939-1945);
- Birinci dünya savaşından sonra barışa (1918-1923) uyum sağlamada ortaya çıkan ve Almanya'da hiper enflasyona yol açarak, bütün mevcut parasal mülkiyeti buharlaştıran siyasi ve ekonomik krizler;
- Kısa bir süre için Orta ve Batı Avrupa'da ortaya çıkan istikrar (1924-1928);
- ABD'de uzun süreli bir ekonomik patlama (boom) (1929'a kadar);
- Dünya ekonomik krizi 1929-1933;
- İkinci dünya savaşından önce ortaya çıkan askeri çatışmalar: Japonya'nın Mançurya'ya (1931) ve Çin'e (1937) saldırısı; İtalya'nın Abessinya (Etiyopya)'ya saldırısı (1935); İspanya İç Savaşı (1936-1939); Almanya'nın Avusturya'yı topraklarına katması (1938); Südetlerin (1938) ve Çekoslavakya'nın (1939) Almanya tarafından işgali;
- İtalya'da (1922) ve Almanya'da (1933) faşist diktatörlüklerin inşası; İspanya, Portekiz ve Bulgaristan'da askeri ve sivil diktatörlüklerin iktidara gelmesi; Almanya'daki diktatörlük ise, uygarlık

tarihinin bütün ahlâki sınırlarını yıkan bir katliama, Yahudi katliamına başlamıştı;

- İkinci sanayi devrimi: Elektro ve yakıtla çalışan motor teknolojisi proto-sanayi ürünü olmaktan çıkarak sanayinin temelini oluşturmuşlardı;
- Büyük bir yıkıcı potansiyele sahip teknolojik atılımların gerçekleştirilmesi;
- Her iki savaştan önce de hem dünya ekonomik krizinin aşılması hem de yeni enerji teknolojisinin yaygınlaşması (elektrik ve telekomünikasyon) için sermaye ve devlet ilişkilerinin iç içe geçmesi;
- Yeni bir sosyalist devletin (Sovyet Rusya) ortaya çıkması, etkinlik alanının, II. Dünya Savaşı sürecinde Orta ve Batı Avrupa'ya yayılması, kapitalizmin coğrafi alanında daralma yaratmıştı.

O güne kadar kapitalizmin geleneksel hale gelen kâr yöntemlerine (ticaret kârı, artık değer, yeni teknolojik kârlar, tekel kârı) savaşla birlikte özgün kazançlar da eklenmişti: talan ve zorla çalıştırma.

Maddi altyapı

Klasik yapı ve inşaat malzemeleri olan demir, çelik, doğal taş, toprak (tuğla), ağaç (gittikçe azalan önemde), cam ve doğal sicimlere, beton (ilk başlarda sadece askeri amaçlarda ve otobanlarda), hâlâ proto-teknolojik aşamada bulunan yapay sicim ve o güne kadar sadece ABD'de kullanım alanı bulan çelik konstrüksiyon eklenmişti.

Kömür hâlâ ısınma (kok kömüründen üretilen gazla birlikte), cevher çıkarma, buharlı motor ve elektrik üretiminin temel maddesiydi. Esas olarak su reaktörlerinde üretilen elektrik, aydınlatma ve elektrikli motorların çalıştırılmasında kullanılıyordu.

Hızla kullanım alanı bulan ikinci yakıt maddesi ise petroldü; esas olarak otomobillerin, panzerlerin ve üretim için kullanılan motorların yakıtını karşılıyordu.

İkinci sanayi devrimini başlatan elektrik ve yakıtlı motor sis-

temi, 1. Dünya Savaşı'ndan sonra kullanılan teknolojinin merkezini oluşturmaktaydı.

Bunlar yeni bir iletişim ve eğlence teknolojisinin (radyo ve film) yanı sıra, hava, deniz ve kara ulaşımının da altyapısını oluşturuyorlardı. 1930'lu yıllardan itibaren radyo, kitlesel bir araç haline gelmişti.

Bölgelerarası ulaşımda demir yolları hâlâ merkezi bir önemdeydi. Otomobil sadece ABD'de kitlesel bir ulaşım aracı haline gelmişti, Avrupa'da ise henüz lüks tüketime giriyordu. (Almanya'da faşizm döneminde kitlelere yönelik düşünülen bir "Wolkswagen" (Halkın Otomobili), ancak savaştan sonra gerçekleştirilebilmişti.) Ancak otomobil Avrupa'da gün geçtikçe at arabalarının yerini almaya başlamıştı. Yakıtlı motor teknolojisi, artan bir yoğunlukta askeri amaçlarla, panzer ve uçaklarda kullanılmaya başlanmıştı; ancak uçak sivil alanda hâlâ bir lüks ve prestij aracıydı.

Tıpta kaydedilen gelişmelerden en önemlisi, 1928 yılında keşfedilen penisilindi. Besin ürünleri -bölgesel farklılıkla- hâlâ 18. yüzyıldaki çeşitlerle sınırlıydı. Buğday ve etin dışındaki besin ürünleri, uluslararası alanda henüz ticari bir önem kazanmamıştı. Avrupa kahve, kakao ve Hindistan çayını uluslararası pazardan ediniyordu, ancak ilk ikisi hâlâ lüks ürünler sınıfına aitti; Kıta Avrupa'sı açısından çay da öyleydi.

Bambaşka bir alan olan, ısıtma ve koruma teknolojisindeki gelişmeler (konserve kutuları henüz proto-teknolojik bir aşamada olmakla birlikte, Napolyon savaşları döneminde Britanya tarafından savaş filosunun erzağında yer almıştı; Hobsbawm 1997 I, s. 122) besin alanında çok önemli bir ilerlemeye neden olmuştu. Bu sayede, ilk önce ABD'de, yeni bir besin ürünleri endüstrisi kurulmuştu.

Sanat ürünlerinin yeniden üretimini sağlayan plak ve film teknolojisi -aynı şekilde yeni olan ancak başlangıcı 19. yüzyılın ortalarına kadar uzanan fotoğraf- yeni bir sektörün, bilinç, kültür ve eğlence sektörünün oluşmasını sağlamıştı. (Horkheimer Adorno 1969)

Teknolojisi bilinmekle birlikte henüz kitlesel kullanıma açılmayan diğer gelişmelerse şunlardı: plastik, televizyon ve atom çekirdeğinin parçalanması. Atom çekirdeğinin parçalanması en başta askeri amaçlarla kullanılıyordu ki bunun etkisi ilk kez 1945 yılında Hiroşima ve Nagazaki'ye atılan bombayla görülmüştü. Askeri ihtiyaç ve amaçtan kaynaklanan bir başka ürünse fiberglas (uçak kokpiti yapımı) ve radardı.

Daha önceden varolan sanayi alanları:

1. Birinci sanayi devrimi döneminde tekstil sanayii;
2. İkinci sanayi devrimi döneminde madencilik ve makine yapımı ve,
3. Örgütlü kapitalizm döneminde yapı-kimya ve elektro endüstrisinin

kazanımlarına

4. Şunlar eklenmiştir:
   a. Besin ürünleri sektörü;
   b. Otomobil endüstrisi (ABD'de) ve yine ABD önderliğinde gerçekleşen
   c. Bilinç, kültür ve eğlence sektörü.

Bu arada perakende satış sektörü de henüz proto-endüstri aşamasında olmakla birlikte bir dağıtım ağı şeklinde örgütleniyordu. (Proto-teknolojiden farklı olarak proto-endüstri, yeni teknolojik yöntemlerin kullanılmasıyla değil, fakat o güne kadar endüstriyel olarak kullanılmamış olan üretim ve dağıtım sektörünün kurulmasıyla oluşuyordu.)

Yeni kapitalist iş alanlarının yaratılması yönündeki eğilim, sanayi devrimiyle birlikte ivme kazanmıştı: Yeni yaratılan üretim ve yeniden üretim sektörleri kapitalist ekonomide daha fazla yer edinmeye başlamıştı. İlk başlarda, insan hayatının sadece belli bir bölümünü belirleyen bu yenilikler, hızla insan hayatının tamamını kapsayarak, dünyanın her alanını kapitalistleştirmişti.
Bu ancak iki prensip temelinde gerçekleşebilirdi:

1. Bu, ya o güne kadar kapitalist olmayan üretim ve dağıtım yöntemlerinin dönüşüme uğratılarak, yani kapitalistleştirilmesiyle (örneğin bireysel ihtiyacı karşılamak için işlenen tarım ürünleri, artık sanayileşmiş fabrikalar tarafından işleniyordu) yapılacaktı;
2. Ya da geçmişte kapitalist olmayan yöntemle üretilen ürünler, tamamen yeni kapitalist ürünlerin üretimiyle yapılacaktı. Tiyatro ve müzik etkinliklerinin bir devamı niteliğindeki film ve plak endüstrisi buna birer örnek oluşturabilir.

Kapitalist ürünlerin;

- kapitalist olmayan yöntemlerle üretilen öncüllerinden genellikle daha ucuz oldukları ve bu nedenle gereksindiğinden daha fazlasına sahip olarak ihtiyacı aşırı doyurduğu;
- mevcut ürünlerden kalite açısından (örneğin sağlık alanında) daha iyi oldukları;
- ve tümden yeni keşfedilen ihtiyaçları karşıladıkları bir gerçektir.

Geçmişte özgürlük ve eşitlik kavramlarıyla birlikte anılan kapitalizm, 19. ve 20. yüzyıldan itibaren de ilerleme kavramıyla birlikte anılır olmuştu. Sonradan ilerleme kavramı –ABD başkanı Roosevelt'in 1941 yılında, ilerleme kavramını açıktan kullanmadan yaptığı bir ekle– aynı zamanda sıkıntılardan ve acılardan kurtulma olarak da anlaşılacaktır.

İkinci Sanayi Devriminden sonra kapitalizmin tanımının özgülleştirilmesi

İkinci sanayi devriminden sonra kapitalizm, esasta kâr etmek ve bu kârı sağlamak için kullanılan sermayenin (=kapital) birikimi (akümülasyon) için aşağıdaki ürünlerin işgücü aracılığıyla üretilmesini sağlayan toplumların işleyiş biçimidir.

- Maden, elektro, makine, otomobil, inşaat, tarım ve besin ürünleri sektöründeki maddi ürünlerin makinelerle üretilmesi;
- Maddi olmayan kültürel ürünler;
- Ve silahlanma ürünleri.

Sermayenin örgütlenmesi

Kapitalizm, en geç I. Dünya Savaşı'ndan sonra, tüketim alanını da bağımsız bir yatırım alanı olarak kapsayacaktır. O güne kadar kitlesel tüketim, lüks ve ihracat mallarının yanı sıra ilk üretim ve üretim araçlarının üretimi için yapılan yatırımlara bağımlı bir unsurdu. Üretim bandı sistemi sayesinde ucuzlayan mallar artık geniş kitleler tarafından da satın alınır hale gelmişti.

1914 yılına kadarki tekelleşme, o güne kadar salt mevcut ekonomik zemin üzerinde yükseliyordu, yani bir bakıma üretimi gerçekleştiren, sermayenin iç örgütlenmesiydi. I. Dünya Savaşı'nda ortaya çıkan "savaş ekonomisi", kendisini yaratan devletlerin askeri çabalarını, onların sunduğu ekonomik ödentilerle koordine ediyordu. Bu bir yandan devletin ekonomiye müdahalesi demekti, diğer yandan da girişimcilerin devlet desteğiyle palazlanması demekti; sonuçta bu, devletin ve ekonominin askerileşmesi demekti. Sonunda Büyük Britanya'da da rekabetçi kapitalizm, tekelci kapitalizme dönüşmüştü. Almanya'da 1925 yılında, I. Dünya Savaşı sürecinde inşa edilen kimya tröstü IG-Farben kurulmuştu. Savaş, I. Dünya Savaşı'na 1917 yılında katılan ABD sermayesi üzerinde henüz herhangi bir etkide bulunmamıştı. Ancak bu durum dünya ekonomik krizinin son bulduğu 1929-1933 yıllarında ortadan kalkacaktı.

Emeğin örgütlenmesi

İşçi sınıfının tamamının sendikalarda örgütlenmesi, parlamenter ve temsili demokrasilerde devam ediyordu. ABD'de Başkan Roosevelt, 1933 yılında kitlesel tüketimi teşvik etmek için gelir dağılımını yeniden düzenlemek istiyordu; sendikaları da "Big Business", "Big Labour" ve "Big Government" politikalarına kazanmak için teşvik ediyordu.

İşgücünün gönüllü örgütlenmesinin yanı sıra, kapitalizmde zorunlu örgütlenmesi de yani üretim sürecinde sermayenin denetimine girmesi de söz konusuydu.

İşgücünün gönüllü olmayan bir başka örgütlenmesi de devlet eliyle, yani savaş ve faşizm dönemindeki zorunlu çalışma olarak gerçekleştirilebiliyordu. (Almanya'da Hitler faşizmi döneminde, Yahudileri "çalıştırarak yok etmek" şeklinde uygulanan zorunlu çalıştırma yöntemi, köleliğin bilinen bütün yöntemlerinden ve hatta sömürgeciliğin başlangıcında İspanya'nın Latin Amerika'nın gümüş madenlerinde çalıştırdığı kölelerin durumundan daha ağırdı.

Sermayenin ve işgücünün örgütlenmesi

Sermaye ve işgücünün kendi inisiyatifleriyle gerçekleştirdikleri örgütlenmenin yanı sıra bir de devletin müdahalesiyle gerçekleşen korporatizm vardı.
Bunun üç türünü saptayabiliyoruz:

1. Savaş korporatizmi. Burada devlet ve ordu üretim ve dağıtımı düzenlemek istemektedir.
2. Uzlaşı korporatizmi. Devletin önerisiyle sermaye ve sendikalar, her üçünün ortaklaşa finanse ettikleri ve özyönetimle idare edilen şirketlerde ortak hareket etmektedirler. Bu sistem Almanya'da ilk kez Bismarck döneminde hayata geçirilen kaza, hastalık ve yaşlılık güvenlik sisteminde uygulanmıştı; bunlara 1927 yılında kurulan "imparatorluk iş ve işçi bulma kurumu (yasal işsizlik sigortası)" da eklenmişti. İşyerlerinde uygulanmaya başlanan işgücü katılım sürecinin (1920'de Almanya'da hayata geçirilen işyeri yönetim yasası) başlarında da etkin bir korporatizm hayata geçirilmişti. Ardından sadece ücretlilerin görevlerini ve işverenin haklarını değil, aynı zamanda işverenin görevlerini ve ücretlilerin haklarını da kesin hatlarla belirleyen iş yasası hayata geçirilmişti. Ancak bunlar çoğunlukla işçi sınıfının mücadelelerle kazandığı talep ve haklardı. Devletin sınıf mücadelelerini uzlaştıran müdahalelerinin yanı sıra, yeni kurulan iş mahkemeleri de söz konusu cumhuriyetçi korporatizmin bazı unsurlarıydı ki bunların tamamı, kimi zaman "ekonomik demokrasi" olarak nitelendiriliyordu.

Söz konusu korporatizmin siyasi ifadesi, sosyal demokratların da hükümette yer almasıdır. Sosyal demokrat işçi hareketi açısmdan olumlu bir örnekse 1930'lu yıllardan bu yana İsveç'tir: İsveç'te hükümetin başında, 1932 yılından 80'li yılların ortalarına kadar sosyal demokrat bir başbakan bulunuyordu. 1938 yılında sendikalar ve işverenler Saltsjöbaden'de ekonomik büyüme ve tam istihdamı amaç edinen ortak bir hedefte birleşmişlerdi. 1937 yılında İsviçre'de sendikalar ve işverenler, makine, elektro ve saat endüstrisinde (bütünü kapsayan iş sözleşmesi) geçerli olan ve grevlerin olmayacağı bir "Barış Antlaşması" imzalamışlardı.

3. Barış döneminde uygulanan zorunlu korporatizm İtalya ve Almanya'da sadece faşizm döneminde görülmüştü: sendikaların dağıtılması, işçi partilerinin zorbalıkla kapatılması, işverenlerin şirketlerde kesin egemenliğini sağlayan devlet kurumlarında ücretli işçilerin ve işverenlerin birleştirilmesi.

Dünya ekonomik krizi ve Laisser Faire'nin sonu

Kapitalizmin artan örgütlenmesine rağmen, liberalizmin bilinen görüşü, yani güçlerin serbest hareketinin pazardaki arz ve talep ilişkisini en sonunda dengede tutacağı anlayışı, 1920'li yıllarda hâlâ baskındı. 1929'da başlayan dünya ekonomik krizinin nedeni de, ABD'de bu anlayış çerçevesinde açıklanmıştı.

Kriz, ABD'nin 20'li yıllardaki uzun süreli ekonomik büyümesinin sonucunda ortaya çıkmıştı.

Bunun nedenleri şunlardı:

1920'lerde tarım ürünlerine yönelik talebin gerilemesi nedeniyle fiyatlar düşmüş ve bu da köylülerin gelirlerinde bir azalmaya neden olmuştu. Makineleşme nedeniyle sanayideki istihdam azalmaya başlamıştı. İç pazarda üretim fazlasına yönelik talep oldukça azalmıştı, çünkü köylülerin gelirlerinde bir azalma yaşanmıştı. Ücretler üretimdeki verimliliğe oranla gerilemişti. Her ne kadar sanayi ürünlerinin fiyatlarında bir düşme yaşanmış olsa da, bu düşüş, alım gücünü büyütecek oranda olmamıştı. Bu nedenle biriken fazla sermaye, spekülatif alanlara kaydırılmıştı; ya-

tırımlarda ise bir düşüş yaşanıyordu. (Heilbroner/Milberg 2002, s. 99-108. Genel olarak dünya ekonomik krizi konusunda bkz. Kinderleberger 1973)

Amerikan ekonomisinin söz konusu iç zaafları ihracat, tahvil satışları ve borsa yükselişi nedeniyle hâlâ kapatılabiliyordu. Aşırı değerlenen hisse senetleri, 1929'da New York borsasında ani bir çöküş yaşamıştı. Avrupa'ya verilmiş olan kredilerin süresinin uzatılmaması, krizi Kıta Avrupa'sına da taşımıştı; savaşın kaybedilmesi nedeniyle (ödenmesi gereken savaş tazminatları) özellikle dış sermayeye muhtaç olan Almanya, krizden en çok etkilenen ülke olmuştu. ABD pazarında ham madde ve besin ürünlerine yönelik talebin gerilemesi nedeniyle, bu ülkeye mal ihraç eden Latin Amerika'daki ve Asya'daki ülkelerin yanı sıra, Kanada, Finlandiya ve Macaristan da krizin girdabına kapılmışlardı. (Hobsbawm 1999, s. 122-123)

Ekonomik çöküşün alışılmamış uzun süresi ve şiddeti, krizin periyodik bir dalgalanma olduğu şeklindeki genel anlayışta bir değişikliğe neden olmuştu. John Maynard Keynes, özellikle "Çalışmanın, Faizin ve Paranın Genel Teorisi" (1936) başlıklı kitabında bunun yeni bir açıklamasını sunmuştu: (Keynes 1974)

Sermaye ve ürün pazarındaki denge, iş pazarındaki bir dengesizlikle (burada işsizlik) sürdürülebilirdi. Bunun nedeni, elde edilen kârın küçük bir kısmının yeniden istihdam sağlayan yatırıma yönelik değerlendirilmesidir. İhtiyaç duyulan talep, borçlanmayı göze alan devlet tarafından (deficit-Spending) yaratılabilir. Bunu yaparken de "çarpan efekt"i hesaba katmak gerekir: Devletin yarattığı talep, bireysel talepleri de artırır; ekonominin yeniden yükselişe geçmesi üzerine devlet de topladığı yüksek vergilerle borçlarını yeniden kapatabilirdi. Orta halli aileler gelirlerinin sadece bir kısmını harcayarak, ekonomik büyümeye bir katkıda bulunmazken, dar gelirli aileler gelirlerinin tamamını harcamak zorunda kalırdı; bu durumda devlet, ekonomik büyümeyi sürekli kılmak için gelir dağılımına müdahale eder ve dar gelirli ailelere maddi destekte bulunurdu. Deficit-Spending bir bakıma kutsal-

laştırılan altın standardının ötesine geçerek, para yaratmaktan başka bir şey değildir. Bu adım, düşük faiz politikasının yanı sıra yatırıma ayrılmayan paranın bilinçli olarak devalüe edilmesiyle desteklenir.

Altın standardı, I. Dünya Savaşı döneminde de facto ortadan kaldırılmıştı: Savaş yürüten devletler, kâğıt paranın miktarını artırmışlardı. Savaştan sonra yeniden altın standardını geçerli kılmak için para kısıtlamasına gidilmişti. Ancak bu dünya ekonomik krizinde tutmamıştı: Büyük sanayileşmiş ülkeler ardı ardına kendi paralarını altına göre ayarlamışlar ve diğer ülkelerin paralarını da yeniden değerlendirmeye tabi tutmuşlardı.

Sonuçta sadece iki ülke bu enstrümanı, katı bir şekilde Deficit-Spending politikasına göre uygulamıştı: 1932 yılında ABD başkanı seçilen Franklin D. Roosevelt, 1933 yılında (demek ki Keynes'in "Çalışmanın, Faizin ve Paranın Genel Teorisi" başlıklı kitabının yayınlanmasından önce) "New Deal" politikasını hayata geçirmeye girişmişti: istihdam yaratan kamu kuruluşlarının yaratılması, işçilerin sendikalarda birleştirilmesi (bir başka Başkan Roosevelt'in, Theodore Roosevelt'in politikasının aksine), sadece sermaye kesimlerinin yararının gözetilmediği ("Big Business"), aynı zamanda gelir dağılımına müdahale ederek ücretlilerin de gözetildiği ("Big Labour") hükümet destekli korporatizm ("Big Government"). İşsizlik düşmüştü, ancak tamamen ortadan kalkması, ancak 1941 yılında, yani ABD'nin kendisini savaşa hazırladığı yıllarda gerçekleşmişti.

Aynı etki Almanya'da silahlanma sayesinde yaratılmıştı. Erken Keynesçilik (Hitler hiçbir zaman Keynes'in teorisine başvurmamıştı) bir bakıma silahlanma Keynesçilikti.

Laisser Faire'nin sonu, aynı zamanda altın standardının da sonuydu. Artık para sadece uluslararası bir değişim aracı değil, aynı zamanda ulusal yönetim enstrümanıydı da.

Toplumsal yapı ve nüfus gelişimi

İşçi sınıfı, gelişmiş sanayi ülkelerinde mutlak (Büyük Britanya) veya göreceli olarak en büyük sınıfı oluşturuyordu. Köyden kente yığınsal göç, hemen hemen tamamlanmıştı. Tarım alanlarında çalışan işçilerin sayısı, işçi sınıfının sayısından çok çok azdı, ancak bu sayı artık sanayi devrimi dönemindeki gibi hızla erimiyordu. Ne var ki köylüler, öylesine kapitalist işletmelerin (kimya ve makine sanayi) ve kredi kurumlarının (bankalara) baskısı altındaydı ki çoğunlukla, korumacılığı savunan muhafazakar ve milliyetçi politikalara destek veriyorlardı. Savaş ve savaş sonrası dönemde durumlarında (çoğunlukla da biçimde) bir düzelme görülmüştü. Ücretliler arasında memurların sayısı da gün geçtikçe artıyordu. Her iki dünya savaşında da kadınlar artan bir ölçüde çalışma hayatına çekilmişlerdi.

Almanya'da 1939'dan sonra zorla çalışmaya zorlanan yabancı işçilerin varlığı nedeniyle işçi sınıfı içinde bir alt sınıf oluşmuştu. 1944 yılında bunların işçi sınıfı içindeki oranı % 20'yi buluyordu. (Hobsbawm 1999, s. 69)

I. Dünya Savaşı'nda 10 milyon, II. Dünya Savaşı'nda ise 54 milyon insan korkunç bir şekilde hayatını kaybetmişti; (Age. s.72) hatta II. Dünya Savaşı'nda ölen sivillerin sayısı ölen askerlerin sayısından daha fazlaydı. Bunların arasında Hitler Almanya'sı tarafından Doğu'da ve kentlerin bombalanması sonucunda öldürülen 5-6 milyon Yahudi ve 500 bin Çingene de bulunuyordu. Çok sayıda Sovyet esiri, uluslararası savaş kuralları çiğnenerek yok edilmiş veya ölümlerine neden olacak işkencelere maruz kalmışlardı.

Her iki savaşın sonunda da çok büyük sayıda insan topluluğu göçe zorlanmıştı.

> Mayıs 1945'te Avrupa'da 40,5 milyon insanın yerinden yurdundan edildiği tahmin ediliyor; buna zorla çalıştırılan yabancı işçiler ve ilerleyen Sovyet ordusu karşısında geri çekilen Almanlar dâhil değildi. (Age. s.74)

Aile yapısı ve sosyal güvence

Sanayileşmiş kapitalist ülkeler, savaş döneminde çalışma hayatına sokulan kadınların dışında, esas olarak ataerkil yapıdaydı. Savaş dönemlerindeki ekonomik düzenlemeler, çalışanlara çoğunlukla toplumsal güvence (örneğin Almanya'da 1917 yılındaki kira yardımı) sunuyordu. Barış döneminde ise ABD'de başkan Franklin D. Roosevelt, bazı sosyal yasaları hayata geçirmişti. ABD hükümeti, bankaların yurttaşların kötü gün dostu olarak sakladıkları birikimlerini ve hisse senetlerini tahrip etmesinden sonra bu hatadan ders çıkarmış ve dünya ekonomik krizi döneminde banka sektörünü (yatırım ve iş bankalarının ayrılması) yeniden düzenlemişti.

1933 yılından sonra Alman faşizmi, sosyal politika yerine, "Alman işçisinin varlığı için mücadele" başlığıyla milliyetçi bir sosyal politika uygulamıştı: çocuk parasının yürürlüğe konması (Schneider, Michael 1999, s. 453), 1 Mayıs'ın 1933 yılından sonra yasal bayram olarak ilan edilmesi; 1937 yılından sonra da yeni yıl, Paskalya Günü, Pfingstmontag ve iki Noel bayram tatil günü uygulamasına geçilmişti. (Age. s. 530) Bütün bunların amacı, kısa vadede halkı "ulusal bir topluluk" olarak motive etmek, onları savaşa hazırlamak, diğer halklara saldırabilmek ve toplumda "aşağılık" olarak nitelendirilen birey ve katmanları yok etmek için halktan destek bulmaktı. (Aly 2005)

Mekânsal düzenleme

Gelişmiş sanayi ülkelerindeki kentlerin inşası esas olarak 1870-1914 yılları arasında tamamlanmıştı; kentlerin inşası I. Dünya Savaşı'nda tamamen durmuş, II. Dünya Savaşı sonuna kadar da hiçbir şey yapılmamıştı. Bunun yerini 1940'tan sonraki tahribatlar aldı.

Sonuçta kapitalizmin mekânsal düzenlemeleri iki savaşın sonuçları (1914-1918 ve 1939-1945) tarafından belirlenmişti. Bunun en karakteristik göstergesi, dünya ekonomisinin merkezi duru-

mundaki Büyük Britanya'nın, 1914'ten sonra bu rolünü kaybetmesi ve bununla birlikte kıtasal siyasi dengenin de bozulması ve bozulan bu dengenin 1944/45 yıllarında oluşan yeni bir uluslararası düzen tarafından kurulmasıdır: kapitalist dünyanın merkezi durumuna yükselen ABD ve onun yeni bir sistemle –sosyalist– karşı karşıya gelmesi. "Felaketler Çağı"nın bıraktığı boşluğu, şimdi iki aktörün çabaları dolduracaktı.

Eğer dikkatimizi sadece yüzeysel olana, yani diplomasiye ve uluslararası politikaya yöneltseydik, o zaman I. Dünya Savaşı'nın 1880'li yıllardaki gelişmelerden sonra kaçınılmaz olduğunu görebilirdik.

Fransa ve Almanya çatışmasının temelinde, Alsas-Loren'in 1871 yılındaki zoraki antlaşmayla Fransa'dan koparılması yatmaktaydı, ki Fransızlar bu politikayı uzun vadede kabul edemezlerdi. Almanya'nın bir savaş hazırlığı olarak Avusturya ile bir pakt oluşturması yeni bir çatışma alanı daha yaratmıştı: Rusya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Slavları (Çekler, Slovaklar ve Balkan) koruyor ve Sırp devletine de arka çıkıyordu. Almanya'nın bu yetmezmiş gibi bir de, Osmanlı İmparatorluğu ile dostluk ilişkilerini geliştirmesi, Alman-Rus ilişkilerini fazladan gölgelemişti, çünkü Rusya ezelden beri boğazlar (Çanakkale ve İstanbul Boğazı) üzerinde hakimiyet kurma ve sıcak denizlere açılmayı arzuluyordu.

Almanya ile Büyük Britanya'nın karşıtlığının birinci nedeni, Almanya'nın Türkiye ile kurduğu ilişkiydi. Almanya'nın Ortadoğu'daki güçlü varlığı nedeniyle artık Rusya'nın boğazlara yönelik çabaları, Büyük Britanya açısından fazla bir tehlike oluşturmuyordu. İkinci karşıtlığın nedeniyse Almanya'nın, yeni bir deniz filosu inşasıyla Büyük Britanya'nın bu alandaki üstünlüğünü sorgulamasıydı.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun, Avusturya-Macaristan veliahdı Franz Ferdinand'ın (28.06 1914, Sarayevo) öldürülmesinin ardından Sırbistan'a 28.07.1914 tarihinde savaş ilan etmesinden sonra, Almanya da önce Rusya'ya (1 Ağustos) ve

ardından da Fransa'ya (3 Ağustos) savaş ilan etmiş ve bununla kalmayarak, 3 Ağustos'ta da Belçika'yı işgal etmişti (hızlı bir savaşla Fransa'yı yenmeyi planlayan Almanya ardında da Rusya'ya saldıracaktı); attığı bu adımlarla Büyük Britanya'nın savaşa katılmasını kışkırtmış olan Almanya, bu savaşların kendini savunma olduğunu iddia etmişti. 1882 yılında Almanya ve Avusturya-Macaristan ile "Üçlü Birlik" oluşturan İtalya, bağımsız kalmıştı, çünkü Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın (Mihver Kuvvetleri) savaşı başlatmış olmaları, "Üçlü Birlik"in ek protokolünü devreye sokuyordu: Buna göre "Üçlü Birlik", Büyük Britanya'nın çıkarlarına karşı olamazdı. 1915 yılında Fransa'nın yanı sıra Rusya ve Büyük Britanya da savaşa katılmıştı ve böylece "İttifak Kuvvetleri" (Avusturya-Macaristan'a karşı toprak talebi) oluşmuştu.

Savaş süreci ne tür bir yol izledi; savaşla birlikte hangi ilişkiler ve kapitalist çıkarlar söz konusuydu?

"Tarihçiler Tartışması"nın birincisinde (1960'lı yıllarda) Fritz Fischer, Alman İmparatorluğu'nun önde gelenlerinin (toprak ağaları, sanayiciler ve siyasi liderler) I. Dünya Savaşı'nı isteyerek çıkardıkları tezini savunmuştu. (Fischer 1961, Fischer 1969, Fischer 1979) Bunu ileri sürerken de başka belgerin yanı sıra başbakan v. Bethmann Hollweg'in "Eylül Programı"[10]na dayanıyordu. Eleştirmenlerse bu belgenin savaşın ilan edilmesinden sonra kaleme alındığını ve bu belgede ifade edilen savaş hedeflerinin (ekonomik) her şeyden önce savaşın rasyonalize edilmesinden başka bir şey olmadığını ileri sürüyorlardı. (Karş. Eylül Düşünceleri 1963) Marksist anlayışa sahip bir siyaset bilimci olan Reinhard Opitz (Doğu Alman tarih bilimi tarafından geliştirilen "Tekelci gruplar teorisi"ne dayanarak), söz konusu savaş hedeflerinin, Alman sermayesinin stratejisiyle uyumlu olduğunu belirtmişti. (Opitz 1994, s.211-466) Alman kimya ve elektro sanayicilerinin hedefinin Ortadoğu'da Rus ve Britanya (uzun vadede belki Fransa ile bir anlaşmaya vararak) çıkarlarına karşı kendi hakimiyet alan-

40 Hollweg'in Eylül Düşünceleri başlıklı yazısı. Bkz. Politik und Zeitgeschichte. Parlament dergisinin eki, B 19/63, s. 41-44.

larını genişletmek olduğunu belirten Opitz, Alman toprak ağalarının ve maden sahiplerinin hedefinin ise esas olarak Fransa'nın hakimiyet alanına yerleşmek olduğunu söylüyordu. Bethmann Hollweg'in savaş programı bu her iki çevrenin de çıkarlarıyla uyuşmaktaydı. Eric Hobsbawm ise savaşın sadece Almanya'nın değil, fakat bütün emperyalist ülkelerin çıkarlarına olduğunu belirterek şöyle devam ediyordu:

> Peki, neden I. Dünya Savaşı, her iki tarafın lider ülkeleri tarafından sıfır sonuçlu bir amaçla, yani savaş ya tamamen kazanılacaktı ya da tamamen kaybedilecekti?
>
> Bunun nedeni, bu savaşın diğer savaşlardan farklı olarak (belli bir amaç ve sınırı olan) sınırsız bir hedef için yürütülmüş olmasıdır. Emperyalist çağda siyaset ve ekonomi birbiriyle kaynaşmıştır. Uluslararası politik rekabet, kendisine örnek olarak ekonomik büyümeyi ve rekabeti almıştı ki bunların karakteristik özellikleri de sınırsız bir hedefe sahip olmalarıydı. Standard Oil'in, Deutsche Bank'ın, De Beers Diamond Corporation'ın "doğal sınırları" evrenin bittiği yerdir; en azından genişleme güçlerinin bittiği yerdir. (Hobsbawm 1999, s. 47[41])

Demek ki Hobsbawm, her iki kesimin emperyalist çıkarlarını savaşın gerçek nedeni saymaktadır. Almanya'nın ve onunla birlikte Avusturya-Macaristan'ın savaşı başlatan taraf olmalarını, onların ekonomik ve siyasi liderlerinin (özellikle Doğu Elbe'deki toprak sahibi olan soylularla, büyük sanayiciler) çıkarlarıyla açıklamak gerekir:

1. Onlar genel seçimlerle belirlenmiş bir parlamentonun direkt vergilerin yasalaşmasına karar vermelerine izin vermek istemiyorlardı. (1913 yılındaki savunma harcamaları için toplanan vergiler onlar açısından bir alarm sinyaliydi.)
2. Kurmay subay Ludendorff'un orduyu genişletme planları, soyluların kurmay heyet, içindeki imtiyazlı konumunu tehlikeye atacaktı.

41 Hobsbawm burada, Hobsbawm 1999 III, s. 318'e atıfta bulunmaktadır.

Eğer bu iki reform planı hedeflenmemiş olsaydı, silahlanma yarışında Britanya ve Fransa'yı yakalamak imkansızlaşacaktı. Bu tehlikeyi gördükleri için de kesin galibiyeti kaybetmemek için, savaşı erken bir zamanda başlatmak gerekecekti. (Groh 1973, s.617-652)

Garip bir şekilde Avrupa'daki siyasi denge savaş sürecinde üç yıl daha devam etmişti: Taraflardan hiçbiri savaşı kendi lehine belirleyemiyordu. Ancak ABD'nin 1917 yılında savaşa katılmasıyla birlikte, güç dengesi İttifak Güçlerinden yana ağır basmıştı.

ABD'deki bir araştırma komisyonu çok sonraları (1934/35), mali grupların yanı sıra Morgan-Trust grubunun, ABD'nin savaşa girmesi yönünde etkin bir çaba gösterdiğini ortaya çıkarmıştı. (Stoltenberg-Wernigerode 1973, s. 149) Ancak ABD'nin savaşa girme kararını belirleyen esas neden, Almanya'nın denizaltıları sınırsız kullanma kararıydı, ki bununla ABD'nin ticaret ve sivil gemileri de tehdit ediliyordu. (Daha önceden –1915– Britanya'ya ait "Luisitania" gemisinin batırılması sonucunda 139'u da Amerikalı olan 1.198 sivil öldürülmüştü.) 6 Nisan 1917'de ABD, Almanya'ya savaş ilan etmişti.

Rusya, aynı yılın 7 Kasımında kapitalist birlikten çekilmişti, çünkü Bolşevikler Petersburg'ta iktidara gelmişlerdi.

Bu tarihten dört ay sonra, yani 3 Mart 1918 tarihinde Rusya, Brest-Litowsk'ta Almanya ile barış yapmıştı. Aslında bu bir emperyalist dayatmaydı: Doğu Polonya, Litvanya, Kurland, Estonya ve Letonya Rusya'dan koparılmakla kalmamış, aynı zamanda Almanya'nın hakimiyetine bırakılmışlardı. Rusya'nın önemli ölçüde prekapitalist bir ülke olması, Almanya'nın emperyalist iştahını kabartıyordu; burada gerçekleşen şey, gelişmiş bir sanayi ülkesinin, sistematik ve rekabet gereği, etki alanını daha az gelişmiş bir coğrafyaya doğru yaygınlaştırmasından başka bir şey değildi. Daha önceden emperyalist bir karakter taşıyan Rusya da, emperyalistler arası bir tutum alıyordu: Emperyalist bir ülke diğerlerine kendi çıkarlarını dayatır –bunu daha önceden 1871 yılında, yani henüz emperyalist çağın başlamasından çok önce, Alsas-Loren'in Fransa'dan koparılarak Almanya'ya verilmesinde görmüştük.

1918 yılının Ocak ayında Başkan Wilson, "14 Prensip"ini açıklamıştı: Bunlar, gelecekteki dünya düzeninin nasıl olması gerektiğini açıklıyorlardı; bunların arasında bütün uluslararası antlaşmaların açıklanması da bulunmaktaydı; ayrıca özgür denizler; özgür ticaret, halkların kendi kaderlerini tayin hakkı ve milletler cemiyetinin kurulması da.

1919 yılındaki, İttifak güçleri ile Almanya ve onunla birlikte hareket eden diğer ülkeler arasında yapılan Versay Antlaşması'nın içerdiği maddeler de emperyalistler arası bir dayatmaydı. Bu dayatma, toprak kayıplarından ziyade savaş tazminatları için geçerliydi. ABD bu antlaşmayı imzalamamakla kalmamış, Kongre, milletler cemiyetine katılmayı da onaylamamıştı.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan uluslararası düzenin en önemli gelişmesi Doğu-Orta ve Güney Avrupa'da yeni devletlerin ortaya çıkmış olmasıdır. Bunların kurulması, halkların kendi kaderlerini tayin hakkına göre olmalıydı. Ne var ki etnik kökeni esas alan bu prensip, yeni kurulan devletlerde de azınlıkların bulunması nedeniyle, yeni çatışma alanları yaratmaktaydı. İşte çok uluslu devletlerin, "Sırp, Hırvat ve Sloven Kraliyeti" (1918) ile "Yugoslav Kraliyeti"nin (1929) en büyük sorunu da buydu.

Büyük Britanya, Fransa ve Japonya, Almanya'nın sömürgelerini kendi aralarında paylaşmışlardı. Milletler Cemiyetinde, Osmanlı İmparatorluğu'na ait Ortadoğu'nun büyük bir kısmını Büyük Britanya (Filistin ve Irak buna dâhildi) temsil ediyordu; Fransa ise Suriye ve Lübnan'ı temsil ediyordu.

Doğu-Orta Avrupa'da kurulan devletlerin oluşturduğu bir "Cordon Santaire[42]", İttifak ülkelerinin çıkarları doğrultusunda Sovyetler'i izole etmeliydi.

İrlanda'nın Britanya'ya bağımlılığı 1922 yılında sona ermiş-

42 I. Dünya Savaşı'ndan sonra Fransa ve İngiltere'nin Sovyet Rusya'nın Almanya üzerindeki etkisini azaltmak ve Sovyetler'i Doğu Avrupa ülkelerinden uzak tutabilmek için bir tampon bölge oluşturmuşlardı. Bu tampon bölgeye Finlandiya, Baltık ülkeleri, Polonya-Çekoslavakya, Macaristan, Yugoslavya ve Romanya dâhil edilmişti.

ti. Topraklarının büyük bir kısmını kurtaran İrlanda'nın kuzeyi (Ulster), Britanya egemenliğinde kalmıştı.

1917 yılından itibaren uluslararası ölçekte öncü rolü ortaya çıkan ABD, ilk dönemde bu konumu üstlenmemişti. Savaş sürecinde ortaya yeni bir liderlik çıkmış, ancak herhangi bir değişikliğe gidilmemişti:

1. Büyük Britanya denizlerdeki hegemonyasını kaybetmişti.
2. ABD, Avrupa'nın kredi vereni olmuştu.
3. Altın standardı I. Dünya Savaşı'ndan bu yana geçerli değildi. Büyük Britanya'nın bunu yeniden uygulayarak, sarsılmış prestijini yeniden kazanma girişimleri, 1929 yılındaki ekonomik krizle son bulmuştu.

ABD, doların uluslararası para birimi olarak kabul görmesi ve askeri alanda da öncü roller üstlenmesi yönündeki çağrılara olumsuz yanıt vermişti.

Bu boşluğu 1933 yılında Hitler Almanya'sı kullanacaktı. Onun yayılma ve ilhak girişimleri, 1939 yılında başlattığı savaş, 1914 yılındaki savaş hedeflerinin çok çok ötesine geçmekteydi. Öncelik Almanların Doğu Avrupa'ya yerleşmeleri ve Sovyetler'in dize getirilmesindeydi. Fransa'nın 1940 yılında yenilgiye uğratılması, Danimarka'nın, Belçika'nın, Norveç'in, Yugoslavya'nın ve Yunanistan'ın işgal edilmesi bu planın gereğiydi. Alman sanayicilerinin, bankerlerin ve onlara yakın duran entelektüellerin formüle ettikleri savaş hedefleri, bu stratejiyle uyumluydu. (Opitz 1994, s. 608-1007)

1941 yılında Hitler Almanya'sı Sovyetler Birliği'ne saldırmıştı. Bugüne kadar emperyalistler arası olan savaş, artık sistemler arası bir savaşa, yani kapitalist sistemle sosyalist sistem arasındaki bir savaşa dönüşmüştü.

1941 yılının Aralık ayında ABD (Japonya'nın Pearl Harbour'daki deniz üssüne saldırması üzerine ABD, Almanya'ya savaş ilan etmişti) II. Dünya Savaşı'na katılmıştı. Bunun birçok nedeni bulunmaktaydı:

1. 1931 yılında Japonya Marçurya'yı işgal etmiş ve 1937 yılında da Çin'e saldırmıştı. Amaç büyük bir Japon imparatorluğunun ("Herkesin refahı için en büyük toprak") kurulmasıydı. ABD bunu hem kıyıları için hem de ticari faaliyeti için tehlikeli buluyordu. ABD'nin Japonya'nın genişlemesine en kısa zamanda karşılık vermesi gerektiğine karar verince de Japonya saldırıya girişmişti.
2. Alman faşizminin bütün Avrupa'yı ele geçirebileceği yönündeki bir perspektif Roosevelt'i Avrupa'daki savaşa katılmaya itmişti.
3. Sovyetler'in Almanya karşısındaki direnişi, Almanya'nın 1941 yılında Moskova önlerine çakılıp kalması ve muhtemel bir yenilgi durumunda Avrupa'da kurulacak yeni düzende, bölgenin sosyalistlerin hegemonyası altına girmesi tehlikesi görülmekteydi. ABD'nin savaşa katılması, bir başka seçeneği de olanaklı kılmalıydı.

Tartışmasız bir şekilde, ABD'nin savaşa girerek silahlanmayı hızlandırması (kuşkusuz uluslararası alandaki siyasi ortam, istenilen iç siyasetin hayata geçirilmesini kolaylaştırıyordu), New Deal'in iş pazarı ve ekonomik-siyasi açıdan başarılı olmasını sağlamıştır. Ancak bu sadece, dış politikanın da motive ettiği bir yan etkiydi. (Junker 1975)

Nitekim Şubat 1941 yılında Başkan Roosevelt, yıllık konuşmasında dış politikasının ilkeleri olan "dört özgürlük"ü açıklamıştı: konuşma özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğü, korku ve sıkıntıdan kurtulma özgürlüğü. (Stolberg-Wernigerode 1973, s. 153) Başkan Roosevelt ve Britanya başbakanı Churchill tarafından 14 Ağustos 1941 yılında ilan edilen "Atlantik-Charta"da bunları nasıl uygulayacaklarını şöyle ifade ediyorlardı:

> Onlar (Roosevelt ve Churchill)söz konusu ilkelerin hayata geçirilmesini kendilerinin önemli görevleri arasında sayarlar; ister büyük ister küçük, ister yenilmiş ister galip olsun, her ülkenin ekonomik refahı için dünyanın bütün ham maddelerine ve pazarlarına sahip olma hakkı vardır. (Roosevelt 1945, s. 171 vd.)

Bunların ilk işaretini ve sahip oldukları perspektifi, Amerikalı sanayici ve cumhuriyetçi bir politikacı olan Wilkie "One World" başlıklı kitabında daha önceden vermişti.

"One World"ün öngördüğü katıksız kapitalist düzene, savaş süreci itiraz etti. Sovyetler'in Kızıl Ordu'su Berlin'e kadar ilerlemişti. Anti-Hitler-Koalisyon'un (ABD, Büyük Britanya ve Sovyetler Birliği) 1944 yılında Londra'da öngördüğü Bölge Protokolü'ne göre Sovyetler Almanya'nın, Elbe nehrinin doğusuna kadar gelecekti. Yugoslavya'daki komünist partizanlar, 1944 yılında ülkelerini Alman işgalcilerden kurtarmışlardı. Sovyetler Birliği etkisini eski "Cordon Sanitaire" ülkelerine kadar genişletmişti. Şimdilik Elbe'ye kadar olan bölgede kapitalizm son bulmuştu.

Devlet, siyaset ve ekonomi

1914-1945 döneminde dünyanın kapitalist kesiminde aşağıdaki devlet düzenleri bulunuyordu:

1. Burjuva demokrasileri. Bunların sayıları 1918'den sonra hızla artmıştı: Almanya ve Avusturya'nın parlamentolara kavuşmasıyla birlikte bir dizi Orta ve Güney Avrupa devleti kurulmuştu. Genel seçimler önündeki en son bariyer de kalktıktan ve özellikle de kadınlar seçme ve seçilme hakkına (özellikle Almanya ve Büyük Britanya'da) kavuştuktan sonra (Fransa'da 1944 yılında), halk egemenliği (devlet organlarının ve siyasetin genel hatlarının genel halkoyuyla belirlenmesi) de geçmişten daha kararlı bir şekilde uygulanmaya başlanmıştı. (Schmale 2000, s. 201)
2. Askeri diktatörlükler. Bunlar özellikle 1918 yılından sonra kurulan devletlerdi (Bulgaristan, Macaristan, Polonya, Yunanistan ve 1939'dan sonra da İspanya'da). Japonya, bir istisna olmakla birlikte otoriter bir monarşi sistemini oluşturmaktaydı.
3. Devrimlerle kurulan "güdümlü demokrasiler" (Türkiye, Meksika).
4. Kapitalist üretim ve dağıtım sistemini savunmak ve devamını sağlamak için kurulan terör yönetimleri, İtalya (1922'den beri)

ve Almanya'da (1933'den bu yana) faşizmi hayata geçirmişlerdi. (Karş. Kühn 1979) Faşizmin diğer diktatörlüklerden farkı, onun terörü sürekli hale getirmesinin yanı sıra iç ve dış politikasını da hakimiyetini güvenceye alma ve genişletme ilkesine göre belirlemesidir. Faşizmin iki öznesi bulunmaktadır:

1. Başında bir führer bulunan ve kitlelerin siyasi desteğine sahip bir yürütme ve
2. Sermaye. (Neumann 1977)

Faşist kitle hareketi ve (iktidara geldikten sonra) iktidarın yürütme organı, hem kendi iktidarını sağlamlaştırmak –güvence altına almak ve etki alanını genişletmek– hem de kapitalist toplumun dinamizmini muhafaza etmek için kapitalist sınıfın çıkarlarını desteklemekteydi; çünkü kapitalist toplum, sadece onların iktidara gelmelerini sağlamıyor aynı zamanda başarılarının da zeminini oluşturuyordu.

Kapitalist demokrasi ve faşizm, siyasi ve insan hakları konusunda birbirinden ayrılırlar. Birliktelikleriyle ekonomi ve devlet potansiyeli üzerinde sıkı bir ilişkiye sahip olmaktadırlar; bu arada her iki taraf da kendi hedeflerine varmak için diğerinin potansiyelinden esaslı bir şekilde yararlanmaktadır. Bunu kullandıkları yeni teknolojik araçlardan da görebiliriz: sadece askeri değil, aynı zamanda dayatılan kitle iletişim araçlarından da görebiliriz. Özel sektör kitle iletişim araçlarını üretmektedir, ancak çoğu devlet bunları denetlemektedir. (ABD burada bir istisnayı oluşturmaktadır.)

Kapitalist demokrasilerin siyasi amacı, iktidar olmak, bireylerin ve rolleri ya hükümeti oluşturmak ya da muhalefet etmek olarak belirlenen partilerin güvenliğini sağlamak olarak tarif edilebilir. Burjuva partileri, başarılarını özel mülkiyetin korunmasında gören, ama aynı zamanda sermaye birikimini de güvence altına almayı kendine hedef olarak seçen, partilerdir. Bu anlamda sermaye, böylesi bir demokrasinin (faşizmden çok farklı bir şekilde) de öznesi olarak görülebilir.

Kapitalist demokrasilerde zaman zaman sosyalist veya sosyal demokrat partiler de siyasi aktörler olarak önemli bir etkide bulunmaktadırlar. Onlar önemli üretim araçları üzerinde etkide bulunan, sadece siyasi arena değil, aynı zamanda ekonomik ilişkiler üzerinde etkide bulunan demokratik toplumları, işçi sınıfının çıkarlarını savunmak için önemli bir alan olarak görmüşlerdir.

Aşağıdaki ülkelerde zaman zaman sosyal demokrat partiler iktidarda olmuşlardır:

- Almanya 1918-1920; 1923/24 (hükümetin küçük ortağı olarak), 1928-1930 (bu, merkezi düzey için geçerlidir: Tek tek eyaletlerde koalisyonun büyük ortağı olarak Prusya'da uzun bir süre başbakanla temsil edilmiştir),
- Finlandiya 1921-1925, 1926, 1937 vd.,
- Avusturya (1918-1920, koalisyonun küçük ortağı olarak; sosyal demokratlar, çoğunluk konumlarını kullanarak "kızıl" Viyana'da 1934 yılına kadar konut, okul ve genel sosyal politikaları belirlemişlerdi),
- Danimarka 1916-1920 (sol liberal bir hükümette bir sosyal demokrat bakan yer almıştı), 1924-1926 (azınlık hükümeti), 1929-1940 (Sosyal Liberal Parti, *Radikale Venstre* ile sosyal demokratların koalisyonu),
- Norveç 1928, 1935 vd.,
- Büyük Britanya (1929/1931), 1940-1945 (koalisyonunun küçük ortağı olarak),
- İsveç 1932 vd.,
- Fransa 1936-1938 (Halk Cephesi Hükümeti),
- İspanya 1936-1939 (Halk Cephesi Hükümeti).

Hem faşizm, hem kapitalist demokrasi hem de I. Dünya Savaşı döneminde devletin ekonomik işlevi artmıştı. Devletin ekonomik faktörü şu alanlardaydı:

1. Yatırımlar yaparak ve kamusal altyapı çalışmaları yürüterek;
2. Kendi ihtiyacına göre talep yaratarak;
3. Gelir dağılımına müdahale ederek;
4. Kamu İktisadi Teşekkürleri yaratarak.

Bunların hepsi 1914 yılı öncesinde de yapılıyordu, ancak savaşın ihtiyaçlarını göre genişletilmiş daha dinamik hale getirilmişti. Almanya'da I. Dünya Savaşı döneminde özel konutlar bile devlet eliyle çalıştırılmışlardı. Bundan sonra da konut işleri, örneğin kiracıyı koruma yasalarıyla, kısmen de olsa devlet eliyle düzenlenmeye devam edilmişti. 1942 yılında Büyük Britanya'da, "Beveridge Report" kapsamında sosyal devlete yönelik düzenlemelere ("Plan for Social Security") girişilmişti. (Beveridge 1942)

Sovyet Rusya: Kapitalizmin reddi

1917 yılında Rusya'da sosyalist bir devletin kurulmasıyla kapitalist düzen hem sınırlanmış hem de ona meydan okunmuştur.

Sosyalizm, bir toplumun üretim ve dağıtım üzerinde denetim sahibi olmasının yanı sıra planlayan, örgütleyen ve dağıtımı gerçekleştiren siyasi kurumların halka hizmet götürmesidir. Amaç ise üretim araçlarını toplumsallaştırmaktır. Bunun tamamen gerçekleştirilmesi durumunda bu sistem alışılmış ifadesiyle komünist toplum olarak nitelendirilir. Sosyalist toplumların üretim, hizmet ve dağıtım işlerini düzenleyen siyasi kurumları farklı farklı biçimler alabilirler: bu yöntemler, demokrasinin birçok biçiminden despotizme kadar bir yelpaze oluştururlar.

19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Rusya feodal bir devletti. Köy topluluklarının ürettiği artık değere soylular el koyarlardı. Siyasal düzen mutlakiyetçiydi. Bu imparatorluğun, Fransa ve Büyük Britanya gibi büyük kapitalist devletlerle karşı karşıya geldiği Kırım Savaşı'nda, onun önemli zaaflar taşıdığı ortaya çıkmıştı. Köylülerin özgürleşmesi (1861), eski sistemin ekonomik zeminini ortadan kaldırmıştı, ancak Rus kapitalizminin yerleşebilmesi için yeterli bir altyapı yaratamamıştı. Bu gelişme sadece birkaç sanayi merkeziyle sınırlı kalmıştı.

1917 Şubatında monarşi yıkılmış, ancak liberal burjuvazi, iktidarı uzun süreli elinde tutacak kadar güçlü değildi. Bu iktidar boşluğunu, Rus Sosyal Demokrat Partisi'nin bölünmesinden ortaya çıkmış ve üyeleri kent merkezlerindeki işçilerin yanı sıra

esas olarak köylüler olan Bolşevik Partisi (1918 yılından bu yana Komünist Partisi), Kasım ayında mükemmel bir şekilde kullanmasını bilmişti. Toprak ağalarının topraklarına el koyarak, bunları kendi aralarında bölüşen köylülerden, bir anda geniş bir küçük mülk sahibi kesimi ortaya çıkmıştı.

Bolşeviklere göre bu değişimden henüz bir sosyalizm ortaya çıkamazdı. Onlara göre bu gelişme, kapitalist ülkelerde daha önceden ortaya çıkmış olan sosyalizm öncesi bir durumdu. Bu galibiyet şimdi, daha önceden başarılması gereken sanayi devriminin altyapısını yaratmanın yanı sıra Rus devrimcileriyle Batılı devrimcilerin ortak hareket etmesini sağlamalıydı.

Lenin'e göre Batı'nın gelişmiş ülkelerinde, sosyalist devrimin altyapısı olan kapitalizm için toplumsallaşma, önemli ölçüde gerçekleşmişti. Buradaki devrimci gelişme, mevcut siyasi ve mülkiyet yapısını parçalayarak devam etmeliydi. (Lenin 1961)

Bu yanılgıya yol açan analiz, şuradan kaynaklanıyordu:

1. Batı'daki kapitalizm içi toplumsallaşma, henüz Lenin'in tahmin ettiği kadar gelişmemişti. Lenin'e göre Hilferding'in yanılgısı, onun tekelleşme sürecini sadece bankalar sistemine dayanan sirkülasyonda görmesiydi. Halbuki onun (Lenin'in) önerdiği gelişme, dağıtımın ötesine, üretime ulaşamamıştı.
2. Ayrıca Lenin, varlığını sürdürdüğü sürece özel mülkiyetin, kapitalizm içi toplumsallaşmayı yeniden tersine çevirebileceğini göremedi. (örneğin bugün özelleştirme ve taşeronlaştırma yoluyla)
3. Öte yandan birkaç on yıl sonra ortaya çıkmıştır ki, yerinde sayan bu toplumsal yapı (örneğin görüntülü medya ideolojik olarak halkın basitleşmesinin aracı olmuştur) yeniden, sermaye hakimiyetinin aracı haline gelmiştir.

Bolşevikler, Batı'daki devrimin gerçekleşmemiş olmasını, dünya devrimci sürecinde kısa süreli bir gecikme olarak görmüşlerdi. Rusya'nın ekonomik bir çöküntüye sürüklenmesini (1917-1921 yılları, sadece bir iş savaş değil, aynı zamanda başını ABD, Fransa ve Büyük Britanya'nın çektiği kapitalist bir saldırı savaşı

dönemi olmuştur) önlemek için Komünist Partisi 1921 yılında, yeni bir istikamete "Yeni Ekonomik Politika'ya (NEP) yönelmişti: Parti kendisini siyasi ve askeri "kumanda alanına" çekmiş, sanayi ve tarımda kapitalist özel mülkiyetin gelişmesine izin vermişti ("devlet kapitalizmi").

1923 yılı, Batı'daki devrimci dalganın uzun süreli geri çekildiğini ve Rusya'nın (o yıldan sonra "Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği-SSCB") da izole edilmiş olarak kalacağını ortaya çıkarmıştı. Komünist Partisi (SBKP) içinden Buharin ekonomik istikrarın, NEP'in yarattığı özel mülkiyet üzerinden sağlanması ve sadece kolektif birliklerin ortaya çıkardığı mülkiyet ilişkisinin geliştirilmesinin teşvik edilmesi gerektiğini savunmuştu. Parti içindeki "solcular"sa –örneğin E.A. Preobraejenski– sanayileşmenin devam ettirilmesini savunuyorlardı, çünkü Troçki Batı'daki devrimci sürecin devam ettirileceğini umuyordu.

SBKP'nin genel sekreteri Josef Vissarionoviç Çugaşvili, yani yoldaş Stalin ise 1923 yılının sonunda "tek ülkede sosyalizm" programını ilan etmişti. Ona göre sosyalizmi ilk önce Sovyetler Birliği'nde kurmak olanaklı olmalıydı. 1926 yılında gayrisafi milli hasıla rakamları, planlı ekonominin ilk verileri olarak görülmeye başlanmıştı. 1929 yılında, parti içindeki muhalefeti devre dışı bırakan Stalin, hızlandırılmış sanayileşmeye, zorla kolektifleştirmeye ve plan ekonomisine (1. Beş Yıllık Plan) girişmişti. Orta ve büyük toprak sahipleri olan köylülere, "kulaklara" karşı mücadele (çok sayıda ölüme neden olmuştu) başlatılmıştı. 1936-39 yıllarında "büyük temizlik hareketi" sürdürülmüştü: eski parti kadroları, çok sayıda sıradan üye ve Kızıl Ordu'nun kurmay heyeti tasfiye edilmişti. Milyonlarca insan göçe zorlanmış, sürgün edilmiş veya toplama kamplarına doldurulmuştu.

Ancak hızlandırılmış sanayileşmeyle birlikte devlet ve parti aparatı içinde hızla yükselen yeni bir işçi sınıfı kesimi ortaya çıkmıştı. Sonuçta ortaya çıkan durum, Orta ve Batı Avrupa'da 1500-1800 yılları arasında, yani üç yüz yıl gibi uzun bir süre içinde ortaya çıkan kapitalistleşme sürecinin, zorla ve sosyalist bir

görüntüyle, birkaç yıl gibi kısa bir zaman dilimi içine sığdırılmasından başka bir şey değildi. Bu süreçte ortaya çıkan ölü sayının, (gerçek rakam bugüne kadar ortaya çıkarılamamıştır) önünde en az iki rakam bulunan milyonu bulduğu tahmin edilmektedir. Bu arada ortaya çıkan yönetim sistemi, yani Stalinizm, sosyalist zeminde ortaya çıkmış, sosyalist üretim ve bölüşüm sistemini savunan zorba bir rejimden başka bir şey değildi. Sosyolog Werner Hofmann bunu şöyle tarif etmektedir:

> İlk önce Stalinizmden, *sosyalist olduğunu ilan eden bir toplumun, iç ve dış ilişkilerini zaptırapt altına aldığı bir düzen* anlaşılmalıdır. (Hofmann 1984, s. 29. Altını Hofmann çizmiş.)

Hannah Arendt'e göre bu sistemin en gelişmiş hali, "1929'dan 1941'e ve yeniden 1945'ten 1953'e kadarki dönemde" ortaya çıkmıştır. (Arendt 2000, s. 632)

Sovyet Birliği'nin II. Dünya Savaşı'nda, Hitler Almanya'sını yenilgiye uğratmasından ve Batılılarla Kıta Avrupa'sının geleceği hakkında anlaşmazlığa düşmesinden sonra Stalin hakimiyet modelini, Kızıl Ordu'nun işgal ettiği Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine kadar yaygınlaştırmıştı. Geçici bir dönem olan bu süreçte, Çekoslavakya'nın da 1948 yılında bir darbeyle ele geçirilmesinden sonra Sovyetler Birliği etki alanını, 1949 yılından bu yana işgal altında tuttuğu Almanya'ya da genişletmişti: 1953 yılında Alman Demokratik Cumhuriyeti kurulmuştu.

İkinci bir sosyalist toplum girişimi de Çin'de baş göstermekteydi. Çin'de 1911 yılında, monarşi yıkılmış ve yerine Sun Yatsen'in ve "Ulusal-Çin Halk Partisi" (Koumingtan, KMT)'nin önderlik ettiği bir cumhuriyet kurulmuştu. İlk başlarda Koumintang ile işbirliği yapan Komünist Partisi, sonradan Koumintang'ın lideri Çan Kay-şek tarafından kanlı bir şekilde bastırılmış ve neredeyse tamamen yok edilmişti. Varlığını koruyabildiği yerlerde (Kiangsi eyaletinde) tutunan Komünist Partisi, 1931 yılında "Çin Halk Cumhuriyeti"ni ilan etmişti. 1934 yılında Mao Zedong önderliğindeki "Kızıl Ordu", Çin'in Kuzey-Batı bölgesine doğru baş-

lattığı "Uzun Yürüyüş"le iktidarını "kurtarılmış bölgelerde" sağlamlaştırmayı başarmıştı. Japonya'nın Çin'i işgal etmesi üzerine Koumintang ve Komünist Partisi, Japonya'ya karşı direniş hareketi başlatmışlardı. Ancak Komünist Partisi bu direniş sürecini kendi lehine çevirmesini bilmişti; ÇKP 1945 yılında 1,2 milyon üyeye, 1 milyon askeri olan bir orduya ve neredeyse 100 milyon nüfusu bulunan bir bölgeye sahip olmuştu.

Üçüncü bir sosyalist girişimse (bu kez göreceli olarak) Yugoslavya'da başlatılmıştı. Komünist düşünceye sahip olan Josef Broz Tito'nun önderliğindeki partizan ordusu, Alman işgaline karşı öyle başarılı bir mücadele yürütmüştü ki Almanya, ordusunun önemli bir kısmını Sovyetler Birliği'ne karşı kullanamaz olmuştu; Sovyetler Birliği ile meşgul olan Alman ordusu, Yugoslavya'ya karşı da etkin bir savaş yürütememişti. 1944 yılının Ekim ve Kasım ayından itibaren Tito ülkedeki iktidarı elinde tutmaktaydı.

Muhalif ve iktidar hareketleri

Eğer kapitalizmdeki "muhalif hareket"lerden bahsediyorsak, o zaman mevcut kapitalist topluma karşı çıkan bütün sağ ve sol akımları (sağ>düzen, fark ve mesafe; sol>özgürlük, eşitlik ve dayanışma) kastetmemiz gerekir; ancak bu hareketlerin yeni gelişmeler temelinde yeniden biçimlenerek, yeni hareketler oluşturduklarını da hesaba katmamız zorunludur.

Bunu I. Dünya Savaşı döneminde yaşamıştık. Muhalif hareketler iktidara geldiklerinde ya mücadeleyle elde ettikleri durumu savunmaktaydılar ya da iktidara gelmekten dolayı mevcut ilişkilerin bir parçası olmuşlar ve muhalif tutumlarını terk etmişlerdi. Genel seçim hakkının kabul edilmesiyle birlikte siyasi mücadele, "hareket" biçimine bürünmüştü: iktidar sahipleri bile kitle inisiyatifinden vazgeçemiyorlardı. Bu eğilim özellikle 19. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkmış ve etkide bulunmaktaydı. Böylece yeni muhalif hareketler ve eğilim biçimleri ortaya çıkmıştı.

Bunlar:

1. **İşçi sınıfı hareketleri** I. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan her iki hareketten de, örgütsel olarak da, bağımsızlaşmıştı. Bunlardan biri artık korporatist bir eğilim kazanmış ve kendisini sosyal demokrat hareket olarak adlandırıyordu. Bunlardan ayrılan diğer hareketlerse kendilerini komünist partiler[13] olarak nitelendiriyordu ve topluca Enternasyonal'de örgütlenmişlerdi. Bu partiler görevlerinin kısa bir süre içinde ülkelerinde devrimi gerçekleştirmek olduğunu belirtiyorlardı. Bu türden girişimler 1919-1923 yılları arasında hiçbir sonuç vermemişti. Bundan sonra komünist partiler, esas görevlerinin "tek ülkede sosyalizm" ilkesini savunan Sovyetler Birliği'ni desteklemek olduğunu açıklamışlardı. Ne var ki 1929 yılında Almanya'da, yeni bir devrim için başlattıkları huruç harekâtı, faşizm karşısında yenilgiye uğramıştı. (Komünist partiler, İtalya ve bazı "Cordon Sanitaire" ülkelerinde daha önceki 20'li yıllarda yasadışı ilan edilmişlerdi; ancak Çekoslavakya Komünist Partisi 1939 yılında güçlü bir kitle desteğine sahipti.) Bunlar sonradan, Almanya tarafından işgal edilen ülkelerde partizan birlikleri olarak direniş örgütlemişlerdi. Bu süreçte İtalya ve Fransa'da, 1943 yılından itibaren kitle partileri haline gelmişlerdi.

   İşçi sınıfının anarşist akımı ise İspanya'da, iç savaş döneminde (1936-1939) gittikçe güç kaybetmekle birlikte büyük bir etkiye sahipti.
2. **Faşizm** ise yükseliş ve iktidar döneminde Almanya'daki bütün eski antisemitik ve milli hareketleri ki bunların arasında Pan-hareketler de bulunmaktaydı, kendi saflarında eritmişti. 1933 yılından sonra da artık bir muhalif hareket değil, örgütlenmiş iktidar gücüydü.
3. **Kadın Hakları Hareketi,** I. Dünya Savaşı'ndan sonra bir bölünmeye uğramıştı. Almanya ve Büyük Britanya'daki bazı kadın liderler devletlerinin savaş politikasını desteklemişti. Bunun

43 Bundan böyle adları KP olarak kısaltılacaktır.

üzerine sol bir bölünme yaşanmıştı. Artık I. Dünya Savaşı'ndan öncekinden daha şiddetli bir şekilde tartışılan konuların başında kadınların özgür doğum hakkı geliyordu.

4. **Neoliberalizm** ise yeniden eski serbest ticaretçi kapitalizm dönemindeki konumuna dönmüş ve devletin ekonomiye karışmasına, özellikle de Keynes'in ideolojik etkisine karşı çıkıyordu. Bu akımın temsilcilerinden biri "The Good Society" başlıklı kitabın (Lippman 1937) yazarı Walter Lippman'dı ve 1938 yılında Paris'te aynı zamanda "kolektivizme" karşı bir manifesto olan "Collque Walter Lippman" topluluğu kurulmuştu. 1942'de, Büyük Britanya'daki mücadele özellikle "Beverigde Plan"ına karşı yürütülmüştü. (Cockett 1994, s. 9-99) Mücadele amacıyla yazılmış kitaplardan biri olan "Köleliğin Yolu", Friedrich August von Hayek tarafından yazılmıştı. (Hayek 1945)
5. **Radikal demokratik hareketler** mücadelelerini 20'li yıllardan sonra esas olarak faşizme karşı yöneltmişlerdi.
6. **Kültürel farklılık hareketi** ise I. Dünya Savaşı döneminde esas olarak sönümlenmişti. Kapitalist ülkelerde kriz ve faşizmin etkin olduğu, Sovyetler Birliği'nde ise sosyalist inşanın gerçekleştirildiği 20'li ve 30'lu yıllarda bu akım, çoğunlukla komünist hareketin çevresinde örgütlenmekteydi. Stalin'in 1936 yılında partisi içindeki muhaliflere karşı acımasız saldırısı, bunların Sovyetlere yönelik sempatisini yok etmiş ve bunların çoğunun komünist partilerden yüz çevirmesine neden olmuştu. İtalya'daki fütüristler gibi bazıları, Mussoli'nin faşist hareketiyle benzerlikler göstermekteydi. Knut Hamsun ve Ezra Pound gibi bazı yazarlar, faşizme sempatiyle yaklaşıyorlardı. Amerika'daki siyahların müziği olarak ortaya çıkan caz müziği, kültür endüstrisinde kabul görmüştü. I. Dünya Savaşı'ndan sonra görülen yeni bir kültürel farklılık hareketi ise daha kendine güvenle ortaya çıkmaktaydı: baskıya karşı çıkan ve yasal eşitlik için mücadele eden eşcinseller hareketi.
7. Almanya ve Avusturya'daki **muhafazakar hareket**, faşizmle dirsek teması içinde bulunmaya önem vermişti; ancak sonradan

bunların bir kısmı faşizme mesafeli durmayı gerekli bulmuştu (örn. 20 Temmuz 1944 Hareketi). Fransa'da De Gaulle, Büyük Britanya'da ise Churchill gibi milliyetçi ve emperyalist siyaset adamları ülkelerinde Hitler Almanya'sına karşı verilen mücadelenin başına geçmişlerdi.

8. **Siyasi Katoliklik**, Papa XI. Pius'un sosyal bir manifestosu olan "Quadragesimo Anno" (1931) ile liberalizme ve sosyalizme karşı, ancak sosyal dayanışma için bir konum edinmişti. İspanya'da ise kilise, darbecilerin safında yer almıştı.
9. **Barış Hareketi**, I. Dünya Savaşı döneminde önemli ölçüde dağıtılmıştı, ancak süreç içinde yeniden örgütlenmişti. Ancak Almanya'da Hitler faşizminin iktidara gelmesiyle ve yeniden silahlanma ve saldırgan dış siyasetin etkin olmasıyla birlikte bunlar, Batılı demokrasilerde yeniden bir kriz dönemine girmişlerdi.
10. 1914 yılından önceki ayaklanmalara bile önderlik eden **sömürgecilik karşıtı hareket** ise savaştan sonra yeniden güçlenmiş ve hatta uzun süreli bir örgütlenme sürecine girmişti: özellikle de Hindistan ve Hindi Çin'de. Sömürgelerdeki bu ulusalcı hareketler, 1929-1933 yılları arasındaki dünya ekonomik krizinde ve özellikle de ham madde fiyatlarının düştüğü yıllarda sömürgecilik sonrası Latin Amerika'da olağanüstü güçlenmişti. (Hobsbawm 1999, s. 271 vd.) Ayrıca Çin'de Koumintang'ın ve Komünist Partisi'nin Japon işgaline karşı yürüttüğü savaş da bir bakıma antiemperyalist bir hareketti; aynı şekilde ABD'nin saldırı savaşlarıyla karşı karşıya kalan (1914 ve 1916) ve sonra gene ABD'nin tehditlerine maruz kalan Meksika'da toprak reformu hareketi de bunların arasında sayılmalıdır. ABD, 1909 yılında Nikaragua'ya saldırmış ve bu ülkeyi, 1912-1925 yılları arasında askeri ve mali yönetimi altında tutmuştur.

7

1945-1973: Sosyal Devlet ve Sistem Çatışmaları

Genel belirtiler

Kapitalist dünyada 1945-1973 yılları arasındaki gelişmeler şunlardı:

1. Soğuk Savaş döneminde Sovyetler Birliği ve diğer sosyalist ülkelerle çatışma halinde olma (en azından 1947'den sonra);
2. ABD önderliğinde uluslararası siyasi ve askeri ittifaklar (1949 yılında kurulan Almanya da buna dâhildi);
3. Uluslararası alanda malların, sermayenin ve kısmen de üretim sürecinin örgütlenmesi (Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu [IMF], Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü [OECD]);
4. Refah devletinin yüksek ve sürekli ekonomik büyüme temelinde inşası;
5. Sömürgelerin kurtuluşu;
6. Kredi kurumunun sermayenin yoğunlaşmasındaki özel anlamı.

Sürekli yükselen ekonomik büyüme, bununla birlikte artan refah toplumu belirtileri ve uzun süreli barış ortamı, bu dönemin kapitalizmin altı çağı olarak nitelendirilmesine yol açmıştır. (Marglin/Schor 1991; Hobsbawm 1999, s. 283-499) Bütün kâr yöntemleri, ticaret kârı, artık değer, teknolojik atılım kârı ve tekelleşme kârı tamamen gelişmiştir; savaş dönemindeki zorla çalıştırma ve ekonomik sömürü (1914-1945) gibi yöntemler önemini kaybetmiştir.

Kapitalist merkezlerdeki sermaye yoğunlaşması (sonradan Keynes'ten esinlenerek), Deficit-Spending (bütçe açığı) politikasına uygun para ve mali politikalarla desteklendi: Devlet ve şirketler krediler alıyor, bunlarla yatırım yapıyor ve sonra da talep yaratarak bunu üretimleriyle karşılıyorlardı. Tam istihdam ve yüksek kâr oranıyla faizler ve anapara ödenecektir ve hatta devletin harcamaları yeniden büyütülecektir. Önce kredilerle ve sonra da yüksek ücretle kışkırtılan talep, sermaye yoğunlaşmasının (talebe yönelik ekonomik politikalar) esas nedenini oluşturmaktadır.

Mali ve para politikalarının gerçekten de böyle bir sonuca neden olması, Macar teorisyen Janossy'nin 1966 yılında "yeniden inşa dönemi" olarak açıkladığı özel bir uyumla mümkündü.

Ona göre sanayi devrimine dayanan ekonomiler, uzun vadeli bir büyüme trendi izlerler. Bunlar sürekli artan bir mal ve işgücü potansiyeline dayanırlar. Savaş ve krizlerde duraksama içine girebilirler; darbe ve tahribatlara da maruz kalabilirler. Ancak ardından görülmemiş boyutta bir büyüme içine girer ve eski düzeyi aştıktan sonra da bu hızını bir süre daha kaybetmez.
Janossy'e göre:

> ekonominin yeniden inşa dönemi, savaştan önceki düzey yakalandığı halde, daha uzun bir süre devam eder. Ekonominin yeniden inşa dönemi-bizim anlayışımıza göre-gerçek anlamda, savaştan önceki varması gereken noktaya kadar, yani savaşın olmadığı şartlarda varması gereken noktaya kadar devam eder. (Janossy 1966, s. 16)

Burada önemli olan savaşla birlikte tahrip edilen üretim birimlerinin ve araçlarının hızla yeniden inşa edilmiş ve hatta büyütülmüş olmasıdır; çünkü o kadar can kaybına rağmen, üretimin yapısındaki kalite muhafaza edilmiştir.

Janossy araştırmalarını Avrupa (Sovyetler Birliği buna dâhildi, çünkü onun tarafından öngörülen gelişme sistemler üzerinde de etkide bulunur) ve Japonya üzerinde yoğunlaştırmıştı. Ancak savaştan çok fazla zarar görmeyen ABD, İsviçre ve İskandinav ülke ekonomilerinin neden büyük bir büyüme içine girdikleri sorunu ayrıca bir açıklamaya muhtaçtır. Onun şu açıklaması, yani savaştan sonra

sadece yenilen değil, aynı zamanda yenen ülkedeki üretimin de "dip noktaya" ulaşacağı açıklaması ABD için geçerli olabilir. (Age. s. 17) Belki de daha önemlisi, Avrupa'nın inşası sırasında büyük miktarda ABD kredisine ve mallarına ihtiyaç duyulmasıdır ve ayrıca Soğuk Savaş dönemindeki silahlanmanın da ekonomik büyümeyi olumlu anlamda etkilemiş olmasıdır. Yeniden inşa sürecindeki büyük çöküş, hem de iki anlamda (1.küçülmenin göğüslenmesi, 2. eğer kesintiye uğramasaydı yaşanması gereken ekstra beklenen büyümeyle birlikte) ortaya çıkınca, ABD için dünya ekonomik krizi (1929-1933) kabul edilmeliydi. İsviçre ve İskandinav ülkelerinin "ekonomik harika"sının nedeni ise bu ülkelerin, eskiden savaş yürüten ülkelerin yeniden inşası sırasında bu ülkelerin ihtiyaç duydukları malları bol bol üretmiş olmalarıdır.

Bu dönemin, kapitalizm tarihinde özel bir konuma sahip olduğunu, gelişmiş ülkelerin 1830-1990 yıllarına ait yıllık GSMH oranlarını aşağıdaki veren çizelgeden de görebiliriz:

1-1870	% 0,6
1-1890	% 1,0
1-1913	% 1,7
1-1920	% -1,3
1-1929	% 3,1
1-1950	% 1,3
1-1970	% 4,0
1-1990	% 2,2

(Heilbroner/Milberg 2002, s. 138)

Sömürgelerde, yarı sömürgelerde ve bağımsız gelişmekte olan ülkelerde ise şöyledir:

1-1871	% -0,2
1-1891	% 0,7
1-1914	% 1,4
1-1921	% 0,8
1-1930	% 2,4
1-1951	% 0,8
1-1971	% 3,0
1-1991	% 1,5

(Age s. 138)

1945-1973 dönemi şöyle alt kısımlara ayrılabilir:

1. Yeniden inşa dönemi (1945- ve tahminen 1960) ve
2. Dışa açılma dönemi (tahminen 1960-1973).

Bu dönemin hareket ettirici gücü şunlardı:

1. Dışa açılma dönemindeki tamamlanamayan veya sermayenin yeniden yoğunlaşması. Savaş tahribatları ortadan kaldırılmıştır (=eski sermaye yoğunlaşmasının düzeyi yeniden yakalanmalıdır). Bu durum esas olarak Orta ve Batı Avrupa için geçerlidir. (Tahribata uğrayan Doğu Avrupa'daki yeniden inşa faaliyeti kısmen yavaş olmuştur.)
2. Başka ülkelerden gelen yabancı işçilerle birlikte işgücü pazarı hareketlenmiştir.
3. İhtiyaç duyulan stratejik yatırımlar için kullanılan krediler;
4. Silahlanma yoluyla ekonomik canlanma ve istikrar.

Maddi altyapı

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra buhar makinesi çağı tümden sona ermişti. Onun yerini elektro motorları almış, yakıtla çalışan motorlar ise gün geçtikçe daha fazla yaygınlaşmıştı. Demir yolları da elektrikli hale getirilmişti. İnsan ve eşya taşımacılığı, tıpkı ABD'de olduğu gibi esas olarak otomobil üzerinden yapılmaya başlanmıştı. Bununla birlikte petrol de temel yakıt malzemesi olmuştu.

20. yüzyılın başında proto-teknoloji aşamasında bulunan plastik, artık bu konumundan çıkmıştı. Sentetik malzemelerin günlük hayattaki kullanımı o derece yaygınlaşmıştı ki artık bir naylon-devriminden bahsedilebilirdi. Artık beton sadece yol, ordu ve devlet işlerinde değil, sivil alanlarda da kullanılmaya başlanmıştı. 50'li yıllardan itibaren yollardaki taşlar, asfaltın altında kaybolmuş ve böylece asfalt da proto-teknolojik aşamanın ötesine geçmişti.

Geçmişteki maddeler ve onların yerini alan yeni ürünler şunlardı:

- Pamuk,
- Doğal taş ve tuğla,
- Demir,
- Çelik,
- Ahşap,
- Cam,

Bunların yerini;

- Sentetik iplik,
- Plastik,
- Beton ve
- Asfalt almıştı.

1960'lı yıllardan itibaren uçak kitlesel ulaşım aracı olmuş ve bununla birlikte de turizm diye bir sektör ortaya çıkmıştı. Telefon artık gelişmiş kapitalist ülkelerdeki her evin vazgeçilmez bir aracı durumundaydı. Uzay tekniği ise sadece kapitalist gelişmenin değil, aynı zamanda ABD ve Sovyetler Birliği silahlanmasının bir sonucuydu. 1957 yılında ilk kez SSCB, uzaya insansız bir araç göndermişti; 1961 yılında da insanlı bir aracı dünyanın yörüngesine oturtmuştu. 1969 yılında ise Amerikalı astronotlar aya ayak basmışlardı.

Plastiğin ve fosil kökenli yakıtların (özellikle de otomobilde) artan oranda kullanılması, toprak, su ve atmosferin yüksek miktarda kirlenmesine neden olmuştu; gerçi bu arada kömürün ısınmada daha az kullanılması da bazı bölgelerdeki çevre kirlenmesini azaltmıştı.

Bu arada eğlence sektöründe kullanılmaya başlayan elektronik aletler, yeni bir arz ve talep alanı ortaya çıkarmıştı. Ses kasetleri, müzik plaklarıyla rekabet eder hale gelmişti. Ellili yılların ortasından itibaren de televizyon radyonun yerini almaya başlamıştı.

Dondurucularla birlikte yiyecek endüstrisi yeni bir alan keşfetmişti. Buzdolabı ve çamaşır makinesi ise ev işlerinde bir devrime yol açmıştı. Ev işlerinde kullanılan el emeği makineleşmeyle birlikte oldukça azalmıştı.

1960'lı yılların ortalarından itibaren Orta ve Batı Avrupa'daki tarım sektörü, ekonomik işlevi açısından önemini kaybetmeye başlamıştı. Bunun nedeni üretimdeki devasa artış ve artan ithalattı. Her iki sektörün "Agrobusiness"te birleşmesiyle ortaya, besin ürünleri üreten holdingleri ve dağıtım şirketlerini çıkarmıştı.

O güne kadar Avrupa'da lüks bir ürün olan bazı mallar, artık kitlesel tüketimin bir ürünü haline gelmişti. Özellikle bu, keyif veren ürünler, kahve ve çay için geçerliydi; kısa bir süre öncesine kadar sadece pazarları (iş günleri çoğunlukla arpadan yapılan bir karışım içilirdi) içilen bu içecekler, artık her gün ve her saatte içilir olmuştu.

Sanayide, tarımda ve ev işlerindeki kol gücü oldukça kolaylaşmıştı. İşgücü alanındaki verimlilik –otomasyonun artması– çalışma saatlerinde akla gelmeyecek kadar kısalmaya neden olmuştu. Bunun yerine hizmet sektöründe ve özellikle de eğitim ve sağlık hizmeti veren küçük işyerlerinin sayısında bir artış yaşanıyordu. Otomasyona rağmen işsizlik söz konusu değildi, aksine sanayileşmiş merkezlere yabancı işçi göçü başlamıştı. Bunun nedeni arzı kat be kat aşan kitlesel talepti. Bunlar şu alanlarda ortaya çıkmıştı:

1. Şimdiye kadar kol gücüyle yapılan işler (özellikle de evlerde), sanayinin ürettiği araçlarla yapılır olmuştu (dondurulmuş besin, konserve, elektrikli süpürge, çamaşır makinesi).
2. Ortaya çıkarılmış yeni ihtiyaçlar, örneğin eğlence aletleri ve turizm.
3. Kitlesel motorize araçlar.
4. Kamusal ve yasal olanakların gelişmesiyle büyüyen bakım, eğitim ve sağlık sektörü.

Sosyolog Burkart Lutz, bütün bu süreci –Rosa Luxemburg'dan esinlenerek– kısa bir süreliğine de olsa refah ve mutluluk yaratan kapitalizmin kendi "iç bölgelerini fethi" olarak nitelendirmişti (Lutz 1984, s. 57).

Bu arada ekonomik büyümenin yeni bir alanı daha yaratılmıştı:

Doğu-Batı silahlanma yarışı döneminde devletin ihtiyaç duyduğu askeri araç ve teçhizatlar. Bu alanda sürekli üretim yapan ve devletle askeri alanda işbirliği yapan bu şirketler, "askeri-endüstri kompleksi"ni oluşturuyorlardı.
Eğer sanayi adı altında sadece üretimi değil de, aynı zamanda kitlesel dağıtım ve hizmet sektörünü de anlıyorsak o zaman;

1. turizmi;
2. eğitim sektörünü;
3. sağlık sektörünü;
4. perakende satış yapan marketleri;
5. eğlence sektörünü ("kültür ve bilinç endüstrisi") de anlayabiliriz.

Eğitim ve sağlık sektörü biraz daha fazla açıklamaya muhtaçtır: farmakolojik kimya, tıbbi cihazlar, kliniklerin inşası ve örgütlenmesine yönelik arz, hastalık sigortalarının da gelişmesiyle devasa bir talep yaratmıştır.

60'lı yılların ortalarından itibaren, lise ve üniversite eğitimi sadece toplumun elit kesimine (çoğunlukla aile kökeni itibariyle) ait bir imtiyaz değil, fakat gençlerden oluşan geniş kitlelere de açılmıştır.

Her iki gelişmenin de bir sonucu vardı:

1. İlkesel olarak bütün devletlerin ekonomik ve toplumsal politikasına uygun bir arz yaratmıştır;
2. Bilim ve teknoloji yeni bir anlam kazanmıştır.

Tıpta bu, kendi talebini yaratan ve bulan (öyle ki bu alanda hekimlerin pahalı aletlerinin masraflarını karşılamak için zaman zaman aşırı kapitalistleştirme de söz konusudur) kaliteli ve geniş kitlelere hitap eden yeni bir arz yaratmıştır.

Bilimin, teknolojinin ve ekonominin ilişkileri dünya çapında – ABD başta olmak üzere– daha da sıkılaşmıştır; ABD'deki bilimsel araştırma, gelişme ve üretim alanındaki boşluk daha da daralmıştır. Böylece bilimin kendisi de –eskiden olduğu gibi, maddi üretimin ve pazarlamanın yanı sıra varlık gösteren, danışılan ve bun-

ların hizmetine koşulan değil- artık bir "madde" haline gelmişti. İnsanların sürekli bahsettiği "bilimsel ve teknolojik devrim"in, kesintisiz devrimden başka bir şey olmadığı ortaya çıkmıştı.

1953 yılında Francis Crick ve James Dewey Watson'un keşfettiği "ikili sarmal", gen teknolojisi alanında yeni bir proto-teknoloji yaratmıştı.

Tarım ve sanayideki maddi üretimde çalışan insanların sayısından daha fazlası artık hizmet sektöründe çalışıyordu.

Sermayenin örgütlenmesi

Girişimci kapitalizminin yerini (bunun prototipi Henry Ford idi) manager-kapitalizmi alıyordu; şirketleri artık girişimcinin kendisi değil, anonim şirketlerinin yönetim kurulu yönetiyordu. Ulusal şirketlerin yerini, üretimin farklı farklı ülkelerde yapıldığı (örn. General Motors, Esso, Shell), uluslar ötesi şirketler alıyordu. Şimdiye kadar ulusal sınırlar içinde örgütlenmiş olan kapitalizm de, bundan böyle uluslararası örgütlenmiş kapitalizme dönüşüyordu.

1944 yılında Bretton Woods'ta, John Maynard Keynes'in de etkin olduğu bir uluslararası hükümetler konferansında, dünya çapında (kapitalist dünyada) para akışını sağlayan ve yöneten iki örgüt inşa edilmişti: Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası. Altınla güvence altına alınmış olan Amerikan doları, bundan böyle sabit döviz olarak kabul edilmişti. (Bunun bir öncülü ise 1929 yılında Uluslararası Değişim Bankası olarak kurulmuş, ancak pek fazla etkili olmamıştı.) Böylece para akışı uluslararası bir ayar manivelasına dönüşmüştü.

Bunun amacı kapitalist "bir dünya" yaratmaktı, ancak Sovyetler Birliği ve 1945 yılından sonra onun tarafından yaratılmış olan dünya sosyalist sistemi nedeniyle etkili olamamıştı. Bu nedenle Soğuk Savaş'ın bir gereği olarak, 1947 yılından itibaren sermayenin ve kapitalizmin uluslararası örgütlenmesine yeniden girişilmişti.

1947 yılında ABD, biçimsel açıdan savaştan zarar görmüş bü-

tün ülkelerin yararlanabileceği, ancak Sovyetler Birliği ve onun ittifak güçlerinin yararlanmadıkları, bir Marshall Planı ortaya atmıştı. Buna göre Avrupa ülkeleri kredi alacak ve bunlarla da Amerikan mallarını satın alacaklardı. Kredi alan ülkeler (ve Almanya'nın işgal altındaki Batı tarafı) OEEC (Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü)'de birleşmişlerdi.

1947 yılında 23 ülke, ekonomi ve ticareti düzenleyecek "General Agreement on Tariffs and Trade" (GATT) antlaşmasını imzalamıştı. Avrupa'nın kapitalist kesiminde para akışını güvenceye alacak Avrupa Ödeme Birliği kurulmuştu. "Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu" (Montanunion 1951), kömür ve çelik işlerini Avrupalılaştırmıştı; bunu 1957 yılında kabul edilen, ancak 1958 yılında hayata geçen Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) takip etmiş, sonra da bu Avrupa Atom Topluluğu (Euratom)'yla genişletilmişti. Büyük Britanya, İskandinav ülkeleri, Finlandiya ve Avusturya bu kuruluşta yer almamış ve sonra da 1959 yılında kendi ortak Avrupa Serbest Ticaret Bölgesi (EFTA)'ni kurmuşlardı. 1960 yılında OEEC, Kanada ve ABD'nin katılımıyla "Organization for Economic Co-operation and Development"e (OECD) dönüşmüştü. Nitekim 1967 yılında Montanunion, AET ve Euratom, Avrupa Topluluğu'na dönüşmüş ve bunun yanı sıra bir de Avrupa Komisyonu kurulmuştu.

Emeğin örgütlenmesi

1945 ve 1973 yılları arasında işgücünün birliği, OEEC veya OECD ülkelerinde en yüksek örgütlenmesine erişmişti. Bunların temel örgütleri sendikalar ve işçi partileriydi.

İskandinav ülkelerinde, Almanya ve Avusturya'da sendikalar birliği biçimsel açıdan siyasi partiler üstüydü, ancak genelde sosyal demokrat yöneticilere sahipti. Büyük Britanya'da Labour Party (İşçi Partisi), esas olarak sendikaların bir birliği gibiydi. İtalya ve Fransa'da ise sosyal demokrat, sosyalist, komünist, Hıristiyan demokrat olmak üzere bütün siyasi yelpazeyi temsil eden sendikalar bulunmaktaydı. ABD'deki sendikalar, Avrupa'ya

göre siyasi partilerin dışındaydılar, ancak Cumhuriyetçilerden ziyade Demokratlara daha yakın duruyorlardı.

Sosyal Demokrat partiler geçmişte olduğu gibi sadece kol emeğiyle geçinen işçilere değil, fakat devlet kurumlarında çalışan çok sayıda memura da dayanıyorlardı. O güne kadar Marksist kalanlar da bundan böyle bu zemini terk etmişlerdi. (1959 yılında SPD Godesberger Programı'nı kabul ederek, piyasa ekonomisine ve piyasaya yönelik müdahalenin sadece kriz zamanlarında yapılmasına onay vermişti.) İşçi çevreleri, -örneğin işçi mahalleleri ve toplu konutları- 1960 yılından sonra dışa kapalılığa bir son vermişti. Proleter topluluklar ve kültür hareketi, 1945 yılından sonra Orta Avrupa'da eski konumunda değildi; Güney Avrupa ülkelerinde bu ilişki 1970'li yılların ortalarına kadar yaşamaya devam etmiş, ancak orada da çözülmeye başlamıştı.

Emek ve sermayenin ortak örgütlenmesi

İş ve sermaye ilişkisi, OECD ülkelerinde üç aşamadan geçmişti:

1. 50'li yılların ortalarına kadar Fransa, İtalya ve Almanya'da işçi mücadeleleri yaşanmaktaydı; buna karşın ABD'de, İskandinav ülkelerinde ve İsviçre'de "Industrial Relation" karşılıklı anlayış içinde yürütülüyordu.

2. Bu karşılıklı anlayış, 50'li yılların ortalarından itibaren Orta Avrupa'da da hâkim hale gelmeye başlamıştı. Komünist partilerin ve komünist eğilimli sendikaların güçlü olduğu İtalya ve Fransa'da böylesi bir yola girilmedi, ancak orada da açıktan çatışma eğilimi gerilemişti. Bu ülkelerdeki sınıf çelişkisi birbirine benzer bir şekilde daralmıştı. (İtalya'da bu durum "anni neri", yani işçi sınıfının kara günü olarak nitelendiriliyordu.) İşçilerin tavizler koparması üzerine orada da uyum korporatizmi hayata geçirilmişti:

a. Çalışma saatlerinin kısaltılması (Federal Almanya'da 1955 ila 1970 yılları arasında 48 saatten 40 saate indi); uzun süreli eğitim

ve erken emeklilikle birlikte yaşam boyu çalışma süresi de kısalmış oldu.

b. Reel ücretlerin yükseltilmesi;

c. Karar mercilerinin çeşitli aşamasında yer alma (1951 yılından itibaren maden sektöründe Fransa'da "planification", Federal Almanya'da ise 'eşitlerin ortak karar alma' çerçevesinde; 1952 yılından itibaren büyük şirketlerin yönetiminde üçte bir oranında yer alma [1976: sendikal temsilcilerinin sayısı eşitlenene kadar yakınlaşmıştı]; yönetimin, personele ilişkin alacağı kararlarda sendika temsilcilerinin onayı -sendikaların işverenlere karşı bir zaferi olarak- alınacaktır; bu sonuncu kazanımın tam istihdam dönemlerinde işçiler açısından önemli bir güvence olduğu ortaya çıkmıştı: böylece grev ve benzeri nedenlerle ortaya çıkacak iş aksamaları da önlenmiş oluyordu. Buna karşın işçi sınıfı ücret ve çalışma saatleri konusunda önemli tavizler vermek zorunda kalmıştı ki bu da sonuçta bütün çalışanların yararınaydı;

d. Sözleşme özerkliğinin ve tüm bir sektörü bağlayan sözleşmelerin devlet güvencesi altında olması;

e. İşgücünün yararını gözeten kurumsal düzenlemeler, örneğin işyeri güvencesi;

f. Ücret kaybını telafi eden devlet garantileri (örn., Federal Almanya'da ihtiyarlık sigortasının yanı sıra devlet güvencesi altındaki "kuşaklar emekliliği"nin kabul edilmesi; inşaat sektöründeki kötü hava şartları nedeniyle ücret kaybının karşılanması ve hastalık sigortalarının ücret kaybını üstlenmesi).

Toplumsal uyum siyaseti, bir ekonomik büyüme ve talep antlaşmasıydı.

Üretim verimliliğinin artması şuna yol açıyordu:

1. Ücret artışına,
2. İşçilerin, girişimciler tarafından sadece bir masraf olarak değil, fakat aynı zamanda tüketici olarak görülmesine,
3. Yeni yatırımlara,
4. Artık değer'de yeni bir artışa,

5. Çok daha fazla istihdama.

Bu yönelim sadece Avrupa'yla sınırlı değildi. Henüz 1948 yılında ABD'de General Motors ve sendikalar (United Automobile Workers) arasında "*ücretlerin yükseltilmesini sağlayacak bir sistemin bulunması için sendikaları, verimliliği artırıcı tedbirler almak ve teknolojik yenilikleri desteklemek yönünde bir tutum almaya çağıran*" bir sözleşme imzalanmıştı. (Heilbroner/Milberg 2002, s. 136. Almancası GF)

Sendikaların uyumlu konumları şunların gerçekleşmesine yol açmıştı:

- Tam istihdam onların partner olarak güçlerini artırmıştı.
- Sovyetler Birliği ile yaşanan sistem çatışması, işçi sınıfı hareketi içindeki radikallerin zayıflamasına neden olmuştu; çünkü hem işçiler antikomünist bir tutum almaya zorlanıyordu, hem de işverenler sisteme biat eden işçilere iş ve ücret garantisi veriyordu. Özellikle bu durum, sürekli sosyal devlet düzenlemelerinin hayata geçirilmesine olanak sağlıyordu ki bu sayede dar gelirli ailelerin çocukları da yüksek öğrenim görebiliyordu.
- Sosyal demokratların cömertçe yasama ve yürütmenin yanı sıra, kent yönetimlerinde ve diğer devlet kurumlarında yer almalarının teşvik edilmesi. Bu durum özellikle Federal Almanya, Avusturya, İskandinav ülkelerinde ve Büyük Britanya'da görülmekteydi.

Ancak Büyük Britanya bu konuda dikkat çeken bir istisnayı oluşturuyordu: Labour Party 1945-1951 yılları arasında kara ve hava ulaşımını, Bank of England'ı, madenleri ve elektrik üretim birimlerini devletleştirmişti; ayrıca 1948 yılında genel sağlık sistemini (Naitonal Health Service) hayata geçirmişti. 1951 yılında iktidara gelen Muhafazakar Parti bu düzenlemelerin büyük bir kısmına dokunamamıştı. Labour Party yeniden 1964'ten 1970 yılına kadar iktidara gelmişti.

İtalya'da Komünist Partisi iktidardan hep uzak tutuldu. 1962 yılında Hıristiyan Demokrat Parti, küçük bir sosyal demokrat

parti ve sosyalist partiyle birlikte "ortanın solu" koalisyonunu kurmuştu. Fransa'da da güçlü olan Komünist Partisi, sürekli merkezi devlet yönetiminden uzak tutulmuştu. Her iki ülkede de komünist partiler yerel çapta birçok kenti yönetmişlerdi (hatta Bolonya'da büyük şehir belediye başkanlığını bile almışlardı).

Komünistler işgal altındaki Batı Almanya'nın bütün eyaletlerinde (tek istisna: Süd Württemberg-Hohenzollern) hükümette yer alıyorlardı. Birçok eyaleti sosyal demokratlar yönetiyordu. 1966 yılında SPD, CDU/CSU ile birlikte büyük koalisyonu oluşturmuştu. 1969 yılında da başbakanı Sosyal Demokratlar çıkarmıştı.

1966 yılındaki koalisyon –siyasal-toplumsal açıdan– toplumsal uyumcuydu. Siyasi-ekonomik açıdan oluşturulan "küresel yönetim", büyüme istikrarını düzenleyen bir planlamaydı. "Yoğunlaşmış Etkinlik" başlıklı bir konsey, sendikaları, işverenleri ve hükümeti bir komisyonda buluşturuyordu. Başka şeylerin yanı sıra burada "ücret yönetmeliği" kararlaştırılıyordu.

3. 1968 yılından sonra birçok ülkede "toplumsal uyum" bozulmuştu, özellikle de bir işçi girişimi sonucunda. (Albers/Goldschmidt/Oehlke 1972) Sendikalar ve çalışanlar ücretlerinin artırılması için GSYH'den pay istiyorlardı.

Fransa'da, Mayıs 1968'de ortaya çıkan gençlik hareketi, bir genel greve neden olmuştu; bunun sonucunda da 1969'da devlet başkanı de Gaulle görevinden istifa etmişti.

İtalya'da 1969'da sendikaların "kızgın sonbahar"ı yaşanmıştı: sadece ücret artışları için değil, aynı zamanda toplumsal-yapısal değişiklikler, örneğin sosyal konutlar için de greve gidilmişti.

Büyük Britanya'da, Heath'in muhafazakar hükümeti, sendikaların militan mücadelesi sonucu devrilmişti.

Danimarka'da da 70'li yılların ortalarından itibaren endüstri ilişkileri yoğun işçi grevleriyle belirlenmişti.

Federal Almanya'da 1969'taki "Eylül grevleri" maden sektöründeki ücret yönetmeliğini geçersiz kılmıştı.

Genelde işverenler ücret taleplerine olumlu yaklaşıyor, ancak

bunu hemen fiyata yansıtıyorlardı. Bunun ortaya çıkardığı enflasyon tehlikesine, bir de devalüe edilmiş Amerikan dolarının Avrupa para piyasasına sağanak gibi yağmasını eklemek gerekir. 1969 yılında IMF, sözüm ona para akışındaki krizi gidermek için özel para çekme yetkisi almıştı. Böylece piyasaya, sosyal reform paketlerinin finanse edildiği daha fazla para akmıştı; bu da 1968 yılından itibaren daha fazla eşitlik ve adalet sağlamak için gelir dağılımında bir düzeltme talebine neden olmuştu. Ancak bu talepler, para piyasasındaki istikrar nedeniyle ulusal merkez bankalarının tepkisiyle karşılaşmıştı.

Böylece gelir dağılımı yönündeki taleplere karşı çıkan bir cephe de yavaş yavaş oluşmaya başlıyordu. Bu yöndeki ilk başarı Büyük Brintanya'da, 1970 yılında muhafazakar hükümetin işbaşına gelmesiyle yaşanmıştı. Yeni başbakan Edward Heath, sendikaların taleplerine ve sosyal devlet düzenlemelerine karşı tutum alacağını seçim programında ilan etmişti. Ne var ki o, bu konuda çok dikkatli davandı ve sonunda 1974 yılındaki grevlerle de yıkıldı.

Toplumsal uyum programının 70'li yılların ortalarından itibaren artık geçmişte kaldığı iyice görülmüştü.

Bu dönüşümün ilk işaretleri, 1973/74 yıllarında merkez ülkelerde, ekonomik durgunluğun enflasyonla birlikte ortaya çıkmasında görüşmüştü. Bu durum çevre ülkelerde görülmemiştir.

Toplumsal yapı ve nüfus gelişimi

Gelişmekte olan ülkelerde kol emeğiyle çalışan sınıf henüz, çalışanların göreceli olarak çoğunluğunu oluşturuyordu.

> ABD'de 1965 yılından bu yana sanayide çalışan işçi sınıfı, her ne kadar sayıları 1970'li yıllardan sonra azalsa da, eski sanayileşmiş ülkelerdeki[44] altın çağ döneminde bile güvenilir bir istikrar faktörüydü ve halkın üçte birini oluşturmaya devam ediyordu. Hatta 1960-80 yılları arasında gerçekten de işçi sınıfının oranı, 21 OECD-

44 Belçika, Federal Almanya, Büyük Britanya, Fransa, İsveç ve İsviçre. [Dipnot Eric Hobsbawm'dan]

ülkelerinin -çok gelişmişlerin klübü- sekizinde artmaya devam etmişti. Tabii ki bu oran, diğer yeni gelişmekte olan Avrupa (komünist olmayanlar) ülkelerinde, her ne kadar 80'li yıllarda yeniden durgunluk içine girmiş olsa da, artmaya devam etmişti; Japonya'da ise bu oran hızla yükselmiş, fakat 70'li ve 80'li yıllarda aynı seviyede kalmıştı. Çok hızlı bir şekilde sanayileşmeye tabi tutulan Doğu Avrupa'nın komünist ülkelerinde ise proletaryanın oranı, görülmemiş hızda büyümüştü. Aynı durum üçüncü dünyanın sanayileşmiş ülkelerinde de görülmekteydi -özellikle Brezilya, Meksika, Hindistan ve Kore'de. Altın çağın sonunda, işçi sınıfının dünya nüfusu içindeki mutlak payı, tarihte görülmemiş oranda yüksek bir seviyeye ulaşmıştı; ve kesinlikle bunların büyük bir çoğunluğu da fabrika işçileriydi. Büyük Britanya, ABD ve Belçika gibi birkaç istisnayı saymazsak, işçi sınıfının 1970'lerdeki sayısı, 1890'lardaki, yani sınıf bilinçli büyük sosyalist kitle partilerini ortaya çıkaran işçi kitlelerinin sayısından daha büyüktü. Gerçekten de 20. yüzyılın 80'li ve 90'lı yıllarında işçi sınıfı sayısının gerilediğine dair kuvvetli belirtiler ortaya çıktı. (Hobsbawm 1999, s. 381)

Bu dönemin sonuna doğru kurumlarda ve hizmet sektöründe çalışanların sayısında bir artış gözlemlendi. OECD ülkelerindeki köylülerse artık küçük bir azınlığı oluşturmaktaydılar. Bu arada tarihte ilk kez entelektüeller, kitleselleşerek toplumsal bir katman oluşturmuşlardı. Eğitim sisteminin akışkan ve geçirgen yapısı, dikey hareketliliğe izin veriyordu. Almanya'da bu durumu, 1953 yılında sosyolog Helmut Schelsky "eşitlenmiş orta sınıf toplumu" (Schelsky 1976) diye nitelendirmişti; göstergeler, gelecekte diğer gelişmiş ülkelerin de ABD'ye benzer bir gelişme içine gireceklerine işaret ediyordu.

Eski sanayileşmiş ülkelerde göreceli eşitlik ve toplumsal farklılaşma, belli bir düzeyde kalırken, sömürgecilik döneminden kalmış ülkelerde ve özellikle de Latin Amerika ülkelerinde toplumsal kutuplaşma keskin bir hâl almıştı. Bu ülkelerde küçük bir azınlığı oluşturan oligarşik kesim, hemen arazileri ve madenleri mülklerine geçirmiş, sonra da sanayileşmiş ülkelere peşkeş çekme konusunda rakipsiz kalmışlardı; buna karşın orta kesimin geliş-

mediği bu ülkelerde halkın ezici bir çoğunluğu yoksulluk içinde yaşamaktaydı. Buna benzer bir durum Ortadoğu'nun kraliyetle idare edilen ülkelerinde de görülmektedir. Bu bölgedeki krallıkların bir devrimle tasfiye edildiği ülkelerdeki gelir kaynakları, bundan böyle tek parti sisteminin hâkim olduğu asker-bürokrat bir kesimin denetimine geçmişti. Bu durum özellikle Mısır, Irak, Libya ve Suriye için geçerliydi. Aynı şekilde bu, yerli bir iktidarın değil, fakat sömürgeci Fransız hakimiyetinin tasfiye edildiği Cezayir için de geçerlidir.

1945-1973 yılları arası için bir başka karakteristik gelişme ise hem sanayileşmiş, hem de toplumsal açıdan henüz gelişmekte olan ülkelerdeki yoğun kitlesel göç hareketidir. Ancak nüfusun gelişmesi ve göçlerin sonuçları açısından farklı farklı durumlar söz konusudur. Nüfus artışının hızlı yaşandığı sanayileşmemiş ülkelerde insanların büyük bir çoğunluğu beslenme sorunuyla karşı karşıya kalmıştı.

Hindistan-Pakistan mübadeleleri, Kore savaşının yol açtığı göçler ve Filistinlilerin yurtlarından edilmesi, II. Dünya Savaşı sonrası döneminin en trajik olaylarının başında gelir. (Hobsbawm 1999, s. 75)

Oysa Almanya'daki Doğu-Batı göçü, işçi ihtiyacının karşılanması açısından yapıcı bir etkide bulunmuştu. Aynı şey Avrupa'daki Güney-Kuzey işçi göçü içinde söz konusudur. Birikimlerini memleketlerine gönderen "konuk işçiler", bu yolla kendi ülkelerindeki sosyal refaha da katkıda bulunmuşlardı. Bu işçi göçü, sanayileşmiş ülkelerin nüfus azalmasından kaynaklanan boşluğu doldurmakla kalmamış, hatta daha da artmasına neden olmuştu. Genel olarak Avrupa-iç göçünün bir geçmişi de vardı: Avrupa'daki göçler her zaman yeni gelişmelere neden olmuştur (İspanya Yahudilerinin 1492 yılındaki göçü, Britanya ve Hollanda Calvinistlerinin 17. yüzyıldaki Amerika'ya göçü; aynı şekilde Almanya'daki Hugenotlar –17. ve 18. yüzyıl– Almanların Rusya'ya ve Balkanlara göçüyse, sadece köylerin kurulmasına neden olmuştu.) 1948 yılından sonra kurulun İsrail ise kitlesel Yahudi göçlerinin bir sonucuydu.

Aile yapısı ve toplumsal güvence

19. yüzyıldan sonra gelişmiş sanayi ülkelerindeki nüfus gerilemesi, 1945 yılından sonra da devam etmişti. Nüfus gerilemesinin nedeni teknolojik gelişme değildi, fakat 60'lı yıllardan sonra ortaya çıkan aile planlaması bilinci ve bu bilince uygun doğum kontrol yöntemlerinin etkin bir şekilde kullanılmasıydı. Aynı şekilde cinselliğin özgürleşmesi doğum kontrolü konusundaki bilgileri artırmış ve bunun hayata geçirilmesini kolaylaştırmıştır. 68 kuşağı ve sonrakilerse bu gelişmeyi bir "cinsel devrim" olarak nitelendiriyorlar.

Her iki dünya savaşı sürecinde başlamış olan kadın işçiliği (ne var ki II. Dünya Savaşı döneminde Alman kadınlarının yerine, esir alınan yabancı kadınlar çalıştırılmışlardır) 1945 yılından sonra gerilememiştir: iş piyasasında kadınlara olan ihtiyaç, kadınların ev dışında çalışmalarını teşvik etmiştir. Bunların işgücü, eskisinden daha fazla bir şekilde mal olarak işlem görmüştür.

O güne kadar evde karşılıksız çalışan kadınlar, artık emeklerini mal olarak satabiliyorlardı. Kadınların üstlendiği geleneksel ev işleri, artık ya yeni üretilmiş makinelerle ya da teknolojik gelişme sayesinde geçmişten daha az zamanda ve kolaylıkla yapılır hale gelmişti.

Geçmişte ailelerin gelecek güvencesi nedeniyle başvurdukları hazırlıkların önemli bir kısmı artık devlet tarafından üstlenir olmuştu. Kadınların dışarıda çalışmaya başlamasıyla birlikte, erkeklerin ailede tek gelir sahibi olma durumu da ortadan kalkmış oldu. Ancak erkek ile kadın arasındaki ücret farkı, önemli ölçüde var olmaya devam etti.

İşgücü-ücret değiş tokuşu ilişkisi, birkaç unsura ayrılan ücret açısından başkalaşmaya başlamıştı: geçmişte günlük ve haftalık olarak doğrudan ödenen ücretlerin yerini gittikçe yedek ücretler (işsizlikte, çalışılamayan kötü hava günlerinde, hastalık dönemlerinde ödenen ücretler -*çev.*) almaya başlamıştı. Göreceli olarak paralanan ve emekli maaşlarıyla yaşamaya başlayan emekliler, artı bir talep yaratarak piyasayı da genişletiyorlardı.

Yedek ücretlerin sıklıkla devreye girmesi, uzun süreli işyeri güvencesinin sağlama alınması, emeğin mal olarak işlem görmesini durdurmuyordu. Ancak geçmişte, sanayileşmiş ülkelerde olduğu gibi artık günü birlik satış işlemi de görmüyorlardı. Yani işgücü mal olmaktan kurtulmuyordu: artık işgücü kısa değil, fakat uzun vadeli olarak satılır hale gelmişti. Bu arada bugüne kadar kadınlar tarafından yapılan ev işi de iki açıdan mal olarak alınır satılır olmuştu: kadın işçiler ev dışında ücretli olarak çalışarak yeni malların da gerekli hale gelmesini sağlıyorlardı: hazır ve konservelenmiş besin ürünleri (derin dondurulmuş) ve beyaz eşya, mala dönüştürülmemiş ev işini devralmışlardı.

Aynı durum gençliğin toplumsal konumu için de geçerlidir. OECD ülkelerinde gençlik dönemi, çocukluktan yetişkinliğin ileri bir safhasında başlayan çalışma hayatının başlangıcına kadar sürerdi; geçmişte bu yaşlar -25 ve 30 arası (Almanya'daki partilerin gençlik örgütleri üyelik başvurusunu 35 yaşına kadar kabul etmektedir)- yetişkinlik dönemi olarak görülürdü. Bunun esas nedeni, uzun eğitim yıllarının yanı sıra üretimdeki verimlilik artışıdır, ki artık küçük bir çalışan kesim yeni üretim olanaklarıyla toplumun çalışmayan (çocuklar ve ihtiyarlar) büyük bir kesiminin ihtiyacını karşılayabilecek kadar üretmektedir. Bu genç kesim, hem büyük bir tüketici kesimini oluşturmaktadır, hem de geçmişteki yaşıtlarına göre daha erken bir yaşta seçimlere katılmaktadır (örn. Almanya'da 18. yaşla birlikte).

Mekânsal düzenleme

Kapitalizmin 1945-1973 yılları arasındaki mekânsal düzenlemesi şu faktörler tarafından belirlenmişti:

- Soğuk Savaş,
- ABD hegemonyası,
- Sömürgelerin kurtuluşu,
- Üç kapitalist merkezin kuruluşu

  a. Kuzey Amerika,

b. Batı-Kuzey ve Orta Avrupa,

c. Japonya,

➤ Kent-köy ilişkisindeki yeni gelişme –kentlerin büyümeye katkısı.

1. Hem Bretton Woods Sistemi hem de Birleşmiş Milletler'in kuruluşu "Tek Dünya" anlayışı üzerine inşa edilmişti. Ancak 1947 yılında Amerikan Başkanı Harry S. Truman, Soğuk Savaş'ı ilan etmişti. Bu, kapitalist sistemle sosyalist sistemin kendi etki alanlarını koruma ve hatta genişletme çabalarını, her iki bloğun başını çeken ABD ve Sovyetler Birliği arasında doğrudan askeri bir çatışma veya bir savaş çıkarmadan artırmasından ibaretti. (Kore 1950-1953 ve Amerika'nın Vietnam'a karşı yürüttüğü savaşlar, 1960-1975 bile bir istisna oluşturmuyordu: bu savaşlara bloğun birinin başını çeken bir ülke doğrudan katılmıştı). Soğuk Savaş'ta kullanılan temel araçsa, sürekli hale gelen silahlanma yarışıydı ki ABD önce atom bombasını ve ardından da hidrojen bombasını geliştirmişti; Sovyetler Birliği ise her seferinde rakibini geride bırakmayı bilmişti. Bu silahlanmanın başlangıcında, II. Dünya Savaşı'nın sonu bulunuyordu ki ABD, iki Japon kentini, Hiroşima ve Nagazaki'yi atom bombalarıyla yerle bir etmişti.

ABD'nin yöneticiliğinde bir dizi askeri ve siyasi paktlar kurulmuştu: Kuzey Atlantik Savunma Paktı (NATO), CENTO Paktı (Central Treaty Organisation: İran, Pakistan Türkiye), SEATO (South East Asia Treaty Organisation) ve Amerikan Devletleri Örgütü (OAS).

2. Dünyanın kapitalist kesiminde ABD'nin tartışmasız bir askeri, ekonomik ve siyasi hegemonyası söz konusuydu. ABD etkisini, en çok kültür ve sanayi alanındaki gelişmesiyle gösteriyordu; "Amerikan yaşam tarzı"nın birçok ülke tarafından benimsendiği görülebiliyordu. Nasıl ki Roma İmparatorluğu döneminde Latince ortak dil haline gelmişse, İngilizce de şimdi aynı rolü üstleniyordu.

ABD'nin yanı sıra Avrupa ve Japonya da dünyanın önemli ekonomik güçleri olarak ortaya çıkmışlardı. Böylece üç merkezli ("trilaterale") kapitalist bir dünya ortaya çıkmıştı.

3. Otuz yıl gibi bir süre içinde, Avrupa'nın 16. yüzyıldan itibaren inşa ettiği sömürge dünyası bir kenara itilmişti: bu, bazen sömürgeciliğe karşı mücadele eden bağımsızlık hareketlerinin başarısı sayesinde, bazen de sömürgeci ülkenin bundan vazgeçmesi nedeniyle gerçekleşmişti. Böylece kimi ülkelerin kapitalist, kiminin de sosyalist bir yol izlediği sömürge sonrası toplumlar ortaya çıkmış oldu. Büyük Britanya'nın eski sömürgeleri, "British Commonwealth of Nation" devletler topluluğu içinde ana ülkeyle gevşek bir ilişki içinde olmaya devam etmişlerdi. Sömürge sonrası ortaya çıkan bir kısım ülkeyse, dış politikada bloksuzlar hareketine katılmıştı.

Sömürge sonrası dönemde ortaya çıkan yeni toplumlar (ister kapitalist isterse de sosyalist olsunlar) topluca "üçüncü dünya"yı oluşturuyorlardı. Amerikalı teorisyen Walt Rostow, bu ülkeler için kapitalist bir gelişme modeli ortaya koymuştu: etkin bir şekilde propagandasını yaptığı bu teoriye göre yeni kurulmuş olan "üçüncü dünya devletleri", eninde sonunda modernleşmek için eski kapitalist ülkelerin (Modernizm teorisi) gittikleri yoldan gideceklerdi. (Rostow 1990) İlk başta bağımsız gibi görünen bu ulusal devletlerin, aslında ekonomik açıdan sömürgeci ana ülkeye bağımlı kaldıkları ortaya çıkmıştı. Bunlar gelişmiş kapitalist ülkelerin ham madde kaynaklarıydı ve ihtiyaç duydukları işlenmiş maddeleri ve makineleri ABD ve Avrupa'dan satın alıyorlardı. Bu durum, "Dependencia-Theorie" adı verilen bağımlılık teorisiyle açıklanmıştı. (Cardoso 1974) Gelişmekte olan ülkeler içinde özel bir konuma sahip olan petrol üreten ülkelerse, "Organisation of Petrol Exporting Countries" (OPEC) adlı bir birlikte örgütlenmişlerdi.

Her ne kadar gelişmekte olan bazı ülkeler, ekonomik açıdan bağımlı, ancak biçimsel açıdan siyasi bağımsızlıklarına sahip görünseler de, aslında bunlar çok güçlü bir şekilde sanayileşmiş kapitalist ülkelere bağımlıydılar. Örneğin, 1951'de İngiliz-İran petrol şirketini başarılı bir şekilde devletleştiren İran başbakanı Musaddık, 1953 yılında, ABD gizli servislerinin (CIA) de et-

kin çabasıyla askeri bir darbeyle yıkılmıştı. 1951 yılından itibaren Guatemala'da devlet başkanı olan Jacobo Arbenz Guzman, Amerikan şirketi olan United Fruit Co'nun çıkarlarıyla çatışan bir toprak ve altyapı reformunu hayata geçirmişti. 1954 yılında ona karşı yapılan sağcı bir darbe, CIA'nın desteğiyle başarılı olmuştu. Aynı şekilde ABD, Dominik Cumhuriyeti'ndeki bir ayaklanmayı bahane ederek, bu ülkeye askeri bir müdahalede bulunmuştu.

4. Almanya gibi Japonya da 1945 yılında ABD tarafından tamamen yenilgiye uğratılmış ve işgal edilmişti; bu nedenle de askeri ve ekonomik açıdan ABD'ye bağımlıydı. Ancak ABD ve Batı-Kuzey ve Orta Avrupa'nın yanı sıra dünyaya mal ve sermaye ihraç eden üçüncü kapitalist merkez olarak öne çıkmıştı.

5. 1945-1973 yılları, hem kapitalist merkezler hem de gelişmekte olan ülkeler açısından, kentlerin olağanüstü büyüdüğü bir dönem olmuştu. Yeni yolların ve yerleşim birimlerinin inşa edilmesi nedeniyle arazi ihtiyacı da büyümüştü.

Genel olarak 1945 yılından sonra Thünen Çemberleri'ni yeniden, ama bu kez daha büyük formatta ve Wallerstein'in 1450 yılından bu yana süren gelişmeye yönelik açıklamasıyla keşfedebiliriz:

Çemberin merkezinde ABD, Kanada, Japonya, Büyük Britanya, Kuzey Avrupa ve Avrupa Topluluğu'nun yanı sıra bunlara bağlı diğer ülkeler bulunmaktadır.

Çevre ülkelerini ise 19. yüzyılda çoktan sömürgeleştirilmiş (Latin Amerika) ve 1945 yılından sonra da yeniden bağımsızlığını kazanan ülkeler oluşturmaktadır.

Yarı çevreyi (bu kavramın açıklaması için bkz. Wallerstein 1986, s. 71) oluşturan ülkelerse: Yunanistan, İrlanda, Portekiz, İspanya ve Türkiye. Bunların tamamı ya 1960 yılına kadar kısmen sanayileşmiş ya eski sömürgeci (Portekiz) ya da tam bağımlı olmasalar da bir şekilde, siyasi ve ekonomik ortaklıklarla gelişmiş kapitalist ülkelere bağımlı olan ülkelerdi. İrlanda da yarı bağımlı bir ülke konumundaydı.

Yarı-çevre ülkelerinin yanı sıra, çevre ülkelerine (Arjantin, Şili, Hindistan, Meksika) dâhil edilen bazı ülkeler de ekonomik açıdan eşikteki ülkeler (Newly Industrialized Countries, NIC) sınıfına dâhildi: 1973 yılında bunlar, tamamen sanayileşmiş ülkelerin hemen alt basamağında bulunuyorlardı.

Sosyalist ülkelerse dış bir arenayı oluşturuyorlardı. (bu kavramın açıklaması için bkz. Wallerstein 1986, s. 450)

Devlet ve siyaset

1945 yılından sonra dünyanın kapitalist kesiminde şu devlet ve yönetim biçimleri mevcuttu:

1. Aralarında Federal Almanya, Japonya (başında bir kral temsilciyle), İtalya ve Avusturya'nın olduğu temsili demokrasiler. Birçok ülkenin yanı sıra Avustralya, Federal Almanya, Büyük Britanya, İsrail, Yeni Zelanda, Avusturya ve ABD'de merkezinde seçimlerde birbirinin yeri alan iki büyük partinin bulunduğu bir sistem işliyordu. Fransa'da bu iki bloklu sistem 50'li yılların sonundan itibaren ortaya çıkmıştı. Sağında ve solunda irili ufaklı başka partilere karşı kendi konumlarını koruyan bu iki merkez parti, bir bakıma "halk partileri" (şimdiye kadarki sınıf partileri yerine) karakterini almışlardı. Savaştan sonra, İtalya ve Japonya'da kesintisiz olarak aynı parti, ortanın sağ partisi iktidardaydı.

Temsili demokrasiler, birbirinden farklı toplumsal güvenceye, ekonomik ve devlet ilişkilerine sahiplerdi. Ancak hepsi de, "sosyal refah" ve geleceğin güvence altında alınmasını asıl hedefleri olarak açıklıyorlardı. Biraz değiştirerek, sosyolog Gösta Esping-Andersen'in (Esping Andersen 1999) 90'lı yıllardaki birbirinden farklı refah rejimlerinin tipolojilerini ortaya koyduğu tabloyu, 1945-1973 yılları arasına da uygulayabiliriz.

a. Muhafazakar-Korporatist Model (Federal Almanya, Fransa, Japonya, Avusturya). Burada ücretlilere, sorgulanamayan, ancak eşitsizlik sınırları mevcut düzenin istikrarını tehlikeye atmayan bir düzende güvence sunulmaktadır.

b. Liberal model, toplumsal güvenceyi olabildiğince piyasaya bırakmaktadır. Bu en açık şekilde ABD'de ortaya çıkmıştır. Esping-Andersen bunlara 1980'li yıllardan bu yana Britanya'nın sağını da eklemektedir. 1945'ten 70'li yılların sonuna kadarsa esas olarak üçüncü şıkka girmektedir.
c. İskandinav ülkelerinde inşa edilen eşitlikçi model. Bunun tipik özellikleri, kamu iktisadi teşekküllerinin yanı sıra, özel mülkiyet hakkını korumakla birlikte, toplumsal farklılığı azaltan toplumsal kurumların varlığıdır. Bu modeli, sosyalizm kavramımızla kıyaslamakta fayda vardır: *Sosyalizm, toplumun üretim ve dağıtım araçları üzerinde hakimiyet kurmasının yanı sıra, siyasi kurumlar aracılığıyla toplumsal hizmetlerin planlanması, örgütlenmesi ve uygulanmasıdır.*

Bu kriterleri dikkate alarak İskandinav modeli üzerine şu söylenebilir: paradoksal, ancak kapitalizmde olabildiği ölçüde sosyalizm uygulanmıştır.

Eğer bu üç model de "sosyal devlet" olarak görülürse, o zaman çok önemli bir yanlışa düşülür ve insana her üç toplumsal modelin amacının da toplumdaki eşitsizliği azaltmak için alttan yukarıya doğru bir gelir dağılımı gerçekleştirdiklerini düşündürür. "Welfare Economics" kavramının babası Britanyalı ekonomist Arthur Cecil Pigou (1877-1959)'du. Pigou'nun ekonominin Sınırı-Kullanma Teorisi'ne uyarladığı liberal toplum anlayışının belirleyici yönünü, daha önceden sosyal filozof Jeremy Bentham (1748-1832) ortaya koymuştu: amaç, "en büyük kitleye, en büyük mutluluğu sunmak"tı. Bu anlayış tarihsel açıdan birkaç modelde denenmiştir. Eğer bunlar Bentham'ın amacıyla uyumluysa o halde bunları da "sosyal devlet" modelleri olarak görmek gerekir. Aslında bunu daha anlaşılır kılabilmek için "dağılım sistemi" kavramını kullanmak daha doğrudur.

2. İkinci büyük burjuva-siyasi iktidar modeli ise, sanayileşmesini tamamlayamamış ve diktatörlüklerle yönetilen ülkelerdi. Bunların Avrupa'daki örnekleri, 1926'dan 1974'e kadar Portekiz,

1939'dan 1975'e kadar İspanya, 1967'den (askeri bir darbeyle) 1974'e kadar Yunanistan'dı. Devlet başkanı Sukarno'nun 1965 yılında bir darbeyle devrilmesinden sonra Endonezya'da da askeri diktatörlük kurulmuştu.

Latin Amerika'daki bir dizi ülkede iktidara gelen askeri rejimler, ki ABD bunların varlığına göz yumuyordu, oligarşilerin egemenliğini korumaktaydılar. İşkence orada açıktan savunulmayan ancak günlük hayatta uygulanan bir yönetim metoduydu.

3. Sömürge sonrası toplumlarda ve özellikle de Afrika'daki ülkelerde, başında sözüm ona halktan destek alan liderlerin bulunduğu ve çoğunlukla da bağımsızlık hareketi döneminde kurulan tek parti yönetimleri iktidardaydı. Bunların birçoğu kendilerini kapitalist olarak görmüyorlardı, örneğin Mısır'da Cemal Abdül Nasır (1953-1970) dönemi, Endonezya'da devlet başkanı Sukarno'nun 1965 yılına kadarki iktidarı, Gana, Gine, Irak ve Suriye. En azından bu ülkelerde ham madde kaynakları ulusallaştırılmıştı. Bir başka popülist iktidar biçimi de, sendikalardan da büyük bir destek alan Juan Domingo Peron'un yönetim (Peronizm) biçimiydi: 1946-1955 ve yeniden 1973/74.

Biçimsel-siyasi yönelimlerinden bağımsız olarak, 1945 yılından sonra sömürge durumundan kurtulmuş olan ülkelerin büyük bir çoğunluğunda devletçilik ve ekonomide planlama önemli bir rol oynuyordu. (Hobsbawm 1999, s. 439 vd.)

4. Dış görünüş itibariyle muhafazakar olan Arap kraliyetleri ise sömürgecilikten kurtulmuş olmaktan dolayı, modern devlet biçimlerine dâhil edilebilirlerdi.

5. Güney Afrika Birliği (Güney Afrika Cumhuriyeti) ise ırkçılığı temel almıştı. Temsili demokratik işleyişler sadece beyazlara has bir imtiyazdı ve siyahların siyasi yaşama katılmaları tamamen yasaklanmıştı.

Güney Rodezya'daki küçük bir beyaz azınlık iktidarı da aynı şekilde, Büyük Britanya'nın reform çabalarına karşı koymaktaydı.

Kapitalizm tanımının 1945-1973 yıllarına uyarlanması

1945-1973 yılları dönemindeki kapitalizm, esas olarak kâr amacıyla yatırılan sermaye birikimini (akümülasyon) sağlamak için aşağıdaki ürünlerin üretilmesini ve satılmasını sağlar:

- Çoğunlukla makinelerin kullanılmasıyla kimya endüstrisine, makine endüstrisine ve madencilik sektörüne ait malların, sanayi, tarım ve hizmet sektöründe maddi olarak üretilmesi;
- Kültür endüstrisinin maddi olmayan ürünleri;
- Eğitim ve sağlık alanındaki hizmetler.

Karşıt hareketler

Hatırlatmakta fayda var: karşıt hareketler derken hâlâ, kapitalist toplumun güncel işleyişine karşı koyan akımları kastediyoruz (sağ anlayış>düzen, fark ve mesafe ve sol anlayış>özgürlük, eşitlik ve dayanışma).

Bu sınıflamaya dâhil olan hareketler şunlardır:

1. Artık uluslararası çapta örgütlenen liberalizm ki buna çoğunlukla entelektüellerin veya özellikle de ekonomistlerin muhalefeti denir. 1947 yılında kurulmuş olan Mont-Pelerin-Topluluğu etkin bir iletişim ağı kurmuştu. (Cockett 1994, s. 100-121)
2. Komünist hareketin oluşturduğu işçi hareketi ise önemli ölçüde marjinalleştirilmişti. Fransa ve İtalya'nın komünist partileri burada birer istisnayı oluşturmaktadırlar, ki bunlar 1947/48 yıllarında merkezi iktidardan uzak tutulmuşlardı. Ancak bunların esas etkisi sendikalar ve yerel yönetimlerde devam ediyordu. Buralarda işçi sınıfının birliğini sağlamak ve eşitlikçi sosyal reformların hayata geçirilmesi için uğraş veriyorlardı. Portekiz'deki çalışmalarını yer altında yürütün komünist partisi, diktatörlüğe karşı mücadele yürüten partiler içinde en etkin olanıydı. Aynı şekilde Yunanistan ve İspanya'da da (sürekli illegal konumda) komünist partiler kitle partisi olmayı başarmışlardı.

3. Dönemin en büyük hareketleri tartışmasız olarak milli kurtuluş hareketleriydi ki bunlar da iktidara gelerek muhalif olmaktan kurtulmuşlardı. 60'lı yıllarda Angola, Mozambik ve Gine-Bissau'da etkin olan bu hareketler, iktidara ancak 1975 yılında gelebilmişlerdi.
4. Latin Amerika'da, Filipinler'de ve Malezya'daki güçlü gerilla hareketleri, bu ülkelerde iktidarı ve ekonomiyi ellerinde tutan oligarşik diktatörlerin siyasi baskı ve işkencelerine karşı onlarca yıldır silahlı mücadele yürütüyorlardı. Bu hareketlerin yöntemlerini Almanya'da ("Rote Armee Fraktion" -Kızıl Ordu Fraksiyonu), İtalya'da ("Brigade Rosse" -Kızıl Tugaylar) ve Japonya'da taklit etmeyi deneyen akımlar, başlangıcından bitişine kadar halktan tamamen kopuktular.
5. Güney Afrika'daki siyahların direniş hareketi olan "Afrika Ulusal Kongresi"ne (ANC 1912 yılında kurulmuştu) güçlü bir kitle tabanı olan komünist partisi de dâhildi.
6. 60'lı yılların ortalarından itibaren ABD'de siyah yurttaşların haklarını savunan bir yurttaşlık hakkı hareketi başlamıştı. Bunların radikal kanadına -Black Panther Party- yönelik sistemli bir baskı uygulanmıştı.
7. 1968 yılında öğrencilerin muhalif hareketi, Meksika'dan Fransa'ya, Federal Almanya'dan sosyalist bir ülke olan Çekoslovakya'ya kadar dünya çapında bir karakter kazanmıştı. 68 hareketi, ulusal nedenlerin ötesinde bir gerçeği, yani entelektüellerin artık kitlesel bir karakter edindiklerini ve toplumda yeni ve önemli bir konum kazandıklarını ortaya çıkarmıştı.
8. Entelektüel hareketlerle dirsek teması içinde olan muhalif grupların saflarındaki insanlar, hak mücadelelerini, sosyal ekonomik konumlarından hareketle yürütmüyorlardı. Bunların içinde en güçlüsü;
   - ➤ Kadın hareketiydi ve bunlar birçok ülkede
   - ➤ Cinsel azınlıklara yönelik baskılara karşı mücadele yürütmüş ve hatta bu kapsamda bir dizi hak da kazanmışlardı.
9. 60'lı yılların sonunda ve 70'li yılların başında ABD'nin Vietnam'a

yönelik savaşına aktif bir şekilde karşı çıkan barış hareketinin en önemli konularının başında atom silahları geliyordu.

1973 yılı

1973 yılı, kapitalizmin ikinci evresi açısından, yani sosyal devletten Neoliberal kapitalizme geçişte önemli bir anahtar tarihtir.

11 Mart 1973 yılında Bretton Woods sistemi sona ermişti.

ABD'nin 60'lı yılların ikinci yarısından sonraki sıkıntıları, sosyal reformlar ve Vietnam savaşıyla iki kat daha fazla artmıştı. Vietnam'daki savaşı para basarak finanse eden ABD, doların standart para konumunu ihlal etmişti. 1971 yılında Başkan Nixon, doların altına bağlanmasına son vermişti. Bunun üzerine Avrupa'nın yönetici konumundaki kapitalist ülkeleri, 11 Mart 1973 yılında dolara bağlılıklarına son vermişler ve doların karşılığına denk gelen bir değerde anlaşmışlardı. Bu adımla birlikte paranın o güne kadarki uluslararası düzenleyici işlevi de ortadan kalmış ve böylece onu sürekli genişleyen uluslararası borsalarda bir spekülasyon aracına indirgemişti. Bununla ABD'nin Avrupa üzerindeki bir hegemonya aracı daha ortadan kalkmış oluyordu.

1973, OECD ülkelerinde tam istihdamın uygulandığı en son yıldı. 1968 yılından bu yana süren grevler doruk noktasına varmıştı. Sendikalarla işverenler arasındaki güçler dengesi nedeniyle şirketlerin fiyatları tek başına belirleme yetkisine dokunulamamıştı; işverenlerin ücret artışlarını fiyatlara yansıtması üzerine enflasyon da tırmanışa geçmişti.

Aynı anda karşı güçler de ortaya çıkmaya başlamıştı. David Rockefeller tarafından kurulan "Trilaterale Kommission"u, ki buna "Elder Statesman" diye adlandırılan ABD'den, Avrupa'dan ve Japonya'dan ünlü devlet adamları alınıyordu, ilk kez kamuoyu karşısına çıkarak, enflasyonu konu edinen bir çıkış yapmışlardı (Trilateral Commission).

1971 yılında bir başka danışma organı olan "Club of Rome" (Roma Kulübü), çevre sorunlarını göz önüne alarak, "büyümenin sınırlarını" rapor etmişti. Kitabın 1973 yılında Almanya'da

Yayıncılar Birliği tarafından barış ödülüne layık görülmesi, konunun uluslararası arenada öne çıkmasına neden olmuştu. Öyle ki büyümenin sınırları sadece ekolojik değil, aynı zamanda ekonomi politik olarak da anlaşılmaya başlanmıştı.

Avrupa parasının dolar bağımlılığından kurtulmasıyla birlikte ilk kez Avrupa ülkelerinin merkez bankaları, enflasyonu baskılayıcı önlemler olarak sıkı para politikası uygulamasına geçmişlerdi. 1974 yılında bunu uygulamaya başlamışlardı.

Sosyalist bir devlet başkanı olan Salvador Allende'nin (bkz. aşağıda "sosyalist karşı dünya" başlığı altında) 11 Eylül 1973'te askeri bir darbeyle devrilmesinden sonra Şili'de, tabii ki başka ülkelerde de ancak çoğunlukla temsili demokrasi altında, 1990 yılına kadar sürecek olan ve sonradan "neoliberalizm" olarak adlandırılacak olan bir siyaset uygulanmıştı: işçilerle olan ilişkilerin yeniden gözden geçirilmesi, devletin sosyal ve altyapı görevlerinin kısıtlanması (bundan askeri kesim hiçbir şekilde etkilenmiyordu), doğrudan vergilerin düşürülmesi ve özelleştirme.

Bundan önce 1973 sonbaharında petrol ihraç eden ülkelerin örgütü olan OPEC, tekel konumunu kullanarak petrol fiyatlarını önemli ölçüde yükseltmişti. Bunun 1973 yılında doruk noktasına varan ve eğrisi gittikçe aşağıya doğru seyreden ekonomik büyüme üzerindeki etkisi olumsuz olmuştu. Buna bir de ulusal merkez bankalarının yeni para politikası eklenince, yeni bir ekonomik kriz kaçınılmaz hale gelmişti. Ancak krizin aşılmasından sonra o güne kadar birçok OECD ülkesinde görülmemiş bir fenomen ortaya çıkmıştı: sonu bir türlü getirilemeyen kitlesel işsizlik.

1973 yılındaki olguların semptomları, bundan daha önce başlamış olan ancak artık baskın hale gelmiş olan bir sürecin etkisiyle önem kazanmıştı: 50'li yıllardan itibaren üretimde sayısal işleme sahip (dijital) makinelerin yanı sıra otomatik üretim teknolojisi de kullanılmaya başlanmıştı. Bundan böyle proto-teknolojik aşamayı geçmiş olan bu araçlar, geniş çapta üretime sokulmuşlardı. Bunun anlamı eski makinelerin dışarı atılması, ancak aynı

zamanda işverenlerin de işgücünden tasarruf etmesi demekti. (Katzenstein 1967; Katzenstein 1974)

Yeni üretim teknolojisi, fabrika içi çalışma yapısı üzerinde de etkili olmuştu. Bunun birçok örneği sayılabilir, ancak burada sadece birinden bahsedelim: baskı makinelerinde kullanılan mekanik dizginin yerini filmin alması, bu sektördeki bütün dizgicileri de işlerinden etmişti. Bu durum, sendikaların zayıflamasına da neden olmuştu, çünkü böylece sendikal hareket içinde etkili olan bir meslek grubu ortadan kalkmıştı.

Tam istihdamın hüküm sürdüğü dönemlerdeki sınıf mücadelesi, patronları üretimde canlı üreticiler yerine makine kullanmaya itmişti; buna bir de 1973 yılındaki artan petrol fiyatları eklenince, atılacak ilk adım ücretleri aşağıya çekmek olmuştu. Artık bu uygulamayı engelleyecek herhangi bir teknolojik altyapı sorunu kalmamıştı. Bunların kullanılması yeni bir toplumsal düzenlemeyi zorunlu kılıyordu. Bu da gelecek kapitalist gelişme döneminin -1973'ten sonraki- yeni bir konusuydu.

Sosyalist karşı dünya

II. Dünya Savaşı'nda kazandığı galibiyet sayesinde Sovyetler Birliği'nin etki alanı Orta Avrupa'ya kadar genişlemişti; 1948 yılında Çekoslovakya'daki komünist partisi de iktidara gelmişti. Aynı yıl Tito tarafından yönetilen Yugoslavya da Sovyetler Birliği'nin başını çektiği birlikten ayrılmış ve Soğuk Savaş döneminin bloksuzlar hareketine katılmıştı. Gerçi o da toplumsal ve iç siyaset açısından sosyalist bir yönetime sahipti, ancak ağırlığı Sovyetler Birliği gibi devlet işletmelerine değil, fakat özerk kolektif şirketlere veriyordu.

Kapitalist ve sosyalist sistemler arasındaki çatışma ülkelerin bölünmesine bile neden olmuştu: 1949 yılında Federal Almanya (BRD)'nın yanı sıra Alman Demokratik Cumhuriyeti (DDR) de kurulmuştu. Kore ikiye bölünmüştü -kuzeyde sosyalist Kore ve güneyde ise ABD'nin hegemonyası altındaki Güney Kore. Bir bakıma iki ülke arasındaki bu savaşa ("Kore Savaşı" 1950-1953)

ABD'nin ve 1949 yılında kurulmuş olan Çin Halk Cumhuriyeti'nin de müdahalesiyle, ilk kez kapitalist ve sosyalist örgütlenmeye sahip büyük güçler de katılmışlardı.

Sovyetler Birliği, hem ekonomik (Karşılıklı Ekonomik Yardımlaşma Konseyi (COMECON) hem de askeri (Varşova Paktı) olmak üzere kurulmuş olan iki pakta önderlik ediyordu. Bu ülkelerde uygulanan plan ekonomisi, 50'li yıllarda krize girmişti. Sovyetler Birliği'ndeki birkaç küçük ademî merkeziyetçi eğilimin herhangi bir etkisi olmamıştı. Ancak Doğu Alman Cumhuriyeti 1963 yılında, merkezi planlama ile piyasa mekanizmalarının etkin olduğu, yani tek tek şirketlerin kârlarını verimliliğin merkezi haline getiren karma bir ekonomik modeli[Planlamanın ve Yönetimin Yeni Ekonomik Sistemi (NÖPSPL)] uygulamaya başlamıştı. Bu plan kararlı bir şekilde uygulanamadı, çünkü COMECON içindeki daha az sanayileşmiş ülkelerle, Sovyetler Birliği arasındaki koordinasyonda sorunlar çıkmıştı. 1968 yılında Çekoslovakya'da da buna benzer bir model uygulanmaya çalışılmıştı. Ancak buradaki ekonomik yönelime, demokratik bir hareket de eşlik ediyordu; bu nedenle Çekoslavakya, 21 Ağustos'ta Varşova Paktı'na mensup ülkelerin orduları tarafından işgal edilmişti. Böylece sosyalist ülkelerdeki toplumları dinamik hale getirme girişimleri de bastırılmıştı. 60'lı yılların sonundan itibaren de kendi olanaklarına dayanarak gelişme kaydetmeye dair herhangi bir perspektife sahip olamadılar. Silahlanma yarışı, şimdilik bu gerçeğin görülmesini önlüyordu.

Çin'deki komünist partisi, 1949 yılındaki iç savaştan galip çıkmıştı. Komünist Partisi'nin yönetimi altındaki Çin (Tayvan'ı ABD'nin himayesindeki Koumintang yönetiyordu), Sovyetler Birliği'nin plan ekonomisini örnek alarak, 1957 yılında hızlandırılmış sanayileşme hamlesine ("İleriye Doğru Büyük Adım") girişmişti. 1960 yılında SSCB ile Çin Halk Cumhuriyeti arasında büyük bir sorun ortaya çıkmıştı: Sovyetler Birliği'ni eleştiren Mao, Sovyetler'de yeni bir burjuva sınıfının kapitalizmi geri getirmek istediğini ileri sürmüştü. Mao 1966 yılında halkı, "Büyük

Proleter Kültür Devrimi"yle parti ve devlet içindeki bürokratik kesimlere karşı ayaklanmaya çağırmıştı; ancak bununla ülkenin kültürel ve siyasi altyapısının önemli bir bölümünü tahrip etmişti. Uzun vadede burada da sosyalist toplumun geleceğinin tehlikeye gireceği gibi bir durum ortaya çıkmıştı.

İkinci Dünya Savaşı döneminde Vietnam'da Fransa'nın sömürge yönetimini Japonya devralmıştı. 1945 yılında Fransa yeniden yönetimi ele geçirmişti. Aynı yılda komünist Ho Chi-Minh, Vietnam Demokratik Cumhuriyeti (DRV)'ni ilan etmişti. 1946 yılında patlak veren 1. Hindi Çin Savaşı'nda Fransa, 1954 yılında DRV birliklerine ve Viet-minh gerillalarına yenilmişti. Bunun üzerine ülke 17. boylamdan itibaren ikiye bölünmüştü: Demokratik Vietnam Cumhuriyeti şimdilik sadece kuzeyle sınırlandırılmalıydı, ancak halk içindeki gücü günden güne artan bir gerilla hareketi (Front National de Liberation du Vietnam-FNL) güneyde de etkin olmaya başlamıştı. ABD 1960 yılında, savaşın seyrine müdahale ederek (özellikle Kuzey Vietnam'a yönelik napalm ve kimyevi silahlar da kullanarak) savaşın büyümesine neden olmuştu. Ancak buna rağmen ABD savaşı kaybetmiş ve 1973 yılında geri çekilmek zorunda kalmıştı. 1975 yılında da ülke, komünist yönetim altında yeniden birleşmişti.

1959 yılında başlarında Fidel Castro ve Che Guevara'nın bulunduğu gerillalar, diktatör Batista'yı devirmeyi başarmışlardı. Yeni kurulan hükümet, bir toprak reformu gerçekleştirmenin yanı sıra 36 ABD'li şirketi de millileştirmişti. Bunun üzerine Amerikan Kongresi de Küba'ya ticaret ambargosu uygulama kararı almıştı. 1961 yılında ABD tarafından örgütlenen ve sürgün Kübalılardan oluşan bir birliğin Küba'yı işgal girişimi, başarısızlıkla sonuçlanmış ve Küba da bunun üzerine Sovyetler Birliği'ne yaklaşarak sosyalist bir sürece girmişti.

1970'te Şili'de Halk Cephesi'nin (sosyalistler ve komünistler) adayı olarak seçime katılan Salvador Allende Gossens, devlet başkanı seçilmişti. Allende önce bakır madenlerinin yanı sıra hem Amerikalıların hem de yerli zenginlerin ellerinde bulunan önem-

li şirketleri millileştirilmişti ve sonra da bir önceki hükümetin programına aldığı ancak bir türlü uygulanmayan toprak reformunu hayata geçirmişti. ABD ile ilişkiler de gün geçtikçe gerilmeye başlamıştı. Ardından 1973 yılında Şili'de askeri bir darbe yapılmış ve devlet başkanı Allende öldürülmüştü.

70'li yılların ortalarında sosyalizm, dışa karşı dinamik bir görünüm kazanmıştı, ancak Sovyetler Birliği'nde, Çin'de ve Avrupa'daki diğer sosyalist ülkelerde alttan alta bir ekonomik kriz kendisini hissettirmeye başlamıştı.

Sosyalizmin o dönemdeki çekiciliği ve perspektif zenginliği, sömürgecilikten kurtulan bir dizi Afrika ve Ortadoğu ülkesinin sosyalist yola girmesini teşvik etmişti.

O günkü kuşaktan olan birçok insana o gün kapitalizm değil, fakat sosyalizm yakındı.

8

NEOLİBERAL KAPİTALİZM
(1974 VE SONRASI)

Genel belirtiler

1974'ten sonraki kapitalizm, aşağıdaki genel göstergelerle ortaya çıkmıştı:

1. Üçüncü sanayi devrimi: üretimde ve iletişimde bilgi teknolojisinin kullanılması.
2. 1989 yılından sonra Sovyetler Birliği ile yaşanan sistem çatışmasının son bulması. Böylece 1917 yılından önce olduğu gibi kapitalizme kapalı herhangi bir coğrafya da kalmamış oldu.
3. Kamusal (devletin, belediyelerin ve diğer sosyal kurumların) yatırım ve yönlendirme işlevinin azaltılması.
4. Uluslararası finans piyasasının öneminin artması: kapitalizm, finans piyasasının yönettiği bir kapitalizme dönüşüyor.
5. Üretimin uluslararasılaşması.
6. Uluslar ötesi yatırımların artması.
7. Uluslararası mal dağıtımının genişlemesi ve hızlanması.

2, 4, 5, 6 ve 7 nolu göstergeler bugün "küreselleşme" olarak adlandırılan gelişmenin özünü oluşturur. Ancak bu, coğrafi anlamda düşünülmemelidir. Kapitalizmin 1945-1973 yılları arasındaki yaşam alanları, yani "toprak kazancı" (B.Lutz), esas olarak o güne kadar henüz mal piyasası tarafından özümsenmemiş, kapitalistleştirilmemiş iç pazarlardı. Küreselleşme iç pazarların, uluslara-

rası finans piyasasına, uluslararasılaştırılmış üretime, yatırıma ve mal sirkülasyonuna açılmasıyla, sadece mekansal alanı değil, aynı zamanda günlük yerel hayatı da derinlemesine etkilemiştir. 1973 yılında, etkisini hemen değil, gecikmeyle gösteren gelişmelerin nedenleri şunlardır:

1. Bilgi teknolojisi, proto-teknoloji olmaktan kurtularak yaygın üretimin ve iletişimin temelini oluşturduktan sonra, yatırıma ayrılmış sermaye ve şahsi ellerde toplanmış sermaye ile ücretliler arasındaki ilişki sermayenin yararına gelişmiştir. Böylece birinci sanayileşme devrimiyle başlayan süreç, devam etmiş oluyordu. Ancak bu süreç sabit bir hızda değil, fakat her seferinde sürece yeni bir ivme katan sıçramalarla ilerliyordu. İşte şimdi olan buydu.
2. "Rekonstrüksiyon-yeniden yapılanma dönemi" (Janossy) yetmişli yılların başında tamamlanmıştı.
3. Sosyalist karşı dünyanın tasfiyesi, kapitalist dönüşümünün altyapısı açısından gecikmeli olarak ortaya çıkmıştı, ancak buna rağmen kapitalizm bu coğrafyayı, sermaye birikiminin yeni alanları olarak değerlendirmeyi bilmişti. Ayrıca bu, bir başka fenomenin (4. şık) de parçasıydı;
4. Çünkü ortaya dünya piyasasının yeni aktörleri çıkmıştı. Sosyalizm sonrası Rusya bunlardan biriydi. Brezilya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika yeni arz merkezleri olarak ortaya çıkmışlardı. Bu eğilim 90'lı yıllarla birlikte artarak devam edecekti.

Bu önemli üç gelişme ışığında iki ekonomi politik kararın verilmesi gerekecekti:

5. 1944 yılında kurulmuş olan dünya kambiyo sisteminin 1973'te yıkılması ve
6. Radikal piyasa kararlarının önce tek tek ülkelerde denenmesi (1973'ten bu yana Şili, 1979'dan sonra Büyük Britanya, 1981'den sonra ABD) ve sonra da uluslararası ekonomik ilişkilere[özellikle 1995'ten sonra Dünya Ticaret Örgütü (WTO)'nde] hâkim kılınması.

Bunun *neo*liberalizm olduğunu söyleyebiliriz, çünkü 19. yüz-

yılın sonundan itibaren devletlerin ekonomiye doğrudan müdahalesi ve piyasa dışı kurallarla şirket satın alımları, yani devletleştirmeler ("büyük transformasyon") artık revaçta değildi ve bu konuda geri adımlar (revizyon) atılıyordu, ki bu kararları hem devletler hem de şirketler desteklemekteydi. Artık geçerli olan ekonomik anlayış, merkez bankalarının piyasaya müdahalelerini sadece para kısıtlamalarıyla sınırlayan, monetarist doktrindi.

Deficit-Spending'in ekonomik stratejisinin yerini –merkez bankalarının da hararetle desteklediği– sıkı para politikası almıştı. Sermayenin yoğunlaşmasının başlangıç noktası, krediler veya talep değildi, fakat üretim maliyetinin düşürülmüş olmasından kaynaklanan kârla sağlanmış olan yeni sermaye arzıydı (talep politikası). Ayrıca bu yönelim, üçüncü sanayi devrimiyle başlamış olan rasyonalizasyon olanaklarıyla da desteklenmiştir.

Bütün kapitalist ülkelerde–Büyük Britanya'da başbakan Thatcher'le (1979-1990, "Thatcherizm") ABD'de ise Reagan'la (Reaganomics) başlamış olan ve belirtileri aşağıda sıralanacak olan yeni bir iktisat politikasının propagandası yapılmaktaydı:

1. Gelir, şirket, sermaye ve mülkiyet vergilerinin düşürülmesinin yanı sıra devlet harcamalarının azaltılması;
2. Kamu iktisadi teşekküllerinin özelleştirilmesi;
3. İşgücü ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi;
4. Sosyal giderlerin azaltılması; en azından o güne kadar devletin üstlendiği sosyal güvenlik sisteminin adım adım özel şirket ve kurumlara devredilmesi;
5. Devletin yatırımlardan ve düzenleme görevlerinden çekilmesi ve yönetimin "laisser faire" uyarınca (uluslararası finans) piyasaya bırakılması;
6. Paranın istikrarına öncelik tanınması.

Böylece korporatist ve eşitlikçi sosyal devlet modeli (Esping-Andersen tipolojisi, bkz. yukarıda), farklılıklar olmakla birlikte, Anglo-Sakson seçeneğine (Büyük Britanya bu modele 1979'dan sonra katılmıştı) daha fazla yaklaşmıştı.

Bu da bizi, üretim teknolojisine yönelik dönüşümün, yetmişli

yılların ortalarından itibaren gelişmiş sanayi ülkelerinde yaygın bir şekilde kullanıldığını, ancak piyasaya uygun bir esneme payı bırakmadığı için her ülkede aynı oranda kullanılmadığını düşündürtmektedir. Bunun hangi ülkede ne derecede kullanıldığıysa, ülkedeki sınıfların güç ilişkilerine ve teknolojik atılımdan herkesin faydalanmasıyla birlikte, ücretli sınıfın ne kadar zarar gördüğüne bağlıydı.

Bu çekinceleri dikkate alarak şunları söyleyebiliriz: işgücü piyasası geçmişten daha fazla bir şekilde para-değer-istikrarının bağımlı unsuru haline gelmişti. İktisat çevrelerinde istihdam düzeyinin enflasyon üzerinde nötr bir etkide bulunması gerektiğine dair yaygın bir anlayış hâkimdir. Bunların ekonomik yönelimine göre, ki OECD ülkelerinin büyük bir çoğunluğunda bir devlet politikası olarak kabul edilen yönelime göre

> Ya eşit ağırlıklı işsizlik ya da "enflasyonu tetiklemeyen işsizlik oranıdır." Artık bu "NAIRU" (Non-Accelerating Inflation Rate of Unemployment) olarak da ifade edilmektedir. (Franz 1994, s. 347)

Bu oranın ne kadar olması konusunda farklı anlayışlar vardır, ki bazıları bunun % 5,5 olması gerektiğini belirtiyorlar. Normalde ise bu oran çoğunlukla aşılmaktadır: Almanya gibi iş piyasasının sıkı denetlendiği bir ülkede bu oran % 10 civarındadır; daha esnek davranılan yerlerdeyse bu oran ya tutturulmuştur veya ücretlerin düşürülmesi pahasına düşük tutulmaktadır (ABD'de 90'lı yıllarda olduğu gibi). Aynı ölçü, ücretlerin düşürülmesi veya çalışma saatlerinin aşağı çekilmesi karşılığında, iş piyasasında oldukça yüksek bir istihdam uygulanan toplumlar için de geçerlidir (90'lı yıllardan bu yana Danimarka, Japonya ve Hollanda).

1973'ten sonra enflasyon OECD ülkelerinde kırılabilmişti. Ancak ücretlerin düşürülmesi ve kamu harcamalarının azaltılması, talebin geri çekilmesine neden olmuştu. Bunun üzerine üretimden çekilen fazla sermaye, spekülatif bir şekilde uluslararası finans piyasasına aktarılmış ve buradan da gelişmekte olan ülkelerin kredi ihtiyacı karşılanmıştı. 80'li yılların ortalarından itibaren eşikte bulunan birçok ülke, derin bir borç krizine sürük-

lenmiş ve 90'lı yıllarda da çok sayıda para birimi spekülatif bir şekilde mahvedilmişti.

Kapitalist merkezler, bolluk içinde yüzen sorunlu toplumlar haline gelmişlerdi. Söz konusu bolluk alanları şunlardı:

1. Sermaye ve
2. Zaman. Artık bilimsel-teknolojik araçlar, geçmişte ihtiyaç duyulan malların üretimi için harcanan zamanın sadece küçük bir biriminde bunları üretebilmeyi olanaklı kılmıştır. Ne yazık ki çalışma saatleri bu gelişmeye göre yeniden düzenlenmemiştir. Talebin gerilemesiyle birlikte 70'li yılların ortalarından itibaren ortaya çıkan işsizliğin veya ücretleri düşürerek sağlanan yüksek istihdamın temel nedeni de buydu. Bu nedenle bolluk içindeki toplumlar sorunlu toplumlar olarak nitelendirilmektedirler.

Bugüne kadar bilinen kâr seçeneklerine (artık değer, ticaret kârı, yeni teknoloji kârı, tekel kârı) -ki bunlar verimliliklerini hâlâ sürdürmektedirler- tümden yeni olmamakla birlikte, sermaye üzerinden daha kolay kâr sağlamayı olanaklı kılan borsa da eklenmiştir.

Dünya çapındaki ekonomik konjonktür, tabii ki ulusal farklılıkları da dikkate alarak, şöyle açıklanabilir:

- 1974/75 yıkımı;
- 80'li yılların başına kadar ekonomik büyüme;
- Ardından gelen bunalım ve;
- Yeniden 90'lı yıllara kadar süren büyüme;
- Ardından durgunluk ve 1992/93 yıllarından sonra
- 21. yüzyılın başına kadar devam eden büyüme;
- Bunu yeniden bir durgunluk dönemi takip etmişti ki bu da
- 2003/4 yıllarında yeniden aşılmışa benziyordu.

Tek tek periyotlardan bağımsız olarak ekonomik büyümenin, hiçbir zaman 1945-1973 yılları arasındaki büyümeye ulaşamadığını belirtebiliriz. ABD'de 1990'lı yılların başında gözlemlenen büyümenin eğrisi hem dik bir şekilde yukarıya doğruydu hem

de oldukça uzundu. (Brenner 2003) Sadece 1995'ten 2000'li yıllara kadar elde edilen büyüme (% 4,2), neredeyse 1960'tan 1969'a (% 4,6) kadar elde edilen büyümeyi yakalamıştı. (Brenner 2003, s. 81) [Karşılaştırmak üzere: 1969-1979: % 3,3; 1979-1990: % 2,9; 1990-1995: % 2,4] Ancak 1990'dan 2000 yılına kadarki büyüme % 3,2'de kalmıştı. (Age.)

Birleşik Devletler'de 90'lı yıllarda görülen ekonomik büyüme, esas olarak "yeni piyasalarla", yani malların elektronik dağıtım sistemiyle pazarlanması sayesinde elde edilmişti (New Economy). Bu gelişmeye, kolay kredi almanın yanı sıra Federal Reserve System'in düşük faizlerle teşvik ettiği bir spekülatif borsa yükselişi de eşlik etmişti. (Age. s. 34-37) Yeni yüzyılda bu yükseliş birden kesilmişti; bunu borsadaki ani düşüşler ve sonra da bunu yeniden "normal" seviyesine gelene kadarki "yeni piyasanın" dışındaki alanlardan işçi çıkarmaları takip etmişti.

1994'te Meksika'da, 1997'de Güney-Doğu Asya'da, 1998'da Rusya'da, 1999'da Brezilya'da, 2000/2001'de Türkiye'de, 2000/2002'de Arjantin'de sarsıcı finans krizleri yaşanmıştı.

Maddi altyapı

Maddi zeminin iz bırakan gelişmesi üçüncü sanayi devrimi olmuştu. Bu gelişme kendisini bilgi teknolojisinin üretim, iletişim, yönetim ve mal sirkülasyonu alanına hâkim olmasıyla göstermişti. Işık hızı, bilgi akışının da (her ne kadar bilginin işlenmesi hızı olmasa da) hızı haline gelmişti. Uzay teknolojisinin bir ürünü olan uydunun kullanılmasıyla, medya teknolojisi de hızlı bir gelişme kaydetmişti.

Gen teknolojisi, bugün içinde bulunduğumuz sanayi devriminde yaygın olarak kullanılamayacak bir teknolojinin eşiğine dayanmıştır. Ancak tarım alanında çok önemli bir ekonomik faktör haline gelmiştir: kırmızıdan ayırmak için "yeşil" olarak adlandırılan gen teknolojisinin insanlar ve hayvanlar üzerindeki etkisi hâlâ bir tartışma konusudur. Henüz olması gerektiği seviyede bulunmayan, ancak üzerinde düşünülmesi gereken bir

başka endüstriyel devrim alanı ise 21. yüzyılda büyük miktarda enerji tasarrufu sağlayacak olan, yenilenebilir enerji kaynaklarıdır. Bugün 21. yüzyılın başında henüz proto-teknolojik aşamada bulunan nanoteknolojisi için büyük bir gelecek öngörülmektedir.

Kitlesel turizm, artık başlı başına bir endüstri haline gelmiştir (1960'lı yıllardan bu yana devam eden bir gelişmeydi). Mal ve insan taşımacılığı, yaygın havacılık ağı sayesinde oldukça ucuzlamıştır. Aynı şey depolama masrafları için de geçerlidir: "Just-in-time" sistemi sayesinde caddeler, demir ağları, hava ve deniz, yedek depo haline gelmiştir. Kapitalist merkezlerdeki besin ürünlerinin çeşitleri, düzenlenmiş taşımacılık sistemi, daha gelişmiş koruma yöntemleri ve elektronik sistemlerle güçlendirilen lojistik sayesinde mevsimlerden bağımsız olarak oldukça artmıştır.

Elektronik bilgi teknolojisinin etkin olarak kullanıldığı alanlar şunlardır:

1. Başından beri ikmal alanının (üretim sürecinin düzenlenmesi) karakteristik bir özelliği olmuştu;
2. Dağıtım sistemi ve büro iletişiminin (=üretim sürecinin yenilenmesi) yanı sıra
3. Yeni ürünlerin tüketiciye sunulması (örn., hesap makinesi, bilgisayar ve cep telefonu).
4. İnternet -başlarda ABD ordusu için geliştirilmişti- iletişimi, iktisat ve yönetim alanının yanı sıra, özel hayatı da alt üst ederek yeni bir altyapı oluşturdu (19. yüzyılda demiryolunun, 20. yüzyılda da telefon, radyo ve televizyon yaptığı gibi).

Üçüncü şıktaki üretim yeniliği, 80'li ve 90'lı yılların ekonomik büyümesine büyük bir katkı sağlamış ve yeni iş olanaklarının açılmasına neden olmuştu. Piyasanın bir süreliğine doygunluk yaşamasıyla birlikte 2000/2001'li yıllarda durgunluk içine girilmişti. Büro iletişiminin ve dağıtım sisteminin elektronik iletişim teknoloji tarafından desteklenmesi (No 2) ve aynı şekilde bunun üretim sürecinde kullanılması (No 2) işsizlik üzerinde olumsuz etkide bulunmuştu. Bu gelişme, kitlesel alım gücünün desteklen-

mediği, kamusal harcamaların ve vergi gelirlerinin kısıtlanmasını sağlayan iktisat politikalarıyla birleştiğinde, çalışma ortamı üzerinde olumsuz etki yaratmıştır: birçok ülkedeki işsiz sayısı, geçmiş dönemdeki ekonomik büyüme veya ekonomik krizle karşılaştırıldığında işsizlerin sayıları hep daha fazla olmuştur.

Geçmişte maddi üretime yakın duran satış artırıcı yöntemler ve hizmetler (şirket, personel, sermaye ve mülkiyet danışmanlığı, yöneticilik ve rating) tarihte görülmemiş bir şekilde bağımsızlaşmıştı. Medya danışmanlığı ve reklam sektörü başlı başına birer endüstri alanı haline gelmişti. Spor ise yarı reklam yarı eğlence sektörüdür.

Ürün pazarlarının, hizmet sektörünün ve iş piyasasının yanı sıra gelişen finans piyasaları, ekonomide merkezi bir konum edinmiştir. Klasik hisse senetlerinin yanı sıra borsada ortaya çıkan ve orada işlem gören paranın kendisi, başlı başına bir mala dönüşmüştür. Hisse senetlerinin alım satımında sadece tahviller değil, aynı zamanda vadeli menkul kıymetler de değerlendirilmiştir; örneğin bir malı, o malın kazanacağı değerden bağımsız olarak, belli bir zaman ve belli bir fiyat üzerinden satın almak veya satmak; faiz ve hisse senetleri gelirlerini satmak veya satın almak veya döviz kurları farklarını (swaps) üstlenmek vs. "Ürün" kavramı bir başka anlam daha kazandı: bununla, çoğunlukla finans piyasasındaki bir "yaratıcılık" kastedilmektedir; ya da şu sıralar moda bir deyim olan ve bilgi teknolojisinden ödünç alınarak toplumsal durumlara uyarlanan "virtualitaet" (biçimi olmayan bir şeyin etkisi) terimi.

Bu arada kapitalizm, tarihte eşine rastlanmayan bir şekilde doğanın ve toplumun gözeneklerine kadar nüfuz eden etkinliğine yeniden bir ivme ve yoğunluk katarken, sermaye de bugüne kadar etraflıca yararlandığı bazı sektörlerden tamamen geri çekilmiştir. Elmar Altvater birbirine zıt bu iki gelişmeyi "değer katma" ve "değerden düşürme" olarak nitelendiriyor. (Altvater 1987)

Elektrik ve petrol, hâlâ merkezi enerji kaynağı olmaya devam ediyor. Elektrik sağlamak için kömürün yerini yavaş yavaş atom

enerjisi almaktadır. Cam, günümüzde en çok tercih edilen temel maddelerden biri haline gelmiştir; onun mimari yapısı, günümüzdeki kapitalizmin "virtualitaet (=biçimi olmayan etkinlik)" diye adlandırdığı buluşunun yeni estetik göstergelerinden biri olmuştur.

Artık kitlesel bir tüketim maddesi haline gelen geleneksel keyif maddeleri, alkol, tütün, kahve ve çayın (son iki maddenin keyif maddesi olduğunu söylemek artık mümkün değildir) yerini esrar, afyon ve koka temelli maddeler almıştır. Bunlar yüzlerce yıldır bilinen maddelerdi, ancak sadece küçük bir çevre tarafından kullanılırdı. Ardından da piyasayı, kullanımı kitleselleşen sentetik uyuşturucular sarmıştır. Yasal olmasa da, modern üretim ve ulaşım sistemi sayesinde, bunlar başlı başına bir sektör oluşturmuşlardır. Aynı durum fuhuş sektöründe de görülmektedir; buna bir de insan ticaretini ve zorla çalıştırma metotlarını eklemek gerekir. Yeni bir ticaret sektörü ise artık özel şahıslar tarafından yürütülen uluslararası yaygın silah ticaretidir.

Sermayenin örgütlenmesi

Bir malın sadece bir mekanda üretilmesi geleneği artık ortadan kalkmak üzeredir; çünkü küreselleşme bu alana da damgasını vurmuştur. (Reich 1993) Üretimin bir mekânda yoğunlaştırılması, taşeronlaşmayla birlikte ortadan kalkmıştır. İhracat ve ithalat firmaları, döviz kurlarındaki dalgalanmalardan etkilenmemek için uluslararası finans piyasasında spekülatif yatırımlarda tuttukları büyük miktarda döviz rezervlerine sahiptirler.

Devlet ile sermaye ilişkisi, kamu kuruluşlarının ekonominin örgütlenmesinden geri çekilmesi, özelleştirmeleri hızlandırması ve iktisadi alanın düzenlenmesinden uzak durmasıyla yeni bir boyut kazanmıştır.

Bugüne kadar devletin, yerel yönetimlerin ve kooperatiflerin yaptıkları işler, özelleştirilerek sermayeye çevrilmiştir. Önceleri bu alanlardaki işler kâr amacıyla yapılmazdı, ancak özel şirketlere ihaleler verilirdi. Fakat şimdi özel şirketlere iki kat daha kâr

sağlanmıştır: hem hizmetlerin yaratılması ve satılmasından hem de hizmet veren bu şirketlerin (veya hisse senetlerinin) borsada alınıp satılmasından.

Şirketler, kapitalist-ortakların katılımlarıyla değil, fakat menejerlerin inisiyatifleriyle yönetilmeye başlandılar. (Henwood 2000, s. 246-300) Çoğunlukla bir şirketin borsa değeri sağladığı kârdan daha önemlidir: kârlar şirketlerin alım (dost veya rakip alımlar) ve satımından sağlanıyordu. Bir yönetimin -hatta çoğunlukla başkanın- başarısı şirketin borsada işlem gören hisse senetlerinin değeriyle ölçülür olmuştur. Aynı şekilde döviz alım satımları da borsa işlemlerinin arasına girmiştir. Bu türden bir kapitalizm, 80'li yılların ortalarından bu yana eleştirmenler tarafından kumarhane kapitalizmi olarak nitelendirilmektedir. (Strange 1986) 90'lı yılların ortasından itibaren Britanya Sterlini ile İtalyan Lireti, önce değer kaybına uğratılıp sonra da Avrupa para birimlerinden sökülüp atılmaları için ünlü borsa spekülatörü Soroz'un saldırılarına maruz kalmıştı. Kitlesel tüketim talebinin azlığı nedeniyle değerlendirilmeyen ve kenarda bekleyen sermaye, borsaya değil, fakat tahvillere yatırılmaya başlanmıştır. Bunlara rağbet gösteren ülkelerin büyük bir çoğunluğu gelişmekte olan ülkelerdi. Ne var ki 80'li yılların ortalarından itibaren geri ödemelerde zorluklar yaşanmaya başlanmıştı. Bu borç kriziyle (Schubert 1985) sözüm ona "Washington-Sözleşmesi" (1990)ne karşı konulacaktı: söz konusu anlaşma, Washington'daki "Institute for Internationel Economics" tarafından düzenlenen bir konferansta sağlanmıştı. Latin Amerika'nın borçlu ülkeleri, Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu ve bazı danışman kurumlarının ("Think Tanks") katıldığı toplantıda, borçları silme veya borçları yeniden yapılandırma için on maddelik bir antlaşma imzalanmıştı. Paranın istikrarını (alacaklılara güvence sağlayabilmek adına) sağlayabilmek için devlet harcamalarının kısıtlanması, kemer sıkma politikasının uygulanması, dış ticaretin serbest bırakılması, vergilerin düşürülmesi, özelleştirme vs. gibi neoliberalizmin klasik önermeleri uygulanmıştır. Latin Amerika'daki, Asya ve Rusya'daki (Boris/

Diaz/Eicker-Wolf/Kaepernik/Limbers 2000) mali krizler, bu önermelerinin sorunlarını gün yüzüne çıkarmıştır. Yerli paranın değerini korumak için destek alımlarının yapılması gerekmişti. Bu da para sahiplerine ve alacaklılara para ihraç etme fırsatı vermiş ve bunun üzerine ortaya çıkan panik alımları nedeniyle istenilenin tersi olmuş ve yerli para tümden çöküşe sürüklenmiştir. (Huffschmid 2002, s. 134-190)

1994 yılında –1 Ocak 1995'te geçerli olmak üzere– Dünya Ticaret Örgütü tarafından Genel Ticaret Antlaşması (GATT) genişletilmişti: buna göre WTO, korumacı tedbirlere başvuran ülkelere karşı cezai müeyyide uygulayabilecekti. WTO'ya bağlı ülkeler kendi aralarında, hizmetlerin serbest dolaşımına (General Agreement in Trade in Services, GATS), tarım piyasasının kurallarına (Agreement on Agriculture, AOA) ve düşünsel mülkiyetin korunmasına (Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights, TRIPS) dair anlaşmaya varmışlardı.

Dünya Bankası ve özellikle de Uluslararası Para Fonu, 1973 yılından sonra işlevlerini değiştirmişlerdi. Bundan önceki görevleri II. Dünya Savaşı döneminde yıkılmış ülkelerin yeniden inşası için ihtiyaç duyulan sıcak paranın Keynesçi bir büyüme politikası uyarınca temin edilmesiyken, şimdiyse gelişmekte olan ülkelere krediler bağlamak (artık esas dikkatlerini bu ülkelere çevirmişlerdi), sıkı para politikası uygulamak için devletlerin giderlerini kontrol etmekti.

Emeğin örgütlenmesi

Sömürgecilikten kurtulan toplumların sanayileşmesiyle birlikte dünya çapındaki ücretlilerin ve el emeğiyle geçinenlerin sayısında olağanüstü bir artış meydana gelmişti. Kapitalizmin eski merkezlerinde ise "mavi yakalıların" sayılarında bir azalma görülüyordu.

İşçi sınıfını sendikalarda birleştirme olanakları metropollerde azalırken, sömürgecilikten kurtulan ve yeni sanayileşen ülkelerin yanı sıra eski sosyalist, ancak yeni kapitalist ülkelerdeki birleş-

me olanakları fazlaca dikkate alınmamıştı. Güney Kore'deki sendikalarla, Brezilya'daki güçlü bir sendika geleneğine dayanan ve başkanları Lula'yı 2002 yılında devlet başkanı seçtirmeyi başaran Partido dos Trabalhadores (1980'de kurulan İşçi Partisi) ise birer istisnayı oluşturuyorlardı.

Uzak Doğu Asya'da ve özellikle de Çin'de, köylü kökenden gelen ve sayıları milyonları bulan birinci kuşak işçiler, merkezlerde (özellikle otomobil endüstrisinde) militan grevlerle haklarını savunmayı biliyorlardı. (Silver 2005) Güney Afrika'daki sendikalar birliği "Congress of South African Trade Unuions (COSATU) ise, 1994 yılından bu yana iktidardaki African National Congress (ANC)'e yakın durmaktaydı.

Avrupa'nın merkezlerindeki işçi sınıfı, 20. yüzyılın 50'li yıllarından bu yana başka ülkelerden göç eden "konuk işçiler" tarafından, tıpkı başlarda ABD'de de olduğu gibi parçalanmıştı. Dünya çapında yaygınlaşan işçi göçleri ve özellikle de kol gücüne dayanan işçilerin ucuz işgücü olmaları, üretim birimlerinin ucuz ülkelere kaydırılması eğilimini güçlendirmişti. Uzun süreli kitlesel işsizlik, özellikle sendikaları zayıflatıyordu. İşsizliğin azaldığı ülkelerdeyse, ABD ve Hollanda'da olduğu gibi, ücretler aşağıya çekilmişti. Bazı yerlerde iktidara gelen sosyal demokratların politikalarıysa, her ne kadar farklar bulunsa da, neoliberal politikalara yakınlaşmıştı: bu yakınlaşmayı özellikle İskandinav ülkelerinde gözlemlemek mümkündür. Britanya'da iktidara gelen İşçi Partisi ve lideri Tony Blair'in (1997'den sonra) yaptığı ilk şey, selefleri Thatcher ve Major'in neoliberal politikalarını devam ettirmek oldu; Almanya'da iktidara gelen Schröder (1998'den sonra) ise özelleştirmeyi hızlandırmak ve her şeye yol vermek konusunda Hıristiyan Demokrat başbakan Helmut Kohl'dan daha da ileri gitmişti.

Böylece 1973'ten sonraki işçi sınıfı, "kendisi için" değil, fakat "kendiliğinden" bir sınıf olarak varlığını sürdürmüştü.

Emeğin ve sermayenin ortak örgütlenmesi

OEEC/OECD ülkelerinde 1945-1973 yılları arasındaki korporatizm, tam istihdam şartlarında eşit bir güce sahip işçi sendikalarıyla, işverenler arasındaki bir uzlaşmanın ürünüydü. Güç ilişkilerinin işverenlere, daha doğrusu uluslararası finans aktörlerine kaymasından sonra bu ilişki, rekabet korporatizmi olarak nitelendirilen yeni bir biçime bürünmüştü. (Hirsch 1995) Bu durum iki düzeyde yerleşik hale gelmişti:

1. Birçok fabrikada yeni düzenlemelere gidilmişti; buna göre işçiler, işçi çıkarmalarının olmaması ya da bunun sınırlandırılması karşılığında ya ücretlerinin azaltılmasını, ya karşılıksız mesaiye kalmayı ya da ücret kesintisi karşılığında kısaltılmış çalışma saatlerini kabul edeceklerdi. Kararlara katılma hakkı, işçilerin işverenlere karşı kendi haklarını savunma aracı olarak değil de, daha çok işyerinin piyasa rekabetine dayanabilmesi ve pozisyonunu güçlendirebilmesi için neler yapılabileceği, "çekirdek kadronun" şirketle özdeşleşmesinin nasıl gerçekleştirileceği hakkında birlikte stratejiler üretme olarak algılanmaktaydı. Bu durumda işçilerin çıkarları, sadece savunma pozisyonundan, yani işyerlerini korumayla (bundan ötesine giden çıkarların, yani yüksek ücret talebi ve diğer tavizler vs. savunulması terk edilmişti) sınırlı olarak savunulmaktaydı.
2. Ülkenin uluslararası rekabet içindeki "konumu", ulusal bakış açısını yönlendiren yegâne unsur haline gelmişti. Ücretlerin bastırılmasıyla üretim maliyeti de ucuzlayacak ve böylece dünya piyasasındaki konumun güçlenmesiyle işyerleri de güvence altına alınmış olacaktı.

Toplumsal yapı

Kapitalist merkezlerde, neoliberal kapitalizm açısından tipik olan toplumsal yapılar "kapitalizmin altın çağının" son dönemlerinde çoktan ortaya çıkmıştı. Kol emeğiyle çalışan ücretlilerin sayısı oldukça azalmıştı. İşgücü piyasasındaki talebin azalması

nedeniyle, sayıları çok fazla olmayan bir kesim, maddi sıkıntılar nedeniyle serbest mesleklere doğru kaymaya başlamıştı.

"Büyük dönüşüm" döneminde ortaya çıkan "normal çalışma şartları" (öğrenilmiş bir meslekte ve bir işyerinde hayat boyu çalışma güvencesi-sadece erkekler için) rekabetçi korporatizm döneminde part-time çalışmaya, meslek değiştirmeye ve özgeçmişinde sürekli işyeri değiştiren bir insan görüntüsü vermeye dönüşmüştü. Bunun en basit göstergesi, çok sayıdaki erkeğin meslek "kariyerinin" (çoğunlukla bu, gerçek anlamda kariyer değildir: gerçekte sürekli aşağıya doğru bir düşüştür) çalışan kadınlarınkine benzemesidir. Sürekli ücretleri düşürülen ve çalışma fırsatları azalan bir çoğunluğa karşılık, ücrete bağımlı, ancak fırsatları daha fazla olan, serbest mesleklerde veya hizmet sektöründe çalışan bir elit kesim ortaya çıkmıştır; bir tarafta çok az fırsata sahip olan bir çoğunluk, diğer taraftaysa daha düzenli yaşam şartlarına sahip küçük bir azınlık karşı karşıya getirilerek, toplumdaki çalışanlar kutuplaştırılmıştır. Azınlığı oluşturanlar, herhangi bir işe sahip oldukları sürece iyi bir kazanca sahip olmaktadırlar, ancak onlar da uzun vadeli bir işyeri güvencesine sahip değildirler. Uluslararası holdinglerin ortaya çıkmasından sonra, daha doğrusu uluslararası sermayenin genişlemesiyle birlikte, uluslararası bir burjuvazinin de ortaya çıkıp çıkmadığı sorusu ortaya atılmaktadır. Buna bazı şahsiyetler veya ulusal kapitalist çevrelerden tamamen kopmuş veya bunlara çok gevşek bağlarla bağlı olan küçük bir azınlık açısından evet yanıtı verilebilir.

Aile yapısı ve toplumsal güvence

Sömürgecilikten kurtulmuş toplumların nüfus fazlalığı, kapitalist metropollerin her gün daha fazla geriye giden nüfus oranlarına bir karşıtlık oluşturmaktadır. Her iki gelişmenin farklı toplumsal nedenleri bulunmaktaydı:

Sömürgecilikten kurtulmuş birçok toplum, kitlesel yoksulluk içinde yüzmeye devam ediyordu. Bunun sonucu da ölümlerin çok olması ve yaşam beklentisinin düşük olmasıydı. Özellikle

Afrika'da bağışıklık sistemini zayıflatan AIDS, tam bir felakete neden olmaktaydı.

Buna karşılık Orta Batı ve Kuzey Avrupa ülkelerinde nüfus artışı yavaşlıyor, ancak yaşam beklentisi yükseliyordu. Eğer buna benzer bir demografik yapıya sahip toplumlarda yüksek bir işsizlik veya ücretli çalışanların sayısında bir azalma veya çalışanların düşük bir ücret alması nedeniyle sosyal sigortalar kurumuna ödemek zorunda oldukları prim düşük olursa, bu durumunda emeklilerin maaşlarında (aynı zamanda sağlık sigortasında) sıkıntı doğacaktır; çünkü ihtiyarlık sigortaları ödedikleri emekli maaşlarını, çalışan aktif işçilerin ödedikleri primlerle karşılamaktadırlar. Ayrıca şirketler hükümetlere, yedek ücret (işsizlik, hastalık ve kötü hava koşulları ödentisi) ödemelerinin kısıtlanmasını da kabul ettirmişlerdi. Sosyal güvence sağlayan devlet kurumlarının kapatılmasından sonra bu görev özel finans çevrelerine devredilmişti. Böylece bu alan, geçmişte olduğundan daha fazla bir şekilde kullanılmayan sermayenin yatırım alanı haline gelmişti. Üretim verimliliğinin sürekli arttığı şartlarda, bu türden bir gelişme alternatifsiz kalamazdı, ancak bu güçler dengesi nedeniyle işverenlerin yararına olan, kelimenin her iki anlamında da *zorunlu* bir gelişmeydi.

1945-1973 yılları arasında, kapitalist merkezlerde ailenin sunduğu varlık güvencesini büyük bir kısmını devlet kurumları tamamlamış veya tamamen üstlenmişti. Neoliberalizmin yeni istikametinde, devletin üstlendiği sosyal güvenceler, ailelerin bunu yeniden üstlenmesine fırsat verilmeden bir çırpıda kısıtlanmıştı: tek başına yaşayanların, ebeveynlerden sadece birinin olduğu "yarı aileler"in veya genel olarak çoğunluğu oluşturan ve iki kuşağın birlikte yaşadığı ailelerin (büyük anne ve babalar bunlara dâhil değildir) bu yükümlülüklerin üstesinden gelmeleri mümkün değildi. Güçlü aile bağları ile insanları toplumsallaştıran sosyal devlet kurumlarının yerini, sosyal güvenceleri piyasanın sunduğu yetenekleriyle sağlanan şahsiyetlerin bireyselleşmeleri almıştı.

Devlet, ucuz sosyal evlerin yapımını hemen hemen hiç desteklememeye başlamıştı. Varlık güvencesinin bu yanı, gittikçe daha fazla bir şekilde banka kredileriyle karşılanmaya çalışıldı (ancak bu daha önceki dönemde de vardı).

Sömürge sonrası ülkelerle, gelişmiş toplumlar arasındaki büyük refah farkı, büyük bir göçe neden olmuştu; kapitalist merkezler sınırlarını, işgücü ihtiyaçlarına göre kimi zaman açıyor, kimi zaman da kapatıyorlardı.

Mekânsal düzenleme

Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla birlikte neredeyse bütün sosyalist karşı dünya kapitalistleşmişti. Bu biraz gecikmeyle de olsa hâlâ komünist bir parti tarafından yönetilen Çin için de geçerliydi. Hatta sosyalist seçeneği dikkate alan bazı sömürge sonrası ülkeler de kapılarını yeniden kapitalizme açmışlar ve iç pazarlarını kapitalistleştirmişlerdi.

Bu nedenle eski ve yeni kapitalist ülkeler arasında bir ayrım yapmak yararlı olur.

Eski kapitalist bölgelere Batı-Orta ve Kuzey Avrupa, Kuzey Amerika, Japonya, Yeni Zelanda ve Avustralya dâhildir.

Eski sosyalist ülkelerle sömürge sonrası devletlerse, yeni kapitalist toplumları oluşturuyorlardı. Tek tek ülkeler arasında kuvvetli bir kutuplaşma yaşanıyordu. Hepsi için geçerli olan "üçüncü dünya" kavramı, ikinci dünyayı oluşturan sosyalist ülkelerin ortadan kalkması nedeniyle değil, fakat sosyalizm ve sömürge sonrası ortaya çıkan tek tek ülkeler arasında devasa bir gelir uçurumunun varlığı nedeniyle kullanılmaz olmuştur. Üçüncü dünyanın en yoksul ülkeleri -Afrika'daki Sahra çölünün güney kısmı- bugün artık "dördüncü dünya" diye nitelendirilmektedir. Buna karşın "Asya Kaplanları" olarak anılan Hong Kong, Singapur, Güney Kore ve Tayvan, 80'li yıllarda hızla sanayileşmiş ve bazı alanlarda -örneğin Güney Kore, hem gemicilikte hem de otomobil sektöründe önemli bir yer edinmiştir- dünya-

nın sayılı ülkeleri arasına girmişlerdi (en azından 90'lı yıllarda Güney Kore, mali kriz nedeniyle büyük bir darbe yiyene kadar).

Nasıl ki Sovyetler Birliği'nin yıkılmasıyla askeri ve siyasi alandaki iki kutup, ABD lehine teke inmişse, Japonya da 90'lı yıllarda uzun süreli ekonomik durgunluk nedeniyle önder konumunu kaybetmişti.

Hem Kuzey ve Orta Amerika'da hem de Avrupa'da ekonomik bloklar oluşmuştu; ve bu bloklar bugün de gelişmeye devam etmektedirler.

90'lı yıllarda Kanada, ABD ve Meksika arasında serbest ticaret antlaşması (NAFTA) imzalanırken, Avrupa da kendi içindeki bütünleşmeyi birleşik bir pazarla ilerletmiş ve bu gelişmeyi hem ortak para birimi olan Euro hem de sosyalizm sonrası ülkeleri de saflarına katarak, biçimsel bir kurum olan "Avrupa Birliği" (AB) ile pekiştirmiştir. 1990 yılında EFTA (Avrupa Serbest Ticaret Birliği) ve AB'nin (Avrupa Birliği) birleşmesiyle "Avrupa Ekonomik Alanı" (EWG) kurulmuştu.

Thünen Teorisi, yani ekonomisi bir merkezin ihtiyacına göre biçimlenmiş ve bu merkezi, bir çember gibi saran bölgelerin varlığı teorisi, 70'li yıllarda Fernand Braudel ve (dolaylı olarak) Immanuel Wallerstein üzerinden yeniden canlanmıştı; sadece (13. yüzyıldan bu yana) güçlü benzerliğinden ve bu teorinin zamandan bağımsız olarak kullanılabilirliği açısından değil, aynı zamanda söz konusu durumun, 20. yüzyılın son çeyreğinde yeniden ortaya çıkması nedeniyle de.

Merkezi güç ABD idi ve hegemonyası iki aşamadan geçmişti: 1945'ten 1989/91 yılına kadar sadece kapitalist dünyanın değil, aynı zamanda sosyalizmde karar kılmayan gelişmekte ülkelerin de önderi konumundaydı. Onun etki alanı, SSCB'nin etkili olduğu blokla sınırlanmıştı. 70'li yıllarda ABD, gelişmekte olan bazı ülkelerden önemli darbeler almıştı:

1979 yılında ABD tarafından desteklenen Şah rejimi, bir devrimle yıkılmış ve ülke din adamlarının yönettiği bir İslam Cumhuriyeti'ne dönüştürülmüştü. Bundan böyle İran'ın ABD'yle ilişkisi oldukça gerginleşmişti.

Aynı şekilde 1979 yılında Nikaragua'daki Sandinist Kurtuluş Hareketi, diktatör Somoza'yı devirmişti. Somoza'nın destekçileri ABD'nin yardımıyla bir işgal planlamış, ancak başarılı olamamışlardı.

CIA, Nikaragua'nın limanlarını mayınlamıştı. 1990 yılında ABD tarafından desteklenen bir koalisyon adayı devlet başkanlığı seçimini kazanmıştı.

Bir başka yerde, Grenada adasında (Latin Amerika) 1979 yılında ulusal devrimci bir parti iktidarı ele geçirmişti. 1983 yılında ABD bu ülkeyi işgal etmişti.

1974 yılında, Portekiz'deki diktatörlüğün yıkılmasını fırsat bilen Mozambik, Angola ve Gine-Bissau'daki ulusal kurtuluşçular bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Bu, daha önceden Britanya İmparatorluğu'nun, Belçika'nın, Fransa ve Hollanda'nın karşı karşıya kaldığı sömürgecilikten kurtuluşun geç dalgalarıydı. Gerçi bu gelişmeler ABD'yi doğrudan ilgilendirmiyordu, fakat NATO'nun ittifak güçlerini zayıflatıyordu.

70'li yılların ikinci yarısından itibaren ABD, Sovyetler'le silahlanma yarışını hızlandırmıştı. ABD 1983 yılında imzalanan bir antlaşmayla, Avrupa topraklarına yerleştirilen ve elektronik düzenekle yönlendirilebilen, atom başlıklı orta menzilli füzelerle Sovyetler'e üstünlük sağlamıştı. Sovyetler'in yıkılmasıyla birlikte ABD'nin hegemonyası dünya çapında bir karakter kazanmıştı.

Bu durum iki koşul temelinde gerçekleşmekteydi:

1. Silah üstünlüğü ve buna bağlı olarak ABD'nin dünyada istediği noktaya müdahale etme yeteneği. Siyaset bilimci Ernst-Otto Czempiel, ABD'nin "seçmeci dünya egemenliği" perspektifinden bahsetmektedir.
2. Dolar 1971 yılından sonra altın tarafından korunmuyordu ve diğer para birimleri de doları sabit döviz olmaktan çıkarmıştı. Ancak dolar, de facto sabit döviz olma işlevini devam ettirmişti, çünkü dünyanın döviz rezervleri esas olarak dolardı. Doların yükselmesi ve düşmesi nedeniyle başka ülkelerin çıkarları da tehlikeye giriyordu, ki yeniden tahmini dengeyi sağlamak için iki

kez uluslararası toplantı gerekmişti: 1985 yılında New York'taki Plaza Hotel'de merkez bankalarının sorumlularıyla, maliye bakanlarının katıldığı ortak bir toplantı yapılmış ve doların değeri bastırılmıştı; diğeri ise 1987 yılında Paris'te yapılmış ve bu kez de dolar desteklenmişti.

1989 yılındaki sistemler karşıtlığının son bulmasıyla birlikte ABD'nin hegemonyası da yeni bir içerik kazanmıştı. Bu kez hegemonyanın içeriği, diğer gelişmiş kapitalist ülkelere göre belirleniyordu. Burada dönemselleştirmeyi farklı ele almakta yarar vardır; ve ayrıca bu sadece iki aşamada:

A. Soğuk Savaş
B. ABD tarafından yönetilen *bir dünya* olarak

düşünülmemelidir. Burada önemli dönemeç 1989 değil, fakat Bretton Woods sisteminin sonudur.

Bunu dikkate aldığımızda da ABD hegemonyasının 1973'ten sonra şöyle bir dönüşüm geçirdiğini söyleyebiliriz:

1. Sovyetler Birliği ile yaşanan çatışma nedeniyle Avrupa ve Japonya üzerindeki etki, ABD'nin öncü konumu nedeniyle devam etmekteydi. Ancak uluslararası para rejimi son bulmuş ve böylece ABD de kendi para birimi üzerinden borçlanma olanağına kavuşarak rahatlamıştı.
2. Reagan'ın başkanlığı dönemindeki (1981-1989) silahlanma nedeniyle arza sunulan yüksek faizli devlet tahvilleri, ülkeye yüksek miktarda yabancı sermayenin girmesini sağlamıştı.
3. 90'lı yıllarda ABD –Başkan Clinton'un yönetimi döneminde (1993-2001)– 1945'ten bu yana, bilgi teknolojisine ("dot.com-capitalism") yapılan yatırımlarla teşvik edilen en uzun ekonomik büyüme dönemini yaşamıştı. Ne var ki bu da, hem başka bölgelerden ABD'ye yapılan yatırımlarla hem yastık altındaki birikimlerin hem de alınan kredilerin özellikle gayrimenkullere yatırılmasıyla finanse edilmişti. İşte bu alanda, 2000 yılında dikey bir hisse senetleri düşüşüne neden olan spekülatif bir canlanma yaşanmıştı.

Doların 1971 yılından bu yana altın tarafından korunmamasına ve kapitalist dünyanın da, 1973 yılından bu yana doları sabit döviz olarak görmemesine rağmen dolar, bir 30 yıl daha dünyanın temel döviz rezervi olmaya devam etmeyi başarmıştır. George W. Bush döneminin başlarında bu durum, petrol ve askeri konumla istikrarlı hale getirilmeye çalışılmıştır: ABD sadece çok büyük miktarda petrol rezervine sahip değildir, aynı zamanda hem petrol üreten ülkeleri hem de petrol nakil yollarını denetimi altında tutmaktadır. 2001 yılında Afganistan'a karşı (Almanya ve diğer ittifak güçleriyle birlikte), 1991 v 2003 yılında Irak'a karşı yürütülen savaşların bir nedeni de budur. Bir bakıma bu savaşlar, petrol ve para savaşları olarak de nitelendirilebilir. ABD'nin askeri gücü, doların artı güvencesi olarak da sunuluyordu (kur dalgalanmalarına ve Euro karşısında yaşadığı değer kaybına rağmen).

Bir başka hegemonyayı ise Avrupa Birliği içinde Almanya ile Fransa; ve bir bütün olarak Avrupa Birliği de diğer Doğu ve Güney Avrupa ülkeleri üzerinde ve hatta Rusya üzerinde bile oluşturmaktadır. Buradaki durum, ABD'nin Latin Amerika üzerindeki "Informal Empire"ına benzemektedir.

Her ikisinin, yani ABD ve Avrupa'nın etki alanı bazen birbirini kesmektedir. 1999 yılında ABD, Almanya'nın (o da savaşa katılmıştı) artan etkisi üzerine, Yugoslavya'ya karşı askeri bir harekata girişmiş ve böylece Balkanlar'daki varlığını ortaya koymuştu. 2003'teki Irak savaşı ise Almanya ve Fransa'nın tepkisini çekmişti. (ABD-Avrupa ilişkileri için bkz. Schuhler 2003)

Sosyal bilimci David Harvey yeni uluslararası çıkar politikalarını "New Imperialism" (Yeni Emperyalizm) olarak nitelendirmişti (Harvey 2003). Bu tezi test etmek için daha önceden tarafımızdan ortaya atılmış olan bir açıklamayı yeniden hatırlayalım:

Emperyalizmi şöyle tarif etmiştik:

Sanayileşmiş ülkeler, daha az sanayileşmiş bölgeler üzerindeki sistemli ve rekabet içindeki hegemonyalarını yaygınlaştırmak için şu yöntemlere başvururlar:

- sömürgeleştirerek;
- topraklarına yeni bir topraklar katarak;
- etki alanı yaratarak.

Amaç:

- ham madde kaynaklarına ulaşmak;
- mal ve sermaye ihraç etmek;
- kendi nüfusunu yerleştirmek.

Bugün hâlâ eski özelliklerden arta kalan bazı nitelikler mevcuttur, ki bunlar ham madde kaynaklarına ulaşmak, mal ve sermaye ihracatı için yeni hegemonya alanları yaratmaktır. Ancak şimdi bu, doğrudan doğruya bölgeleri ele geçirmektense, doğal kaynakların ikmal yollarını kontrol altında tutmak ve söz konusu bölgeler üzerinde hegemonya (bu da çoğunlukla bölge sahiplerinin rızasıyla yapılmaktadır) sahibi olmak şeklinde yapılmaktadır. Başkan Georg W. Bush döneminde BM ve NATO gibi çok üyeli uluslararası örgütlerin işlevini yok sayan ve sadece tek bir gücün etkin olduğu bir strateji izlenmiştir. Bretton Woods sisteminin dağılması, ABD'nin zayıfladığı bir döneme (Vietnam yenilgisi ve doların değer kaybetmesi) isabet etmiş olabilir, ancak o da bu sayede ayak bağı olan yükümlülüklerden kurtulmuştur. 1975 yılından bu yana en önemli sanayileşmiş kapitalist ülkelerin (G 7 veya Rusya'nın da katılmasıyla G 8) hükümet ve devlet başkanlarının düzenli zirve toplantıları artık herhangi bir pratik anlam ifade etmez olmuştu.

1973 yılından sonra küçük mekânlara yönelik düzenlenmeler de değişime uğramıştı. 1970'li yılların ortasına kadar Avrupa'nın tipik sosyal konutları olarak inşa edilen yüksek apartmanlardan vazgeçilmiş, bunun yerine kredi olanaklarının da devreye girmesiyle, ABD'de yıllar önce kurulmuş olan, büyük kentlerin banliyölerinde herkesin kendisine ait evinin olduğu yerleşim yerleri kurulmuştu.

Devlet ve siyaset

1989 yılından bu yana devlet alanında şu gelişmeler olmaktaydı:

1. Sosyalist sistemin yıkılmasıyla Orta ve Doğu Avrupa'da yeni temsili demokrasiler kurulurken, Orta Asya'da (Orta Avrupa'da da) da otokrat ve kapitalist-oligarşik sistemler kurulmuştu.
2. Latin Amerika'daki askeri diktatörlükler dönemi de sona ermişti. Bunların en sonuncusu ise Arjantin'de 1976 yılında iktidara gelmişti. İşkenceye dayanan bu rejim 1983 yılına kadar ayakta kalabilmişti. 1983 yılında Guatemala'da bir askeri darbe olmuş, ancak ülke 1985 yılında yeniden sivil bir rejime dönmüştü. Şili'de askeri diktatörlük 1990 yılında parlamenter demokrasiyle yer değiştirmişti.
3. Güney Afrika Birliği ise 90'lı yılların başından bu yana ırkçı bir azınlık cumhuriyeti değildir.
4. Afrika ve Asya'da ortaya çıkan durum, tümden yeni bir fenomendir; yani bu, her türden devlet kurumunun çöktüğü "Failing States" durumudur.
5. Devletin rolünün neredeyse sıfırlandığı Off-Shore-Finans merkezleri ise devletlerden bağımsızlaşmış uluslararası finans kapitalin ve vergi kaçırma olanaklarının bir cenneti haline gelmiştir. (Örneğin Kaiman Adaları)
6. Ancak mevcut klasik devletlerde de mümkün olduğunca az vergi toplama ve bunun karşılığında da sosyal devlet harcamalarını olağanüstü kısma eğilimi güçlenmiştir. Buna rağmen yüklendikleri borçlarsa Keynesçi bir ekonomik büyüme stratejisinden değil, fakat çoğunlukla kemer sıkma politikalarının hayata geçirilememesinden kaynaklanmaktadır: örneğin devleti yeni giderlere zorlayan işsizlik gibi.

Neoliberal dönemin spesifik kapitalizm tarifi

Neoliberal dönemde kapitalizm, esas olarak kâr etmek ve bu iş için yatırılan sermayenin yoğunlaşması için ücretliler tarafından üretilen aşağıda sıralanan malların ve hizmetlerin satıldığı işleyiş tarzıdır:

- Kimya, makine ve maden endüstrisinde, makinelerin yanı sıra bilgi teknolojisi de kullanılarak, endüstri, tarım ve inşaat alanındaki malların maddi üretimle üretilmesidir;

- Kültür endüstrisindeki maddi olmayan ürünlerin;
- Eğitim ve sağlık alanındaki hizmetlerin;
- Maddi üretim ve hizmetlerden kaynaklanan maddi olmayan mülkiyet sahipliği; ve para;
- Üretim ve tüketime yardımcı olan danışma ve tanıtım hizmetleri;
- Turizm.

Karşıt hareketler

İşçi sınıfının zayıflamasından ve devlet olarak örgütlenmiş sosyalizmin yıkılmasından sonra birçok ülkedeki komünist partiler, etkin bir antikapitalist hareket olmaktan çıkmıştı. (Bu alandaki dikkate değer komünist partiler esas olarak Yunanistan, Hindistan ve Portekiz'de bulunmaktadır.) Neoliberalizm artık bir hegemonya gücü olmuş ve dolayısıyla muhalif bir hareket olmaktan çıkmıştı. Uluslararası örgütlenmiş kapitalizme karşı mücadeleyi artık sağcı-milli hareketler üstlenmişlerdi. Sanayinin doğa ve çevreyi aşırı kirletmesi üzerine, yetmişli yılların ortasından itibaren ortaya çıkan antikapitalist görünümlü yeşil hareket, sonradan hedeflerini reformlarla gerçekleştirmeye çalışmıştı. Bu hareket, "yeni toplumsal hareketler"in bir parçasıydı. Yeni hareketlerin bir parçası olarak ortaya çıkan yeni kadın hareketi, geçmiş eşitlikçi kadın hareketinden farklı olarak, kadın cinsiyetinin farklılığına aşırı vurgu yapmaktaydı. 90'lı yılların ortalarından bu yana ortaya çıkan "küreselleşme karşıtı" hareket, uluslararası sermayenin kontrol altına alınmasını savunuyordu.

Sömürge sonrası toplumlarda ve Avrupa'da (Basklar ve İrlandalılar) görülen gerilla hareketleri, bugüne kadarki alışılmış evrensel yönelimlerinden farklı olarak parçacı ve etnik bir yönelime girmişlerdi. İslamı kendisine rehber edinen bazı radikal hareketler, "Batılı" olarak nitelendirdikleri geleneksel eşitlikçi hareketlere ve ABD hegemonyasına karşı çıkmış ve yer yer terörist eylemlere başvurmuşlardır. Bu hareketler bazı sanayileşmiş ülkelerde –özellikle de Fransa'da– sadece göçmenlerin oturduğu kent varoşlarında paralel toplumlar inşa etmişlerdir.

Avrupa topraklarına yerleştirilmesi düşünülen orta menzilli atom başlıklı füzelere karşı etkin bir mücadele yürüten Barış Hareketi, sonradan Yugoslavya ve Irak'a karşı yürütülen yeni saldırı savaşlarına karşı da tavır almıştı.

Ancak bu hareketlerin hiçbiri, kapitalizmi aşmayı amaçlayan bir perspektife sahip değildi. Bu durum, kapitalizmin sanayileşme döneminde ilk kez görülmekteydi.

Sosyalist karşıt dünyanın yıkılması

Sosyalist toplumlar, 60'lı yıllardaki ademî merkeziyetçi eğilimlerin başarısız olmasından sonra ekonomik canlılıklarını kaybetmişlerdi. Kendi öz potansiyellerine dayanamamaktan dolayı, yok olma sürecine girmişlerdi. Bu zaaf, dış siyasette ortaya çıkan bazı başarılar nedeniyle ilk başlarda görülememişti. Silahlanma yarışındaki başarısıyla rüştünü ispat eden sosyalist ülkelere, barış döneminde kapitalist piyasalar da açılmıştı. Batılı kredilerle ekonomilerini modernleştirmeye çalışan bu ülkeler, borçlarını da ürettikleri mallarla ödüyorlardı. Ancak geri ödemelerde büyük sorunlar ortaya çıkmıştı. Çünkü bunların ihraç ettikleri malların çeşitleri sınırlıydı: Sovyetler Birliği petrol ve doğal gaz, Doğu Almanya Cumhuriyeti ise kendi iç pazarına sunamadığı sanayi ürünlerini (ev eşyaları) ihraç ediyordu. Yetmişli yılların ortalarından itibaren Sovyetler ve Çin'in dışındaki sosyalist ülkeler önce ufak çapta borç almış ve sonra da aşırı borçlanmışlardı. Bu durum Yugoslavya için geçerli olduğu kadar diğer Varşova Paktı ülkeleri için de geçerliydi.

Borçlar, ihraç edilecek malların sayısının artırılması ve bunların yerine de başka malların ithal edilmesiyle ödenecekti. Bu da yaşam düzeyinin düşmesine ve sistem karşıtı muhalif hareketlerin ortaya çıkmasına neden olmuştu. Bu hareketlere yönelik sürekli bir baskı söz konusuydu. 80'li yılların ortalarında, silahlanma yarışında ABD'ye yenilen Sovyetler Birliği'nin istikrarı da tehlikeye girmişti. Bu şartlar altında sosyalist rejimler, muhaliflerin de bastırmasıyla 1989/90 yıllarında tasfiye olmuşlardı. Sovyetler

Birliği'nin 1991 yılında dağılmasıyla birçok yeni ülke daha ortaya çıkmıştı. Aynı şey Yugoslavya'nın da başına gelmişti.

Mao'nun ölümünden (1976) sonra Çin Halk Cumhuriyeti, Komünist Partisi'nin önderliğinde piyasa ekonomisini dikkate alan reformlara yönelmişti. Ağır sanayide ve tarımda kamu mülkiyeti korunmuştu; ancak topraklar özel mülkiyetin gelişebileceği bir kamu malı görünümü edinmişti.

Sömürge sonrası dönemde ortaya çıkan sosyalist toplumlar, biçimsel açıdan sosyalist olmakla birlikte, 80'li yılların sonlarından itibaren bu yönelimden vazgeçmişlerdi. Küba, Kuzey Kore ve Vietnam bunların dışında kalıyorlardı; aslında Vietnam da Çin'e benzer bir yola girmişti.

Sosyalist Küba büyük oranda Sovyetler Birliği'nin yardımlarıyla yaşıyordu. Bu destek 90'lı yıllarda sona ermişti. Artık kendi ayakları üzerinde durmak zorunda kalan Küba, kendi kaynaklarını (bilim ve araştırma) harekete geçirmek için, ülkesini turizme ve dış dünyaya (ABD'nin ambargosuna rağmen) açmıştı. Bunu yaparken de temelde sosyalist yönelim (üretim ve dağıtım araçlarının toplumsal mülkiyeti korunuyordu) ve diğer Latin Amerika ülkeleriyle kıyaslandığında halkın nispeten eşitlikçi yüksek yaşam düzeyi korunmuştu.

Mutlaka kara propagandanın da sosyalizmin kendi gücüne dayanarak yaşayamaması (kapitalizmden farklı olarak) üzerinde etkisi olmuştur. Ancak kapitalizm günlük yaşamı devrimcileştirirken, sosyalizm onu muhafaza etmiştir (sürekli gerileme eğilimi göstererek). "Çoğunlukla komünist devrimin muhafaza etmenin motoru olduğu unutulmaktadır" (Hobsbawm 1990, s. 460).[45]

Sosyalizmin durgunluğu, yıkılışıyla birlikte ortaya çıkan dinamik bir süreçle, eğer bunu Marx'ın bir zamanlar burjuva toplumların ortaya çıkışı için kullandığı bir kavramla açıklamak gerekirse, ilk birikimle yer değiştirmişti: kapitalist olmayan (bu durumda devlet ve kolektif) mülkiyet, kapitalizme dönüştürülmüştü. Biraz daha dikkatli bakıldığında bunun, bir önceki sosyalist

45 Bu cümle esas olarak Sovyetler Birliği'nin Orta Asya'daki cumhuriyetleri için söylenmiştir, ancak bu genelleştirilebilir de.

birikimin sonuçlarının kapitalizme dönüştürülmüş olduğu görülür.

Sovyet veya Yugoslav sosyalizmi, tıpkı yüzyıllar boyunca süregelen hâkim toplumsal yapı feodalizm gibi, kapitalist gelişmenin devam edebilmesi için herhangi bir miras bırakmışlar mıydı?

Hobsbawm ve Heilbroner/Milberg buna olumsuz yanıt veriyorlar.

Önce Hobsbawm'dan bir alıntı:

> "Bu türden bir sosyalizmin yeniden doğması ve yeniden canlanması ne olanaklıdır ne arzu edilen bir şeydir ne de –eğer bunun şartları yeniden yaratılabilseydi– zorunludur. Sovyet deneyinin çökmesinin, bütün bir geleneksel sosyalist proje, yani genel toplumsal mülkiyet, üretimin ve dağıtımın planlanması; gelirin ve değişimin eşit bir şekilde yönetilmesi vs. hakkında bir şüphe yaratıp yaratmayacağı ise ayrı bir konudur. Böylesi bir ekonominin teorik açıdan mantıklı olduğu, I. Dünya Savaşı'ndan önceki iktisatçılar tarafından kabul edilmekteydi (işin ilginç yanı, bu teorinin sosyalistler değil, fakat hiç mi hiç sosyalist olmayan ekonomistler tarafından ortaya atılmış olmasıdır). Bunun pratikte yanlış sonuçlarının olacağı, bürokratizm vs. bilinen bir gerçekti. Ayrıca bunun ancak *fiyat* aracılığıyla, yani piyasa ve gerçekçi bir "muhasebe" tarafından belirlenen fiyatla, tabii ki eğer sosyalizm, tüketicilerin ihtiyaçlarını karşılamak ve onlara neyin iyi, neyin kötü olduğunu dayatmayacaksa, olabileceği çok açıktı. Gerçekten de Batı'daki sosyalist iktisatçılar, 30'lu yıllarda en çok bu sorunu tartışmışlardı ve hepsi de biliyordu ki bu sistem ancak, nispeten özerk bir planlamayla ve fiyatları dikkate alan bir karma ekonomiyle yaşayabilirdi. Bu türden bir sosyalist ekonominin işleyebileceğini göstermek için, onun toplumsal eşitliği gözeten güçlü yanını, altın çağın karma ekonomisiyle kıyaslamamak gerekir; ayrıca bunun insanlar tarafından da tercih edileceğini düşünmek gerekmez (Hobsbawm, 1999, s. 616, altı çizilen yerler Hobsbawm'a aittir).

Aynı şeyleri Heilbroner ve Milberg de söylüyor:

> "Başarılı ve merkezi bir planlamaya sahip sosyalizmin önümüzdeki dönemde ortaya çıkması mümkün görünmüyor. Ancak sosyalizmin geleceği hakkında kafa yormanın başka yöntemleri de vardır.

> Öyle bir ülke tasavvur edelim ki bu ülke, günümüzdeki kapitalist ülkelerin en iyi yanlarını da barındırsın. Örneğin, Fransa'nın sahip olduğu kültürel yaşamı, İsveç'in eğitim sistemini, Kanada'nın sağlık kurumlarını, Norveç'in gelir dağılımını, Almanya'daki işçi ve işveren ilişkilerini ve Hollanda'nın yurttaş haklarını veya okurun hoşuna giden başka özelliklerin bir bileşimini oluştursun. Bu durumda sosyalizm sorusu şöyle sorulabilir: sanal olmakla birlikte, hangi kapitalist ülke öylesine dönüştürülmelidir ki o ülke "sosyalize" edilmiş olsun –ne kapitalist ne sosyalist, aktif pazarlar, ancak hem devlet kurumları olmalı ama bir o kadar da toplumsal sorumluluk kültürü gelişmiş olmalı?" (Heilbroner/Milberg 2002, s. 162, Almancası GF).

Hobsbawm'ın "altın çağın karma ekonomisinin toplumsal eşitlikçi seçeneği" ile Heilbroner/Milberg'in düşünceleri, kuşkusuz çok gelişmiş kapitalist ülkelerin gerçek durumundan esinlenmiştir (esas olarak ABD'deki okurlarına hitap eden Heilbroner/Milberg, yazılarında ABD'den bahsetmemektedir). Ancak 70'li yıllarda dile getirilen bu görüşlerin bir kısmı ya düzeltilmiştir ya da tamamen değişikliğe uğramıştır. Hobsbawm, Heilbroner/Milberg ve diğer yazarların (bunlara ilişkin bir kaynakçayı Fülberth 1991, s. 174-185'te görebilirsiniz) büyük bir kısmı kapitalizmi, toplumsal özelliklerinden soyutladıktan sonra, muhafaza etmek gerektiğinde birleşmektedirler; buna göre doğal kaynaklar kapitalist olmayan biçim ve çıkarlardan hareketle işlenecek ve üretim ve tüketim de bu anlayışa göre düzenlenecektir. Bunun gelecekte Çin'de gerçekleştirilip gerçekleştirilmeyeceği sorusunu ise şimdilik yanıtsız bırakalım.

Sovyet sosyalizm tipinin, kapitalizm üzerindeki olumlu etkisine, yani kapitalizmin, sosyalizmle rekabet etmesi nedeniyle, iç şartlarda toplumsal gerçeğe uygun düzenlemeler yapmak zorunda kalmasına, daha önceden değinmiştik. Gerçi buna itiraz edip, "kapitalizmin sosyalize" edilmesinin, İsveç açısından tam isabetli olmadığı söylenebilir, çünkü İsveç askeri açıdan Soğuk Savaş taraftarı olmadan toplumsal konum açısından çok gelişmişti. Belki de bu, tek tek ülkelerdeki sınıf ilişkilerine bağlı bir durumdu.

9

POLİZENTRİK KAPİTALİZM VE (SORUNLU) ABD HEGEMONYASI

(2001 VE SONRASI)

Neoliberalizmin başlangıç tarihini 1974 olarak belirlemek ne kadar mantıklıysa, sonunu bugünle tarihlendirmek de o kadar anlamsızdır. Ancak neoliberalizmi baştan sona kadar sadece bir dönemle sınırlamak da doğru olmaz. İç politikada birbiriyle bağlantılı bir dizi yönetimden çekilme girişimleriyle karşı karşıyayız. Dış politikada ise –yani mekânsal açıdan– yüzyılın başından bu yana bir darbe vuruşu gözlemlenmektedir. Karşı dünyayı oluşturan sosyalist sistemin 1989'daki sonu da önemli bir aşama olmayı hak ediyor. Aynı şekilde 70'li yıllardan bu yana uluslararası sermaye ve mal ihracının dolaşımını sürekli kolaylaştıran girişimler de. Ne var ki 2001 yılından bu yana görülen şu olgular yeni şeylerdir:

1. Enerji kaynaklarına yönelik sürekli çatışmalar;
2. Kapitalizm içi hegemonya çatışmaları;
3. Yeni kapitalist toplumların büyüyen önemi;
4. Finans, mal ve işgücü pazarlarının birbirinden kopuk yapılarının yerleşik hale gelmesi.

1. 1973 ve 1979 yıllarındaki petrol krizi, çok gelişmiş kapitalist toplumların ekonomik gelişmesini yönetmese bile, petrol ihtiyacı nedeniyle periyodik krizleri derinleştirebileceğini göstermişti. Bu kriz yeni enerji kaynaklarının aranmasına neden olmuştu. Bunun

yerini atom enerjisinin alabileceğine dair toplumda ortak bir anlayış bulunmaktaydı. Birinci petrol kriziyle birlikte gündeme gelen atom enerjisi ve atom çubuklarının depolanma sorunu, toplumda gergin tartışmaların ateşleyicisi olmuştu. Güneş enerjisi, bitkisel enerji (biyoenerji), rüzgar enerjisi -topluca: yenilenebilir enerji kaynakları- ve enerji tasarrufu yaptıran teknoloji, genel anlamda kabul görmüş enerji kaynaklarıydı, ancak bu kaynaklardan elde edilen enerji miktarı, henüz fosil ve atom enerjisinin yerini alabilecek kadar yoğun değildi. Söz konusu olan kriz, maddi temeldeki bir krizdi. Gerçi bilimsel ve teknolojik gelişme, bu krizi alt etmeye yeterdi, ancak bunu karşılayacak ekonomik ve siyasi kararlar ya hiç alınmaz ya da çok gecikmiş bir şekilde alınırdı. Aynı durum, insanın yönetmekte aciz kaldığı iklimsel değişiklikler için de söz konusuydu. Siyaset ve ekonomik çevrelerin büyük bir çoğunluğu, geleneksel işleyişin devam etmesinden yanaydı: fosil atıklarının ve atom enerjisinin hızlandırılmış tüketimi. Buna, yeni olan ve hem fosil atıklarına destek olacak, hem de yenilenebilir enerji kaynaklarını devre dışı bırakacak yüksek bir teknoloji (atom füzyonu) eklenmişti. Ancak burada tayin edici bir gelişme yaşanmadı. ABD'nin dış politikasının amacının, en azından 1991 yılındaki Irak savaşıyla birlikte, enerji kaynaklarını uzun vadeli olarak güvence altına almak istediği ortaya çıkmıştır. 2001 yılındaki İslami terörün "Dünya Ticaret Merkezi"ni vurmasından sonra, "teröre karşı savaş" adı altında yürütülen söz konusu politikaya ağırlık verilmiştir.

Çin gibi ülkelerin de katılmasıyla, petrole yönelik talepte bir artış görülmüştür; petrol rezervlerine yönelik gelecek tahminleri, petrol üreten bazı ülkelerin hem petrol piyasasında hem de dünya siyasetinde önemli roller üstleneceğini gösteriyor. Bu ülkelere, 90'lı yıllardaki krizle birlikte ekonomik bir gelişme içinde bulunan Rusya özellikle dâhildir: sadece petrolüyle değil, aynı zamanda doğal gazıyla da. Venezüella'da iktidara gelen sosyalist devlet başkanı Hugo Chavez, politikasını petrol gelirlerinden sağladığı sosyal yardımlara dayandırmaktadır.

2. Anlaşılan Avrupa'nın bölgesel politikaları da en azından bir kısmı, enerji politikasına göre düzenlenmektedir, özellikle de Rusya'yla ilişkilerde.

Bununla da, 2001 yılından bu yana öne çıkan kapitalistlerin kendi aralarındaki bir hegemonya çatışması alanı daha belirtilmiş olmaktadır: ABD ile Avrupa'nın bir kısmı arasında; Rusya ile Çin arasındaki çıkar gerilimleri.

3. Sömürge sonrası ortaya çıkan toplumlarla (Hindistan, Latin Amerika), eski sosyalist toplumlar yeni bir faktör oluşturmaktadırlar; hem mal ve petrol ihraç eden hem de kapitalist metropollerin rakiplerinin ürettiği malları ithal eden ülkeler olarak. 1989 yılından sonra yenilmiş olarak görülen sosyalist ülkelerin bulunduğu bölge, yeni bir bin yıla girerken, en azından Çin ve biraz da Rusya açısından ayakları üzerinde duran ve güçlü kapitalist rakipler olarak öne çıkmışlardır (eğer Çin kapitalizmini, henüz tam gelişmemiş bir alt kapitalizm olarak, ancak canlı ve gelişmeye aday bir kapitalizm olarak kabul edersek). Yatırımlarıyla ve ham madde kaynaklarına yönelik talebiyle Çin, Afrika'da önemli siyasi ve ekonomik gelişme kaydetmiştir ve ayrıca bu yolla, bölgenin ekonomik açıdan rahatlamasına da katkıda bulunmaktadır. Aynı şekilde Arjantin, Brezilya, Şili, Venezüella (biraz daha alt seviyede olmakla birlikte diğer Latin Amerika ülkeleri de), Hindistan, Güney Afrika ve Güney Kore de dönem dönem olsa da ve her ne kadar bu seviyeye yeni bin yılın başlarında gelmiş olsalar da, önemli aktif kapitalist ülkeler olarak öne çıkmaktadırlar. Artık "eşikteki ülkeler" kavramı içinde bulunduğumuz durumu tam olarak açıklayamıyor. Çağdaşlarımız tarafından dikkat çekilen bir başka özel devletler grubuysa, BRIC-ülkeleridir (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika). Ancak bu ülkeler kendi içlerinde homojen değillerdir. Bunların uluslararası ekonomi üzerindeki etkilerinin ortak yanı, ya büyük nüfuslara, ya ham madde kaynaklarına ya

güçlü pazarlara ya da uluslararası piyasanın ihtiyaç duyduğu sermayeye sahip olmalarıdır. Diğer bazı uzmanlar, farklılıkları ortak yanlarından daha fazla olan bu ülkeleri, ortak bir grupta toplamanın bir anlamının olup olmadığını sormaktadırlar.

İki kutuplu dünyanın egemen olduğu 1945-1991 döneminde ABD, -her ne kadar bir "üçlü yönetim"den (ABD, Avrupa ve Japonya)bahsedilse de- kapitalist "Batı"nın önder ülkesiydi. Çin'de kapitalizmin (en azından ekonomik açıdan) hâkim hale gelmesinden, Hindistan'ın ekonomik olarak büyümesinden ve birçok Latin Amerika ülkesinin yanı sıra Avrupa'nın nispeten ayrı bir istikamete girmesinden sonra ABD'nin dünya çapındaki merkezi konumunda bir gerileme baş göstermişti. Bu durumda yeni başlayan üçüncü bin yılda, tamamen olmasa bile metropollerin, yarı çevrenin, çevrenin ve dış alanda kalanların ilişkilerinin düzenlendiği, geçici ve çok kutuplu yeni bir dünya periyodunun başladığını söyleyebiliriz. Buna benzer bir durumu, 18. yüzyıldaki Fransa-Büyük Britanya rekabetinde ve yine 1870-1945 yılları arasındaki Almanya, Fransa, Büyük Britanya ve ABD ilişkilerinde görmüştük. Çin, Hindistan, Latin Amerika, Japonya, Avrupa ve ABD ise bugünün aktörleri olmaya adaydırlar. ABD'nin öncülüğü şimdilik tartışılamaz, ancak bir dönem sonra o da tahtından edilebilir. Ancak konumunu yeniden pekiştirebilir de. Dünyanın ısınması sorunu, yani iklim değişikliği sorunu, ABD, Avrupa ve yeni gelişmekte olan sanayileşmiş ülkeler arasındaki hegemonyanın yeni bir alanı haline gelmiştir. Bu sorun hâlâ merkezi bir sorun haline gelmemiştir, ancak ilk işaretlerini vermektedir. Öte yandan ABD'de "neoliberal küreselleşmeden askeri küreselleşmeye doğru bir rejim değişikliliğinin" olacağından da bahsedilmektedir. (Rilling 2007, s. 143)

4. Finans, ürün ve işgücü piyasasının birbirinden kopuk hale gelmesi 1973 yılındaki Bretton Woods sisteminin sona ermesiyle birlikte başlamıştı. Şimdi bu yapının istikrarlı hale geldiğini gö-

rüyoruz. Peki, bu yapı, hangi şartlarda değişikliğe uğrayabilir: bu pazarların yıkılması (ya da en azından bunlardan sadece birinin yıkılması: işgücü pazarı; tam olarak ifade etmek gerekirse: onun sürekli daraltılmasının yıkılması); yeni bir korumacı politika ya da uluslararası çapta uygulanacak Keynesçi bir finans yapı.

Eğer yukarıda saydığımız dört durum, kapitalizmin günümüzdeki neoliberal döneminde varlıklarını sürdürmeye devam ederse, bu durumda toplumsal eşitsizliğin derinleştiği, gelir dağılımından kaynaklanan çatışmaların keskinleştiği ve teknolojinin aynı kaldığı veya tümden değişikliğe uğradığı yeni bir gelişme kaçınılmaz olacaktır. Bu da tanıdığımız "kapitalizmin sonu" demektir (Altvater 2005) -ancak bu keskin darbe, 1500 yılından bu yana süregelen bütün tarihi için söz konusudur.

Nitekim en sonuncu soruya gelmiş bulunuyoruz. Onu da gelecek bölümde işleyeceğiz.

10

KAPİTALİZMİN SONU MU?

Kapitalizmin sonu konusu, bugün için ancak tarihsel bir soru olarak, yani geçmiş kuşakların bu konuya ilişkin yaptıkları öngörüler hakkında bir rapor vererek tartışılabilir.

Yüz yıllarca süren ticaret kapitalizmi döneminde yaşayanlar, yeni bir toplumda yaşadıklarının bilincinde değillerdi. Bu durum sanayi devrimiyle birlikte değişmişti. Sanayi devriminin ürünlerinden biri olan işçi sınıfını, fiziki olarak felakete sürüklediği iddiasıyla kapitalizme uzun bir yaşam süresi tanınmamıştı. Bu siyasi iklimde, sadece Marx ve Engels'in teorisi değil, aynı zamanda kapitalizmi eleştiren muhafazakar teoriler de ortaya çıkmıştı.

1870'ler itibaren istikrar kavuşan kapitalizm, 1. Dünya Savaşı'ndan sonra yeniden eleştirilerin merkezinde kalmıştı: sosyalist hareketin bir kısmı, bu felaketin onun üretim tarzından kaynaklandığını ileri sürüyordu. Sosyalist bir ülkenin, Sovyet Rusya'nın ortaya çıkmasıysa burjuva toplumuna hem coğrafi hem de tarihsel anlamda bir sınır koymuştu.

Kapitalizm karşıtlarının bir kısmına göre faşizmin ortaya çıkması, kapitalizmin yeniden prestij kaybetmesine neden olmuştu. Sovyet hakimiyetinin ortaya çıkması, Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulması ve sömürgeciliğin son bulması, kapitalist sistemin zayıflaması olarak algılanmıştı.

"Kapitalizmin sonu"na ilişkin öngörüler, sürekli çağdaş yorumcuların bakış açılarından hareketle ortaya atılmıştı. Buradan

hareketle, özellikle Marksistler, bunun teorik bir açıklamasını sunmaya çalışmışlardı.

Bu kapsamda ortaya atılan dönüşüm ile yıkılma teorisi arasındaki farklılıklara dikkat etmekte yarar vardır:

Bunun birincisi 1859 yılında Marx tarafından klasik olarak açıklanmıştı:

> Hiçbir toplumsal düzen, bütün üretici güçler tamamen gelişmeden yıkılmaz; yeni ve daha yüksek bir üretim ilişkisi de, bizzat eski toplumsal düzenin bağrında gelişebileceği maddi koşullar oluşmadan eksinin yerini alamaz. Bu nedenle insanlık önüne her zaman çözebileceği sorunları koyar; daha doğrusu önüne her zaman, çözümünün maddi temelleri bulunan veya bulunma sürecinde olan sorunları koyar. (Marx 1969, s. 9)

Marx'ın burada göz önünde bulundurduğu tarihsel örnek, feodalizmden kapitalizme geçiş süreciydi. Bunun altyapısı çoktan oluşmuştu ki ona sadece eski toplumun kabuğunu kırmak kalmıştı. Marx yaşadığı dönemde, kapitalist olmayan başka bir toplumun altyapısının oluştuğuna dair herhangi bir öngörüde bulunmamıştı; bunun oluşma sürecine ilişkin açıklamaları ise çok azdır. (Fülberth 1991, s. 17)

Onlarca yıl sonra Rudolf Hilferding, muhtemel bir dönüşümün şartlarının oluştuğunu söylemişti. Bunları yönlendiren tekelci kapitalizm, yeni bir sermaye tipi, yani finans kapitali meydana getirmişti. Kapitalizmin bağrında belli bir oranda toplumsallaşan üretim araçları, aynı zamanda özel mülkiyete dayanmayan bir toplumun da ortaya çıkma şartlarını oluşturmuştu:

> Eğilim itibariyle finans kapital, üretim araçları üzerindeki toplumsal kontrolü sağlamak demektir. Bir bakıma bağrında çelişki barındıran toplumsallaşmadır; toplumsal üretim üzerindeki hakimiyetse bir oligarşinin denetimindedir. Söz konusu oligarşinin mülkiyetsizleştirilmesi, burjuvazi ile proletarya arasındaki sınıf mücadelesinin son aşamasıdır.
>
> Finans kapitalin toplumsallaştırma özelliği, kapitalizmin aşılmasını olağanüstü kolaylaştırmaktadır. Finans kapital, üretimin

> en önemli alanlarını hakimiyeti altına aldıktan sonra, toplumun bilinçli yürütme organı olan ve proletaryanın ele geçirdiği devlet, finans kapitale hükmedecek ve onun hakimiyetindeki üretim alanlarını devralacaktır.
>
> Berlin'deki 6 bankanın ele geçirilmesiyle, büyük sanayicilerin hakimiyetindeki üretim alanları da ele geçirilmiş olacaktır; eğer geçiş döneminde hâlâ kapitalist muhasebe sistemi kullanılmak zorundaysa, bu da sosyalist politikaların başlardaki uygulanmasını kolaylaştıracaktır. (Hilferding 1947, s. 513)

Lenin, 1916 yılında yazdığı ve ilk olarak 1917 yılında yayınlanan "Kapitalizmin En Yüksek Aşaması Emperyalizm" başlıklı eserinde, Hilferding'in tezlerini kabul etmişti. Ancak o, kapitalizm içi toplumsallaşmayı Hilferding'ten daha ileri düzeyde buluyordu. Toplumsallaşma sadece finans kapitali değil, aynı zamanda üretimi de sarmıştı:

> Eğer büyük bir şirket, devasa bir şirkete dönüşerek planlı ve tamı tamına hesaplanmış bilgilerle, edindiği ham maddelerin üçte ikisini, üçte dördünü milyonlarca insanın ihtiyacına göre örgütlüyorsa; eğer söz konusu ham madde uygun şartlara sahip işyerlerince işlenmiş ve binlerce kilometre uzaktan örgütleniyorsa; eğer merkezi bir yerden hareketle, bütün bu birbirini takip eden ham maddeden tüketim ürününe kadarki üretim süreci örgütlenebiliyorsa; eğer bütün bu ürünler, bir plan çerçevesinde tüketicilere, milyonlarca tüketiciye ulaştırılabiliyorsa (Amerika ve Almanya'daki petrol dağıtımı, Amerikalı şirket "Petroleumtrusts" tarafından örgütlenmektedir) -o zaman çok açık bir şekilde, sadece birbiriyle ilişkili olmayan, toplumsallaşan bir üretimle karşı karşıyayız. Bu durumda özel girişim ve özel mülkiyet ilişkisinin bir kabuk olduğu; ama içerikle özdeşleşmeyen ve eğer yapay olarak yaşatılmaya çalışılırsa, zorunlu olarak çürümeye neden olacak, her ne kadar uzun bir süre daha bu çürüme şartlarında tutulabilecek olsa da, eninde sonunda aşılacak olan bir durumla karşı karşıyayız. (Lenin 1961, s. 815)

Bütün siyasi farklılıklara rağmen, finans kapitalin oluşması ve yoğunlaşmasının aynı zamanda proletaryanın kilit noktaları

ele geçirmesini de kolaylaştıracağına dair öngörüleri her ikisinin de, yani Hilferding ve Lenin'in ortak bir yanılgısıdır. Aynı hatayı, daha sonraki Lenin'e başvuran dönüşüm teorisyenleri de işlemiştir. Sovyetler Birliği, Doğu Almanya Cumhuriyeti ve Fransa komünist partileri tarafından düşünülen ve proletaryanın geniş halk yığınlarıyla ittifak yaparak, "tekelci devlet kapitalizmi"ni aşabileceği şeklindeki görüşleri, aynı hatadan kaynaklanmaktadır. Anlaşılan teorinin amaç bölümü, analizi de etkilemiştir.

Çöküş teorisi ilk kez Rosa Luxemburg tarafından, "Sermaye Birikimi" başlıklı eserinde ifade edilmişti. (Luxemburg 1985) Luxemburg, Marx'ın "Kapital"inin ikinci cildinde yer alan "yeniden üretim şeması"ndan hareket ediyordu. Orada kapitalist üretimin iki kesimi açıklanmıştı: üretim araçlarının (Kısım I) ve tüketim araçlarının (Kısım II) üretimi. "Eğer o zaman" şartlarını dikkate alan Marx, kısımlardan herhangi birinin ürettiği araçların tamamen satılması durumunda, yeniden üretimin de devam edeceğini varsaymıştı. Rosa Luxemburg Marx'ı, hesaplamalarında çok az değişken kullanmaktan dolayı eleştirmişti. Eğer onun varsayımı devem ettirilirse o zaman Kısım I ve Kısım II'nin tamamıyla değiş-tokuş yapamadıkları görülürdü. Bu durumda ortaya fazla ürün çıkmakta ve bu da ancak kapitalist olmayan alanların ele geçirilmesiyle tüketilebilmektedir: Emperyalizm. Bütün alanlar ele geçirildikten sonra da kapitalizm varacağı en son sınırına varmış olacak ve böylece yıkılmaya başlayacaktır. (Fülberth 1991, s. 10)

Marx'ın hesaplarını yeni değişkenlerle devam ettiren Avusturyalı Marksist Otto Bauer, Kısım I ile Kısım II arasındaki değiş-tokuşun süresiz bir zamana yayılabileceğini ileri sürmüştü. Kapitalizmin, yeni ham madde kaynaklarını işlemek için ihtiyaç duyduğu uyum süreci, gün geçtikçe artan kitlesel tepkiye neden olacak ve bu da onun sonunu getirecektir. (Bauer 1979) Böylece Luxemburg tarafından hesaplanan zorunlu yıkım anı da ortadan kalkmış olmaktadır.

Nikolay Buharin, o güne kadar yeniden üretim şemasında kul-

lanılan mutlak rakamları cebir eğrisiyle değiştirerek, Kısım I ile Kısım II arasındaki değiş-tokuş yeteneğinin, cebirin sonsuzluk sembolünden hareketle sonsuz olduğunu ileri sürmüştü. Ona göre emperyalizm, kapalı bir kapitalist sistemde talep karşılığı olmayan ürün fazlasından değil, fazladan kâr edinmek amacıyla ortaya çıkmaktadır. Bu da kitleleri devrime yönlendirecek savaşlara neden olmaktadır. (Buharin 1925/26; Fülberth 1991, s. 13)

1929 yılında Henryk Grossmann, Otto Bauer'in şekillendirdiği Marx'ın yeniden üretim şemasını tekrardan ele almış ve Bauer'den farklı bir sonuca ulaşmıştı; ona göre sermayenin uzun bir süre katlanarak artması, onun artık değerinde bir düşüşe neden olacaktır; bu da kapitalizmin yıkımını getirecektir. (Grossmann 1929)

Rosa Luxemburg'un ve onun teorisini değiştirerek kabul eden Grossmann'ın tutturduğu istikametin, bir çıkmaz sokak olduğu görülmüştür. Merkezi hata, öngörünün, sabit bir sayıya sahip değişkenlerle yapılmasıydı. Ayrıca burada –Luxemburg'un diğer ekonomi dışı yazılarında görülen– bu sonucu getirecek siyasi belirlemeler de eksiktir. Otto Bauer ise farklı olarak, Marx'ın yeniden üretim şemasını çöküş teorisinde değil, fakat yeniden dönüşüm teorisinde kullanmıştı.

Kapitalizmin yakın gelecekte bir çöküşe gideceği teorisinin bir başka sahibi ise Robert Kurz'dur. 1999 yılında yayınlanan "Kapitalizmin Kara Kitabı" başlıklı kitabında Kurz, üçüncü sanayi devriminin, aynı zamanda sürekli fazla ürün yaratan krizin de başlangıç tarihi olduğunu ileri sürmektedir: ona göre milyonlarca üretilen ürünlerin önemli bir bölümü satılamamaktadır ve bu nedenle de hem malın kendisi hem de bunun üretimi için yatırılmış olan sermaye değer kaybetmektedir. Bunun göstergesi de borsa çöküşleridir. Ancak Kurz, sermayenin çöküşünün neden aynı zamanda kapitalist üretim tarzının da çöküşü olduğunu kanıtlayamıyor. (Kurz 1999)

Bugüne kadar ileri sürülen bütün çöküş teorilerinin mantıksız olduğu ortaya çıktı. Onlar kapitalizmin bir biçimden bir başka

biçime geçişini sürekli son krizle karıştırdılar. Kapitalizmin ekonomik olarak, kendi kendisini mahvedeceği teorisinin temeli yoktur. Onun bir "işleyiş tarzı" olarak pek dayanıklı olduğu görüldü.

Kapitalizmin perspektifini göz önünde bulunduranlar, dikkatlerini onun işleyiş tarzından çok, toplum üzerine yöneltmelidirler. Çünkü toplum, insanlar arası ilişkiyi, insan ve doğa ilişkisini, cinsiyetler ve kuşaklar arası ilişkileri, bölgenin siyasi örgütlerini ve toplumsal-kültürel yaşam tarzını da içermektedir. Bunlar kapitalist toplumda, hem kendi aralarında hem de söz konusu işleyiş tarzıyla karşılıklı bir ilişki içindedirler. Burada sorulması gereken soru şudur: kapitalizm diğer faktörleri ne kadar olumlu ve ne kadar olumsuz olarak etkilemektedir ve onun devam eden yaşamı, bunlarla nasıl uyumlu hale getirilebilir?

1942 yılında önce İngilizce ve sonra da 1950'de Almanca yayınlanan "Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi" başlıklı eserinde A. Schumpeter, bunun sınırlarının olduğunu belirtmektedir. (Schumpeter 1987) Ona göre kapitalizm, işleyiş tarzı olarak varlığını sürdürmeye yeteneklidir, ancak ekonomi dışı faktörlerden oluşan altyapısının ortadan kaybolmasıyla hayati tehlikeye girmektedir. Schumpeter'e göre bir yandan, anonim şirketlerin yönetim kurullarıyla yaratıcı girişimciliğin yer değiştirmesi, muhafazakar ama kapitalizmi koruyan, burjuva olmayan kesimlerin ve kurumların yok olmasına ve dolayısıyla da kurumsal çerçevenin tahrip olmasına neden olmuştur; diğer yandan da kitlelerin "artan oranda kapitalizm düşmanlığı" büyümektedir. (Age. s. 231-251) Bu durum, sosyalist toplum lehine bir kayıp doğurabilir. Bunu ekonomik olarak olanaklı bulan Schumpeter, fazla dinamik olmaması nedeniyle de genel olarak pek tercih edilmeyeceği sonuca varmaktadır.

Bu öngörü bugüne kadar gerçekleşmedi. Ancak "eğer o zaman" olasılığı açısından en az Marx'ın dönüşüm teorisi kadar ilginçtir. Her iki yazarın anlayışına göre kapitalizmin yaşaması;

1. Eğer o güne kadar onu taşıyan sınıf ve katmanların çıkarlarıyla uyumlu değilse; ve

2. Eğer başka bir toplumu ortaya çıkaracak faktörler artık ortaya çıkmışsa; olanaklı değildir.

Bundan sonra hangi toplumun ortaya çıkacağı; bu toplumun "iyi mi" yoksa "kötü mü" olacağı veya böylesi bir dönüşümün gerçekleşip gerçekleşmeyeceği sorusu ise hâlâ ortada bulunmamaktadır. Kapitalizmin yıkıcı eğilimi, "Failing Society"yle (toplumun çözülmesi) yol açacağı düşünülebilir. Bırakalım bugüne kadar toplumun çözülmesini, onu (toplumu) kendi işleyiş tarzına yakınlaştırarak öylesine dönüştürmeyi becermiştir ki o onun işleyişine bir engel değil, fakat onun işleyişinin zeminini oluşturmuştur. Bunun daha ne kadar süreceğiyse belli değildir.

Kapitalizmin sonuna ilişkin sorunun yanıtını sadece öngörücüler değil, aynı zamanda uzak bir gelecekte tarihçiler de vermiş olacaktır.

Sona yaklaşırken belki bu konudan biraz uzaklaşmakta fayda vardır.

Evrenin 16 milyar, "bizim" güneş sistemimizinse 4,6 milyar yaşında olduğunu okuyoruz. Dünyanın kabuğunda bulunan taş ve kayaların 3,9 milyar yaşında olduğu belirtiliyor. Dünyadaki yaşam 3,5 milyar, insanlarsa 1,8 milyar yıldan bu yana varlığını sürdürmektedir. İnsanlar avcı olmadan (bunun M.Ö. 380.000 yıl önce olduğu kanıtlarla sabitlendi) önce bitkisel ürünlerle geçinmiş, sonra toplayıcı olmuş ve en sonunda da leşlerle (yırtıcı hayvanlardan arta kalan) beslenmişlerdi. (Tjaden-Steinhauer/Tjaden 2004, s. 54) Tahminen bundan 10 bin yıl önce tarıma ve hayvancılığa geçilmiştir. Eşit olmayan toplum ve devletlerse 5-6 bin yıldan bu yana varlar. Tahminen, M.Ö. 2.200 yıllarında bakır, 1800 yıllarında bronz ve 800 yıllarındaysa demir çağı başlamıştı. Bununla birlikte, taş aletlerle simgeleşen, o çok uzun bir süre hükmünü sürdürmüş olan taş çağının –ilk insanın ortaya çıktığı– da sonuna gelinmişti. Feodalizm varlığını, tahminen 500-1500 (M.S.) yılları arasında sürdürmüştü; kapitalizm ise 500 yıldır kendi gelişimini sürdürmektedir. Fiziksel olarak güneş sisteminin, 5 milyar yıl daha devam edeceği tahmin edilmektedir.

Kapitalizmin ne kadar süreceğini ise bilmiyoruz. Onun –herhangi bir açıklamada bulunmadan– feodalizm kadar veya ondan daha az dayanıklı olduğunu varsayalım. Bu durumda onun önünde hâlâ 500 yıl duruyor. Geçmişi ve özellikle de insanoğlunun geleceğini göz önünde bulundurursak bu süre, çok kısa bir süredir. Bu döneme uygun siyasetler ise şunlar olabilir:

1. Kapitalist toplumdan önce de varolan, ancak şimdiki kapitalist sistemin sürekli ürettiği ve araçlarla daha da tehlikeli hale gelen yıkıcı eğilimlerine ve planlarına (savaş, ham madde kaynaklarının tükenmesi ve doğa kirliliği, işkence, baskı ve sömürü) karşı mücadele etmek;
2. Kapitalizm sürecinde insan yaşamını kolaylaştırdığı (özellikle doğa bilimleri, teknoloji ve tıp) görülen yeni potansiyelleri geliştirmek ve bunların daha etkin kullanılmasını sağlamak.

Bu pratiğin, "*yeni ve daha yüksek bir üretim ilişkisi, bizzat eski toplumsal düzenin bağrında gelişebileceği maddi koşullar oluşmadan*" (bkz. yukarıda) etkili olup olmayacağını veya ne kadar etkili olacağını hep birlikte göreceğiz.

Burada Heiko Arntz'ın, Gerd Callesen'nin, Kai Eicker-Wolf'un ve Karl Hermann Tjaden'nin 2. basıma; "Schattenblick"in yayın kurulunun 3. basıma; Carstens Gerlt'in, Jürgen Scheele'nin ve Stefan Schmalz'ın 4. basıma ilişkin yaptıkları uyarı ve önerilere teşekkür ederim.

Kaynakça

Adorno 2003a: Adorno, Theodor W.: Die revidierte Psychoanalyse: Bkz. Adorno, Theodor W.: Toplu Yazılar. Cilt 8. Soziologische Schriften I. Frankfurt a.M. 2003, s. 20-41.

Adorno 2003b: Adorno, Theodor W.: Zum Verhaeltnis von Soziologie und Psychologie. Bkz.: Toplu Yazılar. Cilt 8. Soziologische Schriften 1. Frankfurt a.M. 2003, s. 41-85.

Aglietta 1979: Aglietta, Michel: Regulation et crises du capitalisme. Paris 1979.

Albers/Goldschmidt/Oehlke 1972: Albers, Detlev, Werner Goldschmidt und Paul Oehlke: Klassenkaempfe in Westeuropa. Frankreich, Grossbritannien, Italien. Reinbek, Hamburg 1972.

Altvater 1987: Altvater, Elmar: Sachzwang "Weltmarkt-Verschuldungskrise, blockierte Industrialisierung, ökologisehe Gefaehrdung-Der Fall Brasilien, Hamburg 1987.

Altvater 2005: Altvater, Elmar: Das Ende des Kapitalismus, wie wir ihn kennen. Eine radikale Kapitalismuskritik. Münster 2005.

Aly 2005: Aly, Götz: Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus. Frankfurt/Main 2005.

Anderson/Zinsser 1988: Anderson, Bonnie S., und Judith B. Zinsser: A History of their own. Women in Europe from Prehistory to the Present. 2. Cilt. Londra 1988.

Anderson 1979: Anderson, Perry: Die Entstehung des absolutistischen Staates. Frankfurt/Main 1979.

Arendt 2000: Arendt, Hannah: Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft. Anti-semitismus, Imperialismus, Totalitarismus. 7. basım, Münih 2000.

Aries 1982: Aries, Philippe: Geschichte der Kindheit. 5. basım, Münih 1982.

Arrighi 1996: Arrighi, Giovanni: The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times. 2. basım, Londra 1996.

Ashton/Philpin u.a. 1987: Ashton, TC. und C.H.E. Philpin (Drl.): The Brenner Debate. Agrarian Class Struggle and Economic Development in Pre-Industrial Europe. Cambridge University Press: Cambridge, Londra, New York, New Rochelle, Melbourne, Sidney 1987.

Baier 2002: Baier, Lothar: Die grosse Ketzerei. Verfolgung und Ausrottung der Katharer durch Kirche und Wissenschaft. 2. basım, Berlin 2002.

Baran/Sweezy 1973: Baran, Paul A. ve Paul M. Sweezy: Monopolkapital. Ein Essay über die amerikanische Wirtschafts- und Gesellschaftsordnung. Frankfurt/Main 1973.

Barthelemy 1992: Barthelemy, Dominique: La Mutation Feodale at elle eu lieu?(note critique). Bkz.: Annales ESC, maijuin 1992. n° 3, s. 767-777.

Bauer 1979: Bauer, Otto: Die Akkumulation des Kapitals. Bkz. age. Cilt 7. Wien 1979, s. 1015-1040.

Beaud 2001: Beaud, Michel: A History of Capitalism 1500-2000. Monthly Review Press, New York 2001.

Bebel 1990: Bebel, August: Die Frau und der Sozialismus. 66. basım, Bonn 1990.

Benjamin 1969: Benjamin, Walter: Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit. Drei Studien zur Kunstsoziologie. Frankfurt/Main 1969.

Bernal 1978: Bernal, John Desmond: Sozialgeschichte der Wissenschaften. Science in History. Hamburg 1978.

Beveridge 1942: Beveridge, William: Social Insurance and Allied Services. Report by Sir William Beveridge. Presented to Parliament by Command of His Majesty. [Londra] Kasım 1942.

Blanqui 1969: Blanqui, Louis Auguste: Instruktionen für den Aufstand. Drl. Frank Deppe. Frankfurt/Main 1969.

Bloch, Ernst 1960: Bloch, Emst: Thomas Münzer als Theologe der Revolution. Berlin 1960.

Bloch, Marc 1982: Bloch, Marc: Die Feudalgesellschaft. Frankfurt/Main u.a.1982.

Bobbio 1994: Bobbio, Norberto: Rechts und Links. Gründe und Bedeutungen einer politischen Unterscheidung. Berlin 1994.

Boccara u.a. 1973: Boccara, Paul vd.: Der staatsmonopolistische Kapitalismus. Frankfurt/Main 1973.

Bodin 1962: Bodin, Jean: Les six livres de la republique (Ing.). The six books of a commonwealth. Corrected and supplemented in the light of a new comparison with French and Latin texts. Cambridge: Harvard University Press 1962.

Boris 1992: Boris, Dieter: Ursprünge der europaeischen Welteroberung. Heilbronn 1992

Boris/Diaz/Eicker-Wolf/Kaepernick/Limbers 2000: Boris, Dieter, Alvaro Berriel Diaz, Kai Eicker-Wolf, Ralf Kapernick und Jan Limbers (drl.): Finanzkrisen im Übergang zum 21. Jahrhundert - Probleme der Peripherie oder globale Gefahr? Marburg 2000.

v. Bortkiewicz 1906: Bortkiewicz, Ladislaus v.: "Wertrechnung und Preisrechnung im Marxschen System, bkz.: Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, Cilt. 23 (1906) s. 1-50; Cilt. 24 (1907) s. 10-51 ve s. 455-488.

v. Bortkiewicz 1907: Bortkiewicz, Ladislaus v.: Zur Berichtigung der grundlegenden theoretischen Konstruktion von Marx im dritten Band des »Kapital«. Bkz: Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, Cilt 34 (1907) s. 319-335.

Braudel 1986: Braudel, Fernand: Die Dynamik des Kapitalismus. Stuttgart 1986.

Braudel 1990 I: Braudel, Fernand: Sozialgeschichte des 15.-18. Jahrhunderts. -[Cilt 1] Der Alltag. Münih 1990.

Braudel 1990 II: Braudel, Fernand: Sozialgeschichte des 15.-18. Jahrhunderts. -[Cilt 2] Der Handel. Münih 1990.

Braudel 1990 III: Braudel, Fernand: Sozialgeschichte des 15. - 18. Jahrhunderts.-[Cilt 3] Aufbruch zur Weltwirtschaft. Münih 1990.

Brenner 2003: Brenner, Robert: Boom und Bubble. Die USA und die Weltwirtschaft. Hamburg 2003.

Bucharin 1925/26: Bucharin, Nikolai S.: Der Imperialismus und die Akkumulation des

Kapitals. Bkz.: Unter dem Banner des Marxismus. Wien, Berlin, Moskava, Leningrad. I. Yıllık., 1925/26 (Tıpkı basım Erlangen 1970). s. 21-63; 231-290.

Burke 1993: Burke, Edmund: Reflections on the Revolution in France. Oxford: Oxford University Press 1993.

Cardoso 1974: Cardoso, Fernando Henrique: Abhaengigkeit und Entwicklung in Lateinamerika. Bkz.: Senghaas, Dieter (Drl.): Peripherer Kapitalismus. Analysen über Abhaengigkeit und Unterentwicklung. Frankfurt am Main 1974. s. 201 -220.

Cockett 1994: Cockett, Richard: Thinking the Unthinkable. Think-Tanks and the Economic Counter-Revolution 1931-1983. Londra: Harper Collins Publishers 1994.

Commoner 1971: Commoner, Barry: Wachstumswahn und Umweltkrise. Münih 1971.

Conert 2002: Conert, Hansgeorg: Vom Handelskapital zur Globalisierung. Entwicklung und Kritik der kapitalistischen Ökonomie. 2. genişletilmiş ve gözden geçirilmiş basım, Münster 2002.

Cox 1959: Cox, Oliver: Foundations of Capitalism. New York: Philosophical Library 1959.

Czempiel 2002: Czempiel, Ernst-Otto: Weltpolitik im Umbruch. Die Pax Americana, der Terrorismus und die Zukunft der internationalen Beziehungen. Münih 2002.

Deppe 1987: Deppe, Frank: Niccolo Machiavelli. Zur Kritik der reinen Politik. Köln 1987.

Deppe, Frank: Politisches Denken im 20. Jahrhundert Cilt 2: Politisches Denken zwischen den Weltkriegen. Hamburg 2003.

D'Eramo 1992: D'Eramo, Marco: Das Schwein und der Wolkenkratzer. Chicago: Eine Geschichte unserer Zukunft. Reinbek 1998.

Devlin 2004: Devlin, Keith: Das Mathe-Gen. Oder wie sich das mathematische Denken entwickelt + warum Sie Zahlen ruhig vergessen können. 4. basım, Münih 2004

Dobb 1970: Dobb, Maurice: Entwicklung des Kapitalismus. Vom Spaetfeudalismus bis zur Gegenwart. Köln 1970.

Duby 1953: Duby, Georges: La societe aux XIe et XIIe siecles dans la region na connaisse. Paris 1953.

Duby 1977: Duby, Georges: Krieger und Bauern. Wirtschaft und Gesellschaft im frühen Mittelalter. Frankfurt/Main 1977.

Duby 1986: Duby, Georges: Europa im Mittelalter. Stuttgart 1986.

Eicker-Wolf u.a. 1999: Eicker-Wolf, Kai/Niechoj, Torsten Wolf, Dorothee (drl.): Nach der Wertdiskussion? Mit Beitraegen von Fritz Helmedag, Friedrun Quaas, Georg Quaas, Hans-Jörg Schimmel, Georg Stamatis, Jens Weiss. Marburg 1999.

Eicker-Wolf 2000: Eicker-Wolf, Kai: Grundbegriffe der Politischen Ökonomie. Eine postkeynesianische Einführung. Marburg 2000.

Elias 2001: Elias, Norbert: Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen. 2 Cilt Frankfurt/Main 2001.

Elsenhans 1991: Elsenhans, Hartmut: Development and Underdevelopment. The History, Economics and Politics of North-South Relations. New Delhi, New-bury Park/Londra: Sage Publications 1991.

Engels 1969: Engels, Friedrich: Der deutsche Bauernkrieg. MEW 7, s. 327-413.

Esping-Andersen 1999: Esping-Andersen, Gösta: The three Worlds of Welfare Capitalism. Cambridge: Polity Press 1999.

Fees-Dörr 1989: Fees-Dörr, Eberhard: Die Redundanz der Mehrwerttheorie. Ein Beitrag zur Kontroverse zwischen Marxisten und Neoricardianem. Marburg 1989.

Fischer 1961: Fischer, Fritz: Griff nach der Weltmacht. Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18. Düsseldorf 1961.

Fischer 1969: Fischer, Fritz: Krieg der Illusionen. Die deutsche Politik von 1911 bis 1914. Düsseldorf 1969.

Fischer: 1979: Fischer, Fritz: Bündnis der Eliten. Zur Kontinuitat der Machtstrukturen in Deutschland 1871-1945. Düsseldorf 1979.

Foucault 1969: Foucault, Michel: Wahnsinn und Gesellschaft. Frankfurt/Main 1969.

Foucault 1976: Foucault, Michel: Uberwachen und Strafen. Die Geburt des Gefaengnisses. Frankfurt am Main 1976.

Foucault 1978: Foucault, Michel: Dispositive der Macht. Über Sexualitaet, Wissen und Wahrheit. Berlin 1978.

Foucault 1983: Foucault, Michel: Der Wille zum Wissen. Frankfurt/Main 1983.

Foucault 2002: Foucault 2002: Foucault, Michel: Die Geburt der Klinik. Eine Archaeologie des aerztlichen Blicks. 6. basım, Frankfurt/Main 2002.

Franz 1994: Franz, Wolfgang: Arbeitsmarktökonom, 2. düzeltilmiş basım, Berlin, Heidelberg, New York, Londra, Paris, Tokyo, Hong Kong, Barcelona, Budapeşte 1994.

Fritzsche 1998: Fritzsche, Klaus: Konservativismus: Entwürfe zur Sicherung sozialer Herrschaft. Bkz. Neumann, Franz (drl.): Handbuch. Politische Theorien und Ideologien. Cilt 1. 2., düzeltilmiş ve genişletilmiş basım. Opladen. 1998. s. 267-318.

Fülberth 1991: Fülberth, Georg: Sieben Anstrengungen, den vorlaufigen Endsieg des Kapitalismus zu begreifen. Hamburg 1991.

Fulcher 2004: Fulcher, James: Capitalism. A Very Short Introduction. Oxford/ New York 2004.

Fulcher 2007: Fulcher, James: Kapitalismus. Stuttgart 2007.

Gitermann 1987: Gitermann, Valentin: Geschichte Russlands. 3. Cilt, Frankfurt am Main 1987.

Groh 1973: Groh, Dieter: Negative Integration und revolutionaerer Attentismus. Die deutsche Sozialdemokratie am Vorabend des Ersten Weltkrieges. Frankfurt/Main, Berlin, Viyana 1973.

Grossmann 1929: Grossmann, Henryk: Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des kapitalistischen Systems (Zugleich eine Krisentheorie). Leipzig 1929.

Haliczer 1981: Haliczer, Stephen: The Comuneros of Castile. The Forging of a Revolution 1475-1521, Madison Wisconsin vd.: University of Wisconsin Press 1981.

Harvey 2003: Harvey, David: The New Imperialism. Oxford: The Oxford University Press 2003.

Harvey 2005: Harvey, David: A Brief History of Neoliberalism. Oxford/New York 2005.

Hayek 1968: Hayek, Friedrich A.: Der Wettbewerb als Entdeckungsverfahren. Kieler

Vortraege[,] gehalten im Institut für Weltwirtschaft an der Universitaet Kiel. Herausgegeben von Prof. Drs. h.c. Erich Schneider. Neue Folge Nr. 56. Kiel 1968.

Hayek 1945: Hayek, F. A.: Der Weg zur Knechtschaft. Drl. Wilhelm Röpke. Erlenbach/Zürih 1945.

Heilbroner 1986: Heilbroner, Robert L.: The Nature and the Logic of Capitalism. New York/ Londra: W.W. Norton & Company 1986.

Heilbroner/Milberg 2002: Heilbroner, Robert L., und William Milberg: The Making of Economic Society. 11. basım, Upper Saddle River, New Jersey 2002.

Heinsohn/Steiger 1985: Heinsohn, Gunnar, und Otto Steiger: Die Vernichtung der weisen Frauen. Beitraege zur Theorie und Geschichte von Bevölkerung und Kindheit. Herbstein 1985.

Helmedag 1992: Helmedag, Fritz: Warenproduktion mittels Arbeit. Zur Rehabilitation des Wertgesetzes. Marburg 1992.

Henwood 2000: Henwood, Doug: Wall Street. How it Works and for Whom. Londra/New York: Verso 2000.

Hilferding 1947: Hilferding, Rudolf: Das Finanzkapital. Eine Studie über die jüngste Entwicklung des Kapitalismus. Berlin. [1947]

Hilferding 1982: Hilferding, Rudolf: Probleme der Zeit. Bkz.: Stephan, Çora (drl.): Zwischen den Stühlen oder über die Unvereinbarkeit von Theorie und Praxis. Schriften Rudolf Hilferdings 1904–1940. Berlin und Bonn 1982, s. 168–181. Bkz.: Die Gesellschaft, 1. Jahrgang (1924) 1. Cilt, s. 1–7.

Hilton/Sawyer 1963: Hilton, R.H. und H. P. Savvyer: Technical Determinism: The Stirrup and the Plough. Bkz.: Past and Present. Aloumal of Historical Studies. Nr. 24, Nisan 1963, s. 90-100.

Hirsch 1995: Hirsch, Joachim: Der nationale Wettbewerbsstaat. Staat, Demokratie und Politik im globalen Kapitalismus. Berlin 1995.

Hobbes 1966: Hobbes, Thomas: Leviathan oder Stoff, Form und Gewalt eines bürgerlichen und kirchlichen Staats. drl. Iring Fetscher. Berlin 1966.

Hobsbawm 1962: Hobsbawm, Eric J.: Sozialrebellen. Archaische Sozialbewegungen im 19. und 20. Jahrhundert. Neuwied am Rhein und Berlin-Spandau 1962.

Hobsbawm 1969 I: Hobsbawm, Eric J.: Industrie und Empire I. Britische Wirtschaftsgeschichte seit 1750. Frankfurt am Main 1969.

Hobsbawm 1969 II: Hobsbawm, Eric J.: Industrie und Empire II. Britische Wirtschaftsgeschichte seit 1750. Frankfurt am Main 1969.

Hobsbwam 1997 I: Hobsbawm, Eric: The Age of Revolution. Europe 1789 -1884. Londra: Abacus 1997.

Hobsbawm 1997 II: Hobsbawm, Eric: The Age of Capital 1848–1875. Londra: Abacus 1997.

Hobsbawm 1997 III: Hobsbawm, Eric: The Age of Empire. 1875–1914. Londra: Abacus 1997.

Hobsbawm 1999: Hobsbawm, Eric: Das Zeitalter der Extreme. Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts. 3. basım, Münih 1999.

Hobson 1970: Hobson, John A.: Der Imperialismus. 2. basım, Köln 1970.

Hock 2003: Hock, Thomas: Soziopolitische Evolution in Proto-China. Zur Entstehung gesellschaftlicher Ungleichheit und politischer Herrschaft in der protochinesischen Interaktionssphaere. Frankfurt am Main/Berlin/Bern/Brüksel/New York/Oxford 2003.

Hofmann 1969: Hofmann, Werner: Grundelemente der Wirtschaftsgesellschaft. Ein Leitfaden für Lehrende. Reinbek bei Hamburg 1969.

Hofmann 1971: Hofmann, Werner: Wert- und Preislehre. 3. basım, Berlin 1971. (= Sozialökonomische Studientexte. drl. Werner Hofmann. Cilt I)

Hofmann 1979: Hofmann, Werner: Theorie der Wirtschaftsentwicklung. Vom Merkantilismus bis zur Gegenwart. 3. basım, Berlin 1979. (= Sozialökonomische Studientexte. drl. Werner Hofmann. Cilt 3)

Hofmann 1984: Hofmann, Werner: Was ist Stalinismus? Heilbronn 1984.

Horkheimer/Adorno 1969: Horkheimer, Max ve Theodor W. Adorno: Dialektik der Aufklaerung. Philosophische Fragmente. Frankfurt/Main 1969.

Huffschmid 2002: Huffschmid, Jörg: Politische Ökonomie der Finanzmarkte. Güncellenmiş ve genişletilmiş yeni basım. Hamburg 2002.

Jaenossy 1966: Jaenossy, Franz, unter Mitarbeit von Maria Hölle: Das Ende der Wirtschaftswunder. Erscheinung und Wesen der wirtschaftlichen Entwicklung. Frankfurt/Main 1966.

Jevons 1924: Jevons, W. Stanley: Die Theorie der Politischen Ökonomie. Özgün ve gözden geçirilmiş 4. İngilizce basımdan; bir sunuşla Almancaya aktaran: Eyalet mahkemesi başkanı Dr. iur. ve Dr. rer. pol. Otto Weinberger, Jena 1924.

Junker 1975: Junker, Detlef: Der unteilbare Weltmarkt. Das ökonomische Interesse in der Aussenpolitik der USA 1933-1941. Stuttgart 1975.

Kant 1988: Kant, Immanuel: Grundlegung zur Metaphysik der Sitten. Stuttgart 1988.

Kapp 1950: Kapp, K. William: The Social Costs of Private Enterprise. Cambridge, Massachusetts 1950.

Kapp 1987: Kapp, K. Wülam: Für eine ökosoziale Ökonomie. Entwürfe und Ideen – Seçme makaleler. drl.: V. C. Leipert/R. Steppmacher. Frankfurt/ Main 1987.

Kapp 1988: Kapp, K. William: Soziale Kosten der Marktvvirtschaft. Das klassische Werk der Umwelt-Ökonomie. Herausgegeben von der K. William und Lore L. Kapp-Stiftung für die Integration und Humanisierung der Sozialwissenschaften. Frankfurt/Main 1988.

Katzenstein 1967: Katzenstein, Robert: Die Investitionen und ihre Bewegung im staatsmonopolistischen Kapitalismus. Zu einigen Fragen der Reproduktion des fixen Kapitals, der zyklischen Bewegung der Gesamtproduktion und des technischen Fortschritts in Westdeutschland nach dem Kriege. Berlin 1967.

Katzenstein 1974: Katzenstein, Robert: Technischer Fortschritt-Kapitalbewegung Kapitalfixierung. Einige Probleme der Ökonomie des fixen Kapitals unter den gegenwaertigen Bedingungen der Vergesellschaftung der Produktion im staatsmonopolistischen Kapitalismus. Berlin 1974.

Keynes 1974: Keynes, John Maynard: Allgemeine Theorie der Beschaeftigung, des Zinses und des Geldes. 5. basım, Berlin 1974.

Kindleberger 1973: Kindleberger, Charles: The World in Depression 1929–1939. Berkeley: University of California Press 1973.

Kofler 19921: Kofler, Leo: Zur Geschichte der bürgerlichen Gesellschaft. Versuch einer verstehenden Deutung der Neuzeit. 2 Cilt. Berlin 1992. Bkz: Cilt I.

Kondratieff 1926: Kondratieff, N. D.: Die langen Wellen der Konjunktur. Bkz. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 56. Cilt/ 3. Fasikül. Tübingen 1926. s. 573–609.

Kriedte/Medick/ Schlumbohm 1978: Kriedte, Peter, Hans Medick und Jürgen Schlumbohm: Industrialisierung vor der Industrialisierung. Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus. Götüngen 1978.

Kriedte 1980: Kriedte, Peter: Spaetfeudalismus und Handelskapital. Grundlinien der europaeischen Wirtschaftsgeschichte vom 16. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts. Göttingen 1980.

Kriedte 2002: Kriedte, Peter: Handelskapital und Handelskapitalismus. Zur Theorie des frühen europaeischen Kapitalismus. Bkz.: Prokla. Zeitschrift für kritische Sozialwissenschaft. Fasikül 128. 31. Yıllık. 2002, Nr. 3. s. 491–507.

Kuczynski,Jürgen 1964: Kuczynski Jürgen: Die Geschichte der Lage der Arbeiter unter dem Kapitalismus. Cilt 23: Darstellung der Lage der Arbeiter in England von 1760-1832. Berlin 1964.

Kuczynski, Thomas 2000: Kuczynski, Thomas: Die Transformation der Werte in Produktionspreise im Rahmen der einfachen Reproduktion. Diskussionspapier der Forschungsgruppe Politische Ökonomie. No. 4. Marburg 2000.

Kühnl 1979: Kühnl, Reinhard: Faschismustheorien. Ein Leitfaden. Reinbek bei Hamburg 1979.

Kurz 1999: Kurz, Robert: Schwarzbuch Kapitalismus. Ein Abgesang auf die Marktivirtschaft. Frankfurt am Main 1999.

Lambert 1991: Lambert, Malcolm: Ketzerei im Mittelalter. Eine Geschichte von Gewalt und Scheitern. Freiburg im Breisgau u.a. 1991.

Lambrecht/Tjaden/Tjaden-Steinhauer: Kassel 1998: Lambrecht, Lars, Kari Hermann Tjaden, Margarete Tjaden-Steinhauer: Gesellschaft von Olduvai bis Uruk. Soziologische Exkursionen. Kassel 1998.

Le Goff 1993: Le Goff, Jacques: Kaufleute und Bankiers im Mittelalter. Frank-furt/New York 1993.

Lenin 1961: Lenin, W.İ: Der Imperialismus als höchstes Stadium des Kapitalismus. Gemeinverstaendlicher Abriss. Bkz.: Lenin, V. İ: Seçme Eserler. Cilt I. Berlin 1961. s. 709–817.

Lippman 1937: Lippman, Walter: An Inquiry into the Principles of the Good Society. Boston: Littler, Brown and Company 1937.

Lutz 1984: Lutz, Burkart: Der kurze Traum immerwaehrender Prosperitat. Eine Neuinterpretation der industriell-kapitalistischen Entwicklung im Europa des 20. Jahrhunderts. Frankfurt/Main ve New York 1984.

Luxemburg 1985: Luxemburg, Rosa: Die Akkumulation des Kapitals. Ein Beitrag zur

ökonomischen Erklaerung des Imperialismus. Bkz.: Luxemburg, Rosa: Toplu Eserler. Cilt 5: Ökonomische Schriften. Berlin 1985.

Maddison 1964: Maddison, Angus: Economic Growth in the West. Comparative Experience in Europe and North America. The Twentieth Century Fund, New York / George Ailen & Unwin Ltd., Londra 1964.

Mandel 1970: Mandel, Ernest: Marxistische Wirtschaftstheorie. Frankfurt am Main 1970.

Marglin/Schor 1991: Marglin, Stephen A. Juliet B. Schor (drl.): The Golden Age of Capitalism. Yeni basım: the Postwar Experience. Oxford 1991.

Marx/Engels 1969: Marx, Karl ve Friedrich Engels: Manifest der Kommunistischen Partei. (=Marx, Karl, und Friedrich Engels: Werke. Herausgegeben vom Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED [MEW] Cilt 4. Berlin 1969. s. 459-493.

Marx 1960: Marx, Karl: Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte. MEW 8. Berlin 1960. s. 111-207.

Marx 1962: Marx, Karl: [Brief an V. I. Sassulitsch]. Bkz.: Marx, Karl ve Friedrich Engels. Werke. Cilt 19. (MEW 19) Berlin 1962. s. 242 bkz. Age. [Entwürfe einer Antwort auf den Brief von V. I. Sassulitsch]. Bkz.: Age., s. 384-406.

Marx 1967: Marx an Vera Iwanowna Sassulitsch. Bkz.: Marx, Karl ve Friedrich Engels: Werke, Cilt. 35. (MEW 35) Berlin 1967. s. 166 vd.

Marx 1968: Marx, Karl: Inauguraladresse der Internationalen Arbeiterassoziation, gegründet am 28. September 1864 in öffentlicher Versammlung in St. Martin's Hall, Long Acre, in Londra. Bkz.: Marx, Karl ve Friedrich Engels: Werke (MEW) Cilt. 16, Berlin 1968, s. 5-13.

Marx 1969: Marx, Karl: Zur Kritik der Politischen Ökonomie. Bkz.: Marx, Karl ve Friedrich Engels: Werke (MEW) Cilt. 13, Berlin 1969, s. 3-160.

Marx 1975: Marx, Karl: Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. I. Cilt 1. Kitap: Der Produktionsprozess des Kapitals. (=Marx, Karl ve Friedrich Engels: Werke. Herausgegeben vom Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED[MEW] Cilt 23) Berlin 1975.

Marx 1976: Marx, Karl: Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. III. Cilt 3. Kitap: Der Gesamtprozess der kapitalistischen Produktion. Herausgegeben von Friedrich Engels (=Marx, Karl ve Friedrich Engels: Werke. Herausgegeben vom Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED [MEW] Cilt 25) Berlin 1976.

Marx 1989: Marx, Karl: Das Kapital. Kritik der Politischen Ökonomie. II. Cilt 2. Kitap: Der Zirkulationsprozess des Kapitals. (=Marx, Karl ve Friedrich Engels: Werke. Herausgegeben vom Institut für Marxismus-Leni-nismus beim ZK der SED [MEW] Cilt 24) Berlin 1989.

Mill/Taylor Mill 1997: Mill John Stuart, Harriet Taylor Mill ve Helen Mill: Die Hörigkeit der Frau. 2. basım, 1997.

Mitterauer 2003: Mitterauer, Michael: "Warum Europa?" Mittelalterliche Grundlagen eines Sonderwegs. Münih 2003.

Mottek 1969: Mottek, Hans: Wirtschaftsgeschichte Deutschlands. Ein Grundriss. Cilt II. Von

der Zeit der Französischen Revolution bis zur Zeit der Bismarckschen Reichsgründung. 2. gözden geçirilmiş basım, Berlin 1969.

Mottek 1971: Mottek, Hans: Wirtschaftsgeschichte Deutschlands. Ein Grundriss. Cilt I. Von den Anfaengen bis zur Zeit der Französischen Revolution. 5. basım, Berlin 1971.

Mottek 1975: Mottek, Hans, Walter Becker ve Alfred Schröder: Wirtschaftsgeschichte Deutschlands. Ein Grundriss. Cilt III. Von der Zeit der Bismarckschen Reichsgründung 1871 bis zur Niederlage des faschistischen deutschen Imperialismus 1945.2. basım, Berlin 1975.

Neumann 1977: Neumann, Franz: Behemoth: Struktur und Praxis des Nationalsozialismus. Köln u.a. 1977.

Nolte 1993: Nolte, Ernst: Die Linke und ihr Dilemma. Was an ihrer Politik ewig ist. Bkz.: What's left? Prognosen zur Linken. Mit Beitraegen von Norberto Bobbio, Antje Vollmer, Tony Judit, Henning Ritter, Konrad Adam, Stephen Holmes, Boris Groys, Rainer Hank, Ernst Vollrath, Jürgen Busche, Ernst Nolte, Ralf Dahrendorf, Gian Enrico Rusconi, Andre Gorz, Gora Stephan, Peter Glotz, Andreas Kuhlmann, Elmar Altvater und Michael Walzer. Berlin 1993. s. 85–90.

Nutzinger/Wolfstetter 1974: Nutzinger, Hans G- ve Elmar "Wolfstetter: Die Marxsche Theorie und ihre Kritik 1. Eine Textsammlung zur Kritik der Politischen Ökonomie. Frankfurt/New York 1974.

Opitz 1994: Opitz, Reinhard (drl.): Europastrategien des deutschen Kapitals 1900–1945. 2. basım, Bonn 1994.

Opitz 1996: Opitz, Reinhard: Faschismus und Neofaschismus. Bonn 1996.

Origo 1986: Origo, Iris: "im Namen Gottes und des Geschaefts". Lebensbild eines toskanischen Kaufmanns der Frührenaissance. Franceso di Marco Datini. 2. basım, Münih 1986.

Parker 1990: Parker, Geoffrey: Die militarische Revolution. Die Kriegskunst und der Aufstieg des Westens 1500–1800. Frankfurt/Main und New York 1990.

Piper 2000: Piper, Ernst: Der Aufstand der Ciompi. Über den »Tumult« der Wollarbeiter im Florenz der Frührenaissance. Zürih ve Münih 2000.

Pirenne 1961: Pirenne, Henri: Geschichte Europas von der Völkerwanderung bis zur Reformation. Frankfurt am Main 1961.

Polanyi 1978: Polanyi, Karl: The Great Transformation. Politische und ökonomische Ursprünge von Gesellschaften und Wirtschaftssystemen. 2. basım, Frankfurt am Main 1978.

Pringle 1984: Pringle, Henry F: Theodore Roosevelt. A Biography. San Diego/ New York/ Londra 1984.

Quaas 1992: Quaas, Friedrun: Das Transformationsproblem. Ein theoriehistorischer Beitrag zur Analyse der Quellen und Resultate einer Diskussion. Marburg 1992.

Radkau 2000: Radkau, Joachim: Natur und Macht. Eine Weltgeschichte der Umwelt. Münih 2000.

Reich 1993: Reich, Robert B.: Die neue Weltwirtschaft. Das Ende der nationalen Ökonomie. Frankfurt/Main und Berlin 1993.

Reiner 1998: Reiner, Sabine: Was ist politisch an der Politischen Ökonomie? Joan Robinsons Beitraege zur Politisierung der ökonomischen Theorie. Baden-Baden 1998.

Ricardo 1994: Ricardo, David: Über die Grundsaetze der politischen Ökonomie und der Besteuerung. Marburg 1994.

Rilling2007: Rilling, Rainer: Imperialitat. US-amerikanische Diskurse seit 9/11. Bkz.: Brie, Michael (drl.): Schöne neue Demokratie-Elemente totaler Herrschaft. Mit einem Essay von Rainer Rilling zur US-amerikanischen Imperialismusdiskussion. Berlin 2007, s. 141-207.

Robinson 1950: Robinson. Joan: The Economics of Imperfect Competition. Londra und Basingbroke 1933. Yeni basım 1950.

Roosevelt 1945: [Roosevelt, Franklin D.]: Botschaft an den Kongress am 21. August 1941, mit dem Text der Atlantik-Deklaration. Bkz.: Roosevelt spricht. Die Kriegsreden des Praesidenten. Stockholm 1945.

Rosenberg 1967: Rosenberg, Hans: Grosse Depression und Bismarckzeit. Wirtschafisablauf, Gesellschaft, Politik in Mitteleuropa. Berlin 1967.

Rostow 1990: Rostow, Walt W.: The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto. 3. basım, Cambridge: Cambridge University Press 1990.

Samuelson 1974: Samuejson, Paul A.: Zum Verstandnis des Marxschen Begriffs "Ausbeutung": Ein Überblick über die sogenannte Transformation von Werten in Produktionspreise (1971). Bkz.: Nutzinger Wolfstetter 1974, s. 237-295.

Schama, Simon: Überfluss und schöner Schein. Zur Kultur der Niederlande im Goldenen Zeitalter. Münih 1988.

Schelsky 1976: Schelsky, Helmut: Wandlungen der deutschen Familie in der Gegenwart. Darstellung und Deutung einer empirisch-soziologischen Tatbestandsaufnahme. 5. basım, Stuttgart 1967.

Schmale 2000: Schmale, Wolfgang: Geschichte Frankreichs. Stuttgart 2000.

Schneider, Jane 1989: Rumpelstiltskin's Bargain: Folklore and the Merchant Capitalist Intensification of Linen Manufacture in Early Modern Europe. Bkz.: Weiner, Annette B. ve Jane Schneider (drl.): Cloth and Human Experience. Washington und Londra: Smithonian Institution Press 1989. s. 177 -213.

Schneider, Michael 1999: Schneider, Michael: Unterm Hakenkreuz. Arbeiter und Arbeiterbewegung 1933 bis 1939. Bonn 1999.

Schubert 1985: Schubert, Alexander: Die internationale Verschuldung. Die Dritte Weltu nd das internationale Bankensystem. Frankfurt am Main 1985.

Schuhler 2003: Schuhler, Conrad: Unter Brüdern. Die USA, Europa und die Neuordnung der Welt. Köln 2003.

Schulze 1992: Schulze, Hans K.: Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter. Cilt II. Familie, Sippe und Geschlecht, Haus und Hof, Dorf und Mark, Burg, Pfalz und Königshof, Stadt. 2. gözden geçirilmiş baskı, Stuttgart u.a. 1992.

Schumpeter 1987: Schumpeter, Joseph A.: Kapitalismus, Sozialismus und Demokratie. 6. basım, Tübingen 1987.

Schumpeter 1997: Schumpeter, Joseph: Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung. Eine Untersuchung über Unternehmergewinn, Kapital, Kredit, Zins und den Konjunkturzyklus. 9. basım, Berlin 1997.

Septemberdenkschrift 1963: Die Septemberdenkschrift Bethmann Hollwegs. Bkz.: aus politik und zeitgeschichte. Beilage zur wochenzeitung das parlament. B 19/63, s. 41–44.

Silver 2005: Silver, Beverly].: Forces of Labour. Arbeiterbewegungen und Globalisierung seit 1870. Berlin/Hamburg 2005 [*Emeğin Gücü*, Yordam Kitap, İstanbul: 2009].

Smith 1988: Smith, Adam: Der Wohlstand der Nationen. Eine Untersuchung seiner Natur und seiner Ursachen. Aus dem Englischen übertragen und mit einer umfassenden Würdigung des Gesamtwerkes herausgegeben von Horst Claus Recktenwald. 4. basım, Münih 1988.

Sombart 1902: Sombart, Werner: Der moderne Kapitalismus. 2 Cilt. Leipzig 1902.

Sombart 1916: Sombart, Wemer: Der moderne Kapitalismus. Historisch-systematische Darstellung des gesamteuropaischenWirtschaftslebens von seinen Anfaengen bis zur Gegenwart. 2. gözden geçirilmiş baskı, I Cilt. München ve Leipzig 1916.

Sombart 1969: Sombart, Werner: Warum gibt es in den Vereinigten Staaten keinen Sozialismus?. Darmstadt 1969.

Sombart 1986: Sombart, Werner: Liebe, Luxus und Kapitalismus. Über die Entstehung der modernen Welt aus dem Geist der Verschwendung. Berlin 1986.

Sperhng/Tjaden-Steinhauer 2004: Sperling, Urte/Margarete Tjaden-Steinhauer: Gesellschaft von Tikal bis irgendwo. Europaeische Gewaltherrschaft, gesellschaftliche Umbrüche, Ungleichheitsgesellschaften neben der Spur. Beitraege von Rolf Czeskleba-Dupont, Karl-Rainer Fabig, Lars Lambrecht, Thomas Mies, Bernd Reef, Urte Sperling, Karl-Hermann Tjaden, Margarete Tjaden-Steinhauer. Kassel 2004.

Sraffa 1976: Sraffa, Piero: Warenproduktion mittels Waren. Einleitung zu einer Kritik der ökonomischen Theorie. Nachworte von Bertram Schefold. Frankfurt am Main 1976.

Strange 1986: Strange, Susan: Casino Capitalism. Oxford und New York 1986.

Stiglitz 2002: Stiglitz, Joseph E.: Die Schatten der Globalisierung. Bonn 2002.

Stolberg-Wernigerode 1973: Stolberg-Wernigerode, Otto Graf zu: Geschichte der Vereinigten Staaten von Amerika. 2. gözden geçirilmiş basım, Berlin/New York 1973.

Sweezy 1976: Sweezy, Paul M.: Theorie der kapitalistischen Entwicklung. Eine analytische Studie über die Prinzipien der Marxschen Sozialökonomie. 5. basım, Frankfurt am Main 1976.

Sweezy/Dobb u.a. 1978: Sweezy, Paul, Maurice Dobb, Kohachiro Takahashi, Rodney Hilton, Christopher Hill, Georges Lefebvre, Giuliano Procacci, Eric Hobsbawm, John Merrington: Der Übergang vom Feudalismus zum Kapitalismus. Mit einer Einführung und einem Postskript von Rodney Hilton. Frankfurt am Main 1978.

Sylvers 2002: Sylvers, Malcolm: Die USA - Anatomie einer Weltmacht. Köln 2002.

Thompson 1987: Thompson, E.P.: Die Entstehung der englischen Arbeiterklasse, 2 Cilt, Frankfurt am Main 1987.

Thünen 1990: Thünen, Johann Heinrich von: Der isolierte Handelsstaat in Bezug auf Landwirtschaft und Nationalökonomie. Berlin 1990.

Tjaden 1990: Tjaden, Karl Hermann: Gesellschaftsformation, kapitalistische. I. Kapitalistische Gesellschaftsformation in historisch-materialistischer Sicht. Bkz.: Europaeische Enzyklopaedie zu Philosophie und Wissenschaften. Herausgegeben von Hans Jörg Sandkühler in Zusammenarbeit mit dem Istituto Italiano per gli Suudi Filosofici Napoli und mit Arnim Regenbogen und Chup Friemert, Werner Goldschmidt, Lars Lambrecht, Thomas Mies, Detlev Paetzold, Heinz Wagner. Cilt 2 F-K. Hamburg 1990, s. 364-388.

Tjaden 1992: Tjaden, Karl Hermann: Mensch-Gesellschaftsformation-Biosphaere. Über die gesellschaftliche Dialektik des Verhaeltnisses von Mensch und Natur. 2. basım, Marburg 1992.

Tjaden-Steinhauer/Tjaden 2001: Tjaden-Steinhauer, Margarete und Tjaden, Karl Hermann: Gesellschaft von Rom bis Ffm. Ungleichheitsverhaeltnisse in Westeuropa und die iberischen Eigenwege. Mit einer Diskussion von Frigga Haug, Lars Lambrecht, Margarete Tjaden-Steinhauer und Karl Hermann Tjaden über Anfaenge gesellschaftlicher Ungleichheit. Kassel 2001.

Tjaden-Steinhauer/Tjaden 2004: Tjaden-Steinhauer, Margarete und Tjaden, Karl Hermann: An Ape's View of Human History – gözden geçirilmiş. Bkz.: Sperling/Tjaden-Steinhauer 2004. s. 43-63.

Trilateral Commission 1973: Towards a Renovated World Monetary System. A Report of the Trilateral Monetary Task Force to the Executive Committee of the Trilateral Commission. Tokyo. Ekim 22-23, 1973.

Uno, Kozo: Principles of Political Economy. Theory of a Purely Capitalist Society. Sussex: Harvester Press/ Newjersey: Humanities Press 1980.

Vester 1970: Vester, Michael: Die Entstehung des Proletariats als Lernprozess. Die Entstehung antikapitalistischer Theorie und Praxis in England 1792-1848. Frankfurt/ Main 1970.

Wallerstein 1984: Wallerstein, Immanuel: Der historische Kapitalismus. Berlin 1984.

Wallerstein 1986: Wallerstein, Immanuel: Das moderne Weltsystem: Kapitalistische Landwirtschaft und die Entstehung der europaeischen Weltwirtschaft im 16. Jahrhundert. Frankfurt am Main 1986.

Wallerstein 1998: Wallerstein, Immanuel: Das moderne Weltsystem II - der Merkantilismus. Europa zwischen 1600 und 1750. Viyana 1998.

Wallerstein 2004: Die grosse Expansion. Das moderne Weltsystem III. Die Konsolidierung der Weltwirtschaft im langen 18. Jahrhundert. Viyana 2004.

Weber 1985: Weber, Max: Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie. Johannes Winckelmann tarafından temin edilmiş 5. gözden geçirilmiş baskı, Ders notları, 19. bis 23. Tausend. Tübingen 1985.

Weber 1988: Weber, Max: Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus. Bkz.: Age.: Gesammelte Aufsaetze zur Religionssoziologie I. 9. basım, Tübingen 1988. s. 1-206.

Wehler 1969: Wehler, Hans-Ulrich: Bismarck und der Imperialismus. Köln und Berlin 1969. s. 65.

Wehler 1972: Wehler, Hans-Ulrich (drl.): Imperialismus. 2. basım, Köln 1972.

v. Werlhof/Mies/Bennholdt-Thomsen 1988: Werlhof, Claudia von, Maria Mies und Veronika Bennholdt-Thomsen: Frauen, die letzte Kolonie. Zur Hausfrauisierung der Arbeit. Reinbek bei Hamburg 1988.

White 1968: White, Junior, Lynn: Die mittelalterliche Technik und der Wandel der Gesellschaft. Münih 1968.

Wilkie 1943: Wilkie, Wendell Lewis.: One World. New York: Simon & Schuster 1943.

Willke 2006: Willke, Gerhard: Kapitalismus. Frankfurt am Main/New York 2006.

Witt 1970: Witt, Peter-Christian: Die Finanzpolitik des Deutschen Reiches von 1903 bis 1913. Eine Studie zur Innenpolitik des Wilhelminischen Deutschland. Lübeck-Hamburg 1970.

Zinn 1989: Zinn, Karl Georg: Kanonen und Pest. Über die Ursprünge der Neuzeit im 14. und 15.Jahrhundert. Opladen 1989.

Zinn 2003: Zinn, Karl Georg: Wie Reichtum Armut schafft. Verschwendung, Arbeitslosigkeit und Mangel. 2. basım, Köln 2003.

Zwahr 1981: Zwahr, Hartmut: Zur Konstituierung des Proletariats als Klasse. Strukturuntersuchung über das Leipziger Proletariat waehrend der industriellen Revolution. Münih 1981.

İsim Dizini

Allende, Salvador 260, 263, 264
Altvater, Elmar 272, 296
Arendt, Hannah 202, 228
Aristo 146
Augspurg, Anita 201

Babeuf, Gracchus 144
Baeumer, Gertrud 200
Bakunin, Michail 171
Baran, Paul A. 73
Batista, Fulgencio 263
Bauer, Otto 300, 301
Bebel, August 171, 201
Bentham, Jeremy 255
Bernal, John Desmond 119
Bernstein, Eduard 198
Bethmann Hollweg, Theobald von 216, 217
Beveridge, William 225
Bismarck, Otto von 161, 190, 191, 201, 209
Blair, Anthony (Tony) 276
Blanqui, Auguste 170
Bodin, Jean 124
Boltzmann, Ludwig 176
Bonaparte, Louis 162
Bonapart, Napolyon 144, 154, 159, 160, 164, 205
Born, Stephan 171
Bortkiewicz, Ladislaus von 60
Bowley, Arthur Lyon 85
Braudel, Fernand 25, 29-38, 41, 42, 49, 79, 85, 94, 105, 108, 111, 112, 114, 115, 129, 130, 132, 133, 135, 138, 141, 151, 164, 165, 281
Brenner, Robert 101, 270, 305
Brian, Aristide 181
Buharin, Nikolay 227, 300, 301
Burke, Edmund 146
Bush, George W. 284, 285

Carlyle, Thomas 195
Castro, Fidel 263
Cauer, Minna 201
Chavez, Hugo 293
Churchill, Winston 221, 232
Clinton, William Jefferson ("Bill") 283
Commoner, Barry 46, 49, 79
Crick, Francis 240
Czempiel, Ernst-Ott 282

Çan Kay-şek 228

Datini, Francesco Marco 110
de Gouges, Olympe 199
de Gaulle, Charles 232, 245
Dobb, Maurice 100
Dreyfus, Alfred 201
Duby, Georges 97, 98

Einstein, Albert 176
Elias, Norbert 121, 307
Engels, Friedrich 129, 168, 171, 172, 297
Erikson, Leif 100
Esping-Andersen, Gösta 254, 255, 267
Evans, Oliver 176

Faraday, Michael 154
Fawcett, Garrett 200
Fischer, Fritz 216
Ford, Henry 176, 240
Foucault, Michel 121, 122
Fourier, Charles 170, 171
Franz Ferdinand 215, 268
Friedrich II (Prusya Kralı) 140
Fugger 138

Galileo, Galilei 119
Galvani, Luigi 154
Goethe, Johann Wolfgang von 74
Groh, Dieter 196
Grossmann, Henryk 301
Guevara, Ernesto "Che" 263
Guzman, Jacobo Arbenz 253

Hamsun, Knut 231
Harvey, David 284
Harvey, William 119
Hayek, Friedrich August von 73, 231
Heath, Edward 245, 246
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 171
Heilbroner, Robert Louis 37-40, 49, 76-79, 107, 211, 235, 244, 290, 291
Heymann, Lida Gustava 201
Hilferding, Rudolf 42, 177, 178, 226, 298-300
Hitler, Adolf 209, 212, 213, 220, 222, 228, 232
Hobbes, Thomas 124, 147
Hobsbawm, Eric 25, 128, 145, 151-155, 158, 167, 168, 173, 176, 181, 203, 205, 211, 213, 217, 232, 233, 246-248, 256, 289, 290, 291
Ho Chi-Minh 263
Hofmann, Werner 23, 52, 124, 228

Jevons, William Stanley 63, 64

Kant, Immanuel 142, 143, 310
Kapp, William K. 46, 49, 79
Kari, Martell 311, 317
Keynes, John Maynard 32, 70, 71, 211, 212, 231, 234, 240
Kohl, Helmut 276
Kolombo, Christoph 89, 100
Kondratieff, N.W. 68, 311
Krupp (Firma) 184
Kuatsky, Karl 198
Kurz, Robert 301

Lange, Helene 200
Lasalle, Ferdinand 171
Law, John 164
Le Goff, Jacques 94, 108, 311
Leibniz, Gottfried Wilhelm 121
Lenin, Vladimir İ. 73, 187, 198, 199, 226, 299, 300
Leo XIII. 202
Leopold II. 188
Liebig, Justus (von) 175
Lippman, Walter 231
Ludendorff, Erich 217
Lula da Silva, Luiz Inâcio 276
Lutz, Burkart 238, 265
Luxemburg, Rosa 187, 198, 238, 300, 301

Machiavelli, Niccolo 113
Major, John 276
Malthus, Thomas 156
Mao Zedong 228, 262, 289
Marx, Karl 18, 23-25, 27, 41, 42, 45, 50, 56, 57-63, 69, 71, 72, 75-77, 79, 106, 107, 128, 131, 132, 148, 150, 154, 165, 166, 168, 171, 172, 177, 181, 184, 196, 197, 199, 200, 289, 297, 298, 300-302
Menger, Carl von 63
Michel, Louise 121, 201
Milberg, William 211, 235, 244, 290, 291
Mill, James 54
Mill, John Stuart 200
Millerand, Alexandre 181
Musaddık, Muhammed 252

Nasır, Cemal Abdul 256
Newton, Isaac 119, 120
Nietzsche, Friedrich 202
Nixon, Richard M. 259

Oersted, Hans Christian 154
Opitz, Reinhard 191, 216, 217, 220

Owen, Robert 171

Pankhurst, Emmeline Gould 200, 201
Papin, Denis 120
Pehlevi, Şah Rıza 281
Peron, Juan Domingo 256
Pigou, Arthur Cecil 255
Pius XI. (Papa) 232
Polanyi, Karl 157, 186
Postan, Mumia M. 101
Pound, Ezra 231
Preobraejenski, E.A. 227
Proudhon, Pierre Joseph 170
Pugaçev, Yemelyan 129

Rabelais, François 120
Reagan, Ronald 267, 283
Rhodes, Cecil 187
Ricardo, David 50, 54, 55, 56, 58, 61, 71
Robinson, Joan 76, 314
Rockefeller, David 259
Romulus Augustulus 97
Roosevelt, Franklin Delano 207, 208, 212, 214, 221
Roosevelt, Theodore 188, 198, 212
Rostow, Walt 252, 314
Rutherford, Ernest 176

Saint-Simon, Henri de 170
Samuelson, Paul 75, 76
Savery, Thomas 120
Schelsky, Helmut 247
Schröder, Gerhard 276
Schumpeter, Joseph A. 29, 66-70, 72, 73, 77, 79, 80, 105
Siemens (Firma) 175, 178, 191
Smith, Adam 50-52, 54, 56, 58, 61, 63, 71, 77, 106
Sombart, Werner 25, 26, 109, 121, 132, 195, 197
Somoza, Debayle Anastasio 282
Soroz, George 274
Sraffa, Piero 17, 18, 37
Stalin, Josef V. 227, 228, 231
Stamp, Josiah C 85
Stoeker, Adolph 201
Sukarno (Ahmed) 256
Sun Yat-sen 228
Suttner, Bertha von 202
Sweezy, Paul M. 73, 100

Taylor, Frederick Winslow 176
Taylor Mill, Harriet 200
Thatcher, Margaret 267, 276
Thünen, Johann Heinrich von 50, 127, 134, 139, 253, 281
Tito, Josef Broz 229, 261
Tjaden, Kari Hermann 17, 19, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 79, 86, 92, 303, 304
Troçki, Leo 227
Truman, Harry S. 251

Uno, Kozo 41, 42

Victoria (İngiliz Kraliçesi) 189
Volta, Alessandro 154

Wagner, Adolph Heinrich Gotthilf 185, 186
Waldus, Petrus 95
Wallerstein, Immanuel 35, 36, 37, 41, 101, 118, 253, 254, 281
Walras, Leon 63
Watson, James Dewey 240
Weber, Max 26, 27, 28, 29, 41, 43, 44, 120, 121
Weitling, Wilhelm 171
Wilhelm II (Prusya Kralı) 201
Wilkie, Wendell Lewis 222, 317
Wilson, Woodrow 219

Zetkin, Clara 201

Herkesin hakkında konuştuğu bu kapitalizm nedir? Alman siyaset bilimi profesörü Georg Fülberth, kendi kapitalizm tanımını, geçmişteki teorisyenlerin çalışmalarını kıyaslayarak inşa ediyor. Karl Marx, Adam Smith, David Ricardo, J. M. Keynes, W. Sombart, Max Weber, Joseph Schumpeter, Fernand Braudel, I. Wallerstein, Kozo Uno gibi önde gelen kapitalizm analizcilerinin görüşlerini yorumlayarak sağlam bir kapitalizm tanımına ulaşıyor. Ardından kapitalizmin ortaya çıkışını ve tarihsel gelişimini, derinliğine ve çok yönlü olarak inceliyor. Feodal toplumda kapitalizmin doğumunu olanaklı kılan potansiyeller ve gelişmelerden yola çıkarak kapitalist toplumun serbest rekabetçi dönemden, günümüzün neoliberalizmine uzanan gelişim sürecini mercek altına alıyor. Kitap, kapitalizm karşıtı hareketleri de kapsayarak, bu sistemin üretim ve yaşam tarzının ne zaman son bulacağına dair sorularla son buluyor.

Frankfurter Allgemeine Zeitung'un yazarlarından Dietmar Dath, *Kapitalizmin Kısa Tarihi*'ni şu sözlerle karşılamıştı: "Yeni bir 1789'un şerefine!" Eric Hobsbawm'ın değerlendirmesi de şöyle: "Bu kitabı büyük bir keyifle okudum."

Türkiye'de de ilgiyle karşılanan ve ilk basımı kısa sürede tükenen kitap, pek çok üniversitede kaynak kitap olarak kullanılıyor.

Yordam Kitap